

Зовст
3
103-3
1898

LOS

ГАЛИЦЬКИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК.

Рік 1898,

Серпень і вересень.

III том. II і III книжка.

10

У ЛЬВОВІ.

ЗМІСТ ОСЬМОЇ і ДЕВ'ЯТОЇ КНИЖКИ, за серпень і вересень 1898 року.

РІЧНИК I, ТОМ III.

	Стор.
<i>Заким рушить поїзд.</i> Нарис Івана Франка	135
<i>Чумаки.</i> Комедія в 4 діях Івана Тобилевича (Карпенка-Карого)	140
<i>Наш альбом.</i>	
I. Із поезій засудженого на смерть — Ол. Козловського	202
II. Спомини — Осипа Шпитка	204
III. Життя — Михайла Мочульського	207
IV. Марне бажання — Сергія Бердяєва	207
V. Тіни Дон Хозе Різала — Мих. Мочульського	208
VI. Матильда Атраманте — Бориса Грінченка	209
<i>Зустріч.</i> Етюд Наталки Полтавки	212
<i>Фелька.</i> Новела Гната Домбровського	220
<i>Злочинець Сальва.</i> Виривки з повісти Е. Золя „Paris“ : II. Злочин. III. Погоня. IV. Суд	295
<i>Американський претендент.</i> Повість Марк-Твайна (глави XIII - XVII)	322
<i>Тимотей Бордуляк (Т. Ветлина).</i> Літературно-критичний нарис Осипа Маковея (з портретом Т. Бордуляка)	59
<i>Яків Іванович Щоголів.</i> Огляд його життя і діяльності — Ів. Хоткевича (з портретом Щоголева)	83
<i>Новини нашої літератури:</i>	
I. Оцінка повісти О. Маковея „Залісє“ — написав Мих. Грушевський	108
II. Дмитрій Василевич Кулїда. Лірні твори 1890—1897 р. — А. Кримського	117
III. Гр. Григоренко. Наші люде на селї — Б. Грінченка	120
IV. Пий, та дїло розумїй! Івана Острожинського — написав Б. Грінченко	121
<i>З російської України</i> — Spectator-а	124
<i>З культурного життя на Україні.</i> Лист з Чернигова Гр. Коваленка	128
<i>Жіночий рух у Франції і в Німеччинї.</i> (Огляд К. Шірмахера). Переклав Ів. Франко	136
<i>Хронїка і бібліографія</i>	145

Передплата :

8 рублів при бандерольній пересилці.

Без першої книжки, котрої запас вичерпав ся, 7.50 рублів.

Перша книжка становила осїбну цілість, і всі белетристичні рїчи мають свій початок від другої книжки.

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилає передплату по виходї книжки, дістає належні книжки при найближшій розсилці.

Адрес Редакції і Адміністрації :

Львів, ул. Академічна, ч. 8.

На сю адресу мають надсилатись гроші і всякі посилки.

Заким рушить поїзд.

— Черепаха їде!

Льокомотива „Черепаха“ ще спала. Спочиваючи на трьох парах масивних сталевих коліс вона бовваніла в ряді інших машин, потонувши долішньою половиною свого тіла в густій п'їтмі, що залягала обширну шопу. Тільки горішня часть шопи легесенько розвиднювала ся. Крізь грубе, ровковане, зеленковате скло, з якого був зроблений дах шопи, просочували ся перші хвилі літнього досьвітка, ті слабенькі, синьо-рожеві, напів сонні ще усьміхи природи. До шопи вони доходили в десятеро слабше, ледво замітно, сіро-зеленковатими проблесками. В тих проблисках лійковатий грубий комин машини і її кремезний круглий хребет зарисували ся серед темряви якимись фантастичними контурами.

— Черепаха їде! — крикнув голосно надкондуктор, проходячи поуз шопи, та так, аби його почули робітники, що спали тут же побіч. І вони почули його. В комірці, що служила їм спальнею, счинила ся метушня, почули ся заспані голоси, гуркіт стільців, протяглі позіваня, плюскіт води, котрою робітники промивали заспані лица, і по якимсь часі два чоловіки в робітницьких блюзах відімкнули широчезну браму шопи і війшли до середини.

— Ну, стара, спиш? — мовив один, клеплючи „Черепаху“ по зелізнім животі. — Ану-но, покажи ся, як ти виглядаєш!

Крізь відчинену браму бухнула до шопи широка хвня свїтла — не того різкого, соняшного, бо сонце ще не

зійшло, а того лагідного, поранкового, що пліло просто з безмірної синяви неба, з рожевих румянців і золотих проблесків сходу, від блілого місяця, що запізнивши ся насеред неба немов не знав, що робити з собою, чи сховати ся де, чи сьвітити, чи загаснути. При тім сьвітлі видно ся було в шопі досить добре і робітники почали порати ся біля „Черепахи“. Вони чистили її, підмазували колеса, вигрібали попіл із паленища, наповнювали водою котел. Рівночасно два палячі з гуркотом накидували в тендер камяного вугля, перекидаючи ся якимись не дуже приязними словами. Ось надійшов і машиніст і почав щось порати ся коло машинерії, тут підмазуючи оливою, там стукаючи невеличким молотком, там знов відчиняючи і замикаючи якусь кляпу.

Але „Черепаха“ стояла холодна, нечутлива, мов заклята царівна, в склянній труні. Крізь скляний дах її труни заглядав чим раз цікавіше молодий день; його зеленкуваті скляні очи почали звільна наливати ся зразу сріблястим, далі золото-рожевим блиском. Крім шелесту щіток, котрими чищено машину, брязкоту зелізних лопат і гуркоту вугля в тендері не чути було нічого. Робітники робили своє діло мовчки; один паляч покинув роботу коло вугля і пішов до дому снідати: йому прийдесть ся їхати нині з „Черепахою“ в дорогу. Машиніст повівав. Була пята година; він спав ледво чотири години і мав перед собою ще отсю п'ятигодинну туру, поки дістане ся до дому і буде міг відпочити цілих дванайцять годин.

Машина ще спала.

— А що, буде готова „Черепаха“? — крикнув надкондуктор, вертаючи зі свого обходу і зупиняючи ся в брамі. Його груба, висока фігура ясно відрисувала ся на тлі сходового неба, облитого величезною пурпуровою пожежою з золотим, тепер уже аж до білости розжареним низом. В тім сьвітлі кругле, товсте надкондукторове лице виглядало мов налите вогнем, а його чорна, густа борода була немов перетикана пурпуровими нитками.

Робітники не відповідали нічого. Обчистивши і впоправши машину, вони помагали накидати вугля в тендер. Тільки машиніст буркнув недбало:

— Зараз буде готова.

— Прошу казати розпалювати. За чверть години заїзджайте! — мовив надкондуктор і пішов далі.

Паляч від „Черехахи“, згорбивши ся мов від, коли його впрягають у ярмо, подав ся на своє місце, східцями між машиною і тендером і випростувавши ся на хвилю щез нараз. Зігнувши ся він потонув у темнім гирлі паленища і почав розкладати огонь. Зразу він поклав і підпалив кілька дрібних соснових полін, а потім, коли ті горіли, почав обкладати ту ватру з боків і з верха вуглями. Дим синявими клубками вив ся з ватри, пестливо залітав палячеви в червоні, кровю підбігли очи, але він не противив ся, робив своє, привик до сего. Швидко в паленищу гудів і тріщав уже чималий огонь; купа вугля, накладена палячем, завалила ся жевріючи та тріскаючи. Її привалювали щораз нові вугляні брили. Дзвеніла залізна шуфля накидаючи їх у огнище, але в кітлі було ще тихо.

Машина ще спала.

Та ось у кітлі почуло ся легеньке булькотанє, мов несмілий ропіт якогось нового, ще слабого і несвідомого життя. Ось легкою струйкою понесли ся в труби перші клубки білої пари, понесли ся і зараз перестали, спинені вмілою рукою машиніста. Гов, дітоньки! Не туди вам дорога! Будьте ласкаві он там, у той толок, у той порожній вал! Сьміло! Сьміло! Самі собі відчиняйте дверці! Не ждїть, дітоньки, аж вам хтось відчинить. І не бійте ся, що там троха тісно. Тільки сьміло! Тільки далі! Потїснїть ся троха, бо в тїй тіснотї ваша сила. Тільки там ви пізнаєте, хто ви і що можете!

„Черехаха“ дрогнула. Щось мов важке зітханє стрепенуло ся в її залізному нутрі.

— Ах, якже я смачно спала!

Вона прокинула ся. Вже в паленищу огонь гуде. Вже в кітлі вода починає грати мов у величезнім самоварі, зразу довгими, нискливими тонами, далі жалїбно, мов просячи ся на волю, далі уривано, грізно, мов сварячи ся і грозячи, а ще далі люто клекотячи, булькочучи, ревучи та виючи. Та машиніст не дбає. Він радий тиж проявам

сили, він знає, що вони мусять ще побільшати, геть значно: значно побільшати.

— Е, небого „Черепахо“, не так ти ще у мене за-сьпіваєш! Ану, Максиме, піддавай жару!

Паляч Максим працює не озиваючись. Давенить шуфля, гуркочуть брили камяного вугля, котячись у паленище, кровю налило ся Максимове лице, піт котить ся градом із його закоптілого чола. Гуде огонь, грає котел. Ось рушив ся толлок, а на версі машини манометр зробив перший оборот. Машиніст ухопив за стерно. Роздав ся довгий свист. „Черепаха“ рушила з місця.

Рушила і немов завагала ся. Її рух був лїнний, і зараз же з бокових її вентилів бухнула пара сичачи страшенно. Але машиніст держав її в руках. Випустивши пару, кїлько йому треба, він клацнув маленькою ручкою і замкнув кляпи. Сей маленький, невинний рух машиніста був немов удар незримого батога для сего величезного зелїзного коня. Вона стрепенула ся, фуркнула раз, потім другий, третій, а далі фукаючи частїйше, частїйше-частїйше, вийшла з шопи. Цїле її тїло, а особливо її мідяні та мосяжні приціпки, гачки, кляпи, шруби — все те заблищало на сонці, заіскрило ся. Гордо та пишно сунула ся „Черепаха“ по шинах, не кваплячись, поки не стала на своїм місці.

— Пришибувати отих п'ять тягарових вагонів! — крикнув надкондуктор. „Черепаха“ рушила. Се починала ся вже її робота. Вона свиснула встекло, зашипїла мов тисяча лютих гадюк, затемнила сонце на хвилю клубами парн і бовдурями диму, — бачилось, страх не рада була йти до такої низької роботи, як шибованє вагонів тай то ще тягарових. Та дарма, мусїла.

Ось уже вагони пришибовані, поїзд, що має йти з „Черепахою“, уставлений і вона гордо стоїть на його чолі. Роздав ся перший дзвінок. Один робітник бігає з вагону до вагону змїтаючи та роблячи порядок у внутрі; другий зелїзною вилкою напинає на поїзд лину безпеченства, вкладаючи її в гачки на кождім вагоні; третій порастє ся коло колїс, підливає оливи на оси; иньший іде верхом по вагонах і наливає керосину до ламп. Кондуктори лїниво похощають побіч вагонів. Публика стягаєть ся помалу.

„Черепаха“ стоїть і жде. Здалека подумав би хто, що вона нічим невідмінна супроти тої „Черепахи“, що перед годиною спала отам у шопі. Та підійдїть до неї ближше! Вона вся аж пашисть тасмним огнем. В її нутрі вже не булькоче, не сичить, не клекотить, — вона вся, всіми своїми частинами грає, брєнить, мов муха зловлена в павутину. Манометр літає мов шалений. Машинїст держить за стерно, готовий кожної хвилі пустити в рух сю величезну, сконцентровану, скажену та при тїм вповнї опановану силу. Обєрнена чолом до сходу „Черепаха“ глядить своїми скляними, підслїпуватими очима на безконечну, рівну дорогу. Вона без руху, але бачучи, як скажено бєть ся її металевий пульс-манометр, як люто вищить її нутро, так і боїш ся, що ось-ось вона зірветь ся з місця, скочить мов дикий звїр і побїжить, поженє в безвісти.

— Відїзд! — крикнув кондуктор із заду поїзду.

— Відїзд! — крикнув другий.

— Трарара! — роздала ся трубка надкондуктора.

Машинїст торкнув „Черепаху“. Свист — аж у вухах залящало. Шишїне — аж боки машини жов надули ся з натуги. А потїм фу! фу! фу-фу! фу-фу! фу-фу-фу-фу!

І пішло фуканє часто, частїйше, ще частїйше, поки його не заглушив гуркіт поїзду, стук колїс о шини, брязкіт ланцюхів і котвиць, уся ота кольосальна, дика та могутна музика поїзду, що входить в рух.

А „Черепаха“ на чолї поїзду не йде, а пливе, брєнить, фукає, робить боками, трємтить, сипле іскри, бухає димом і парою, мов жде, не дїждеть ся тої хвилї, коли буде могла вповнї розїгнати ся, розбігти ся, показати свою силу. Ану, просторе! Тепер ми помїряємо ся. А гей, дорого, — під ноги менї! Ану, кїльметри, назад, назад поза мене, десятками, сотками! Живо, живо, бо „Черепаха“ їде! Далї, „Черепаха“! Наперед, усе наперед!

Іван Франко.

Ч У М А К И.

Комедія в 4-ох діях

Івана Мобилевича (Карпенка-Карого).

ДІЄВІ ЛЮДЕ:

Хома Нерук, багатий чумак.

Настя, його жінка.

Ярина
Андрій } їх діти.

Катерина, їх наймичка.

Віталій, менший брат Хоми, чумак.

Соломія, його жінка.

Русаловський
Чичеря } багаті чумак.

Шварковський
Мичковський } мандровані дяки-пиворізи.

Остап, чумак, наймит Хоми.

Бушля, баба.

Петро Кундель

Глечик } селяне.

1 }
2 } **чоловіки**
3 }

Чоловіки, баби, діти.

Діється під кінець XVIII-го віку.

ДІЯ ПЕРША.

Середина багатой господи.

ЯВА ПЕРША.

За столом сидять: Хома, Віталій і Шкварковський; баба Бушля і Глечик сидять на лаві біля дверей. Шкварковський пише. Настя сидить біля печі, пряде, часами сердито зиркає на Хому і Віталія. Чоловік пять стоить біля порога, двері відчинені і видко, що і в сїнях стоять люде, у кожного з них невеликий шматок білого паперу в руці.

Хома (*показує на Бушлю і Глечика*). Ще тільки від отсїх двох запишете гроші, зготуєте їм квітки і край, більше грошей приймати не буду.

Настя. Наприймав і так багато, мабуть і не злічиш сам.

Хома. Мовчи, не піднімай веремії!

Настя (*про себе*). Пришелепуватий!

Петро (*з гурту, що стоить біля порога за дверима і в сїнях*). Спасибі вам, пане Хомо, від усіх людей спасибі! І вам, пане Віталію, дякуєм!

Віталій. Мені нема за що, люде добрі, дякувати, я і сам на готовім братовім ґрунті сидю, та ще й чотирнайцяттеро своїх дітей годую...

Настя (*про себе*). А лопає бісова дїтвора так, що і харчів на них не настачиш, скоро і вуха об'їдять...

Петро. Ви наші добродії! За вашим розумом, що вам послав Господь, в купі з багатством, і у нас голови не болять: ніхто навколо не знає лиха, всіх ратуєте, всім помагаєте, всіх визволяєте.

Хома. Та воно так, звісно... Ви мені зносите гроші, скільки хто має, я їх пускаю в діло, маю користь, то й вам даю вигоду.

Петро. А хто таке придумає, хто таке зробить: і риба є у нас і сіль у нас що року є, — та все не куповане — і гроші наші цілі!

Всі. Дай Боже і вам і вашим дітям!

Петро. І онукам! (*Кланяєть ся*).

Всі. І правнукам! (*Кланяють ся*).

Хома. Спасибі!

Петро. Помози Боже щасливо повернутись вашим чужакам!

Всі. Щасливої дороги!

Хома. Спасибі! (*Всі вийшли*).

Шкварковський. Нечипір Глечик! (*Чоловік, що сидів рядом з бабою, підходить*). Се квіток тобі на сто карбованців, а вигоди маєш: півтора пуда соли, два десятки тарані, два десятки платонного чабака.

Глечик. Дай Боже і вам заробити! Прощайте! (*Вийшов*).

Бушля. Ой, відпустіть же мене, бо у мене дома ні душі, а на печі кваша, а в печі каша: одно збіжить, друге згорить.

Шкварковський. Не торохти! (*Пише*).

Віталій (*до Хоми*). А скільки в сім році приняв від людей грошей?

Настя. Хиба він знає.

Хома (*до Насті*). Мовчи! (*До Віталія*). Пять тисяч рівно.

Настя. Матінко! таку суму... і ддячого, спитати тебе, то й сам не знаєш!

Хома. Не піднімай веремії!

Настя. Своєї рідної чумачки мабуть і в сто возів не вбереш, та й гроші, слава Богу, є свої, так ні: чужими ще грішми орудувать!

Хома. Ой, Насте! Ой, Насте! Кажу: мовчи, не сікай ся!

Віталій. Хліб на хліб, сестро, не вадить! От розбери: що бідний чоловік зробить, як у него там тих двайцять, чи й сто карбованців? Нічого! А коли ми, отак частинами, зібрали до купи пять тисяч, та пустимо у ход і братові всі гроші, — не солить же їх, — то справимо ще пятьдесят возів чумачки і товару он скільки навалимо... Отут і користь для всіх: і гроші цілі, і вигоду вони добру мають, і чумачка братова виросте на славу! А працювати однаково, чи коло малої, чи коло великої чумачки!...

Настя. Може й так, звисно, премудрий Соломон!

Віталій. Ну, й не люблю я сего слова: „Премудрий Соломон“. На що ти, Насте, таке кажеш?

Настя. Всі так кажуть і я так кажу, бо й справді ти премудрий.

Віталій. Мало чого люде не скажуть, вони часто розумного вважають дурним, а дурного розумним!

Настя (про себе). Мудрий, своє добро провів і наше проведе!

Шкварковський. Олена Бушля! *(Баба підходить)*. Отсе й тобі квіток на десять карбованців.

Настя. Ха, ха! Сума!

Шкварковський. Пять штук тарані і пятнайцять фунтів соли за вигоду.

Бушля. Прибавте ще чабака пяток, я страх як люблю сю рибу.

Шкварковський. Як усім, так і тобі!

Бушля. Я не вас прошю, пане бакаляре, а пана Хому, господаря і добродія...

Шкварковський. Не торгуй ся, не торкочи!

Бушля. От прикусіть язика, пане бакаляре, нехай Хома своє слово скажуть.

Шкварковський. Ти діждеш ся, що тобі кулак покажуть!

Бушля. Пхі! Хома, добродію наш! Нехай прикинуть ще пять штук чабака, — що вам то варт? А я що середи та що пятниці буду згадувати вас та дякувати! Паніматко Насте, прибавте!

Настя. Хоч цілий віз — про мене!

Хома. Насте, вийди красше з хати!

Настя. Мені і в хаті добре.

Хома. Припишіть їй, бо не відчепить ся.

Шкварковський. Давай квіток!

Бушля (віддає). Бачите, хазяїн не такий свиня, як ви!

Шкварковський. Злорічива баба!

Бушля (про себе). Капосний хаптурник, мало не відняв риби з рота.

Шкварковський (віддає квіток). На, і щезни, як дим!

Бушля. А чи тут же стоїть ще пять рибок?

Хома. Та дамо, дамо, — не в'їдай ся, бабо!

Бушля. Часом забудете! Вам що пять рибок? Все одно, що собаці муха, а мені й одна рибка правник зробить; особливо у Петрівку, чи в кулешик, чи в галушечки — кропу, петрушки, та головку з риби вкинеш, то так пахне, так пахне страва...

Шкварковський. Годі вже, бабо, ти так смачно розказуєш, що й мені тарані захотіло ся.

Бушля. Е, пане бакаляре, ви-ж ту тараню та чабака, дякуючи Хомі, що дня їсьте, тай то вам захотілось, — а якже то мені, коли я за весь вік привчила ся тільки нюхати її!

Хома. От халена з тобою, бабо! Іди вже; трийцять чоловіка сьогодні гроші вклали і квітки взяли, а з тобою одною приходить ся більш часу гаяти, ніж з цілим десятком народа! Принесла пять карбованців...

Бушля. Ох, десять серденько, десять! Ох, моя ненько! Пять, кажете! (*Дає квіток*). А подивіть ся, може тут і справді помилились, та написали пять, а взяли десять?

Хома. Я помилив ся словом.

Шкварковський. Написано десять.

Хома. І приняв я десять, відчепись!

Бушля. Ох, не приведи Господи, коли ви у квіткови та помилились, а подивіть ся ще раз!

Віталій (*подивив ся*). Десять.

Бушля. Десять? А не пять, нехай Бог боронить? Може ви не добачаєте, та ще так на-скоро глянули?

Хома. Так кажуть же тобі: десять, виходить: десять.

Віталій. Хто-ж вас захоче обманювати?

Бушля. Помилка, бачите, не обмана. А потім забудуть тай лічити-муть тільки те, що написано у квіткови. Ох! Я аж упріла від переяку. Де-ж таки: то десять, а то пять! Я цілий рік їх збирала, щоб віддати вам за вигоду, щоб мати тараню та сіль та чабачок і ще й грошики щоб були цілі, нехай вас Бог спасе.

Хома. Отже, ей-Богу, відніму квіток, а гроші віддам назад! Чого не віриш? Іди вже, не докучай!

Бушля. Не гнівайтесь, пане, Хомо, ви-ж такі розумні та такі добрі, нехай вам Бог дає! (*Хома підводить ся з лави*). Прощайте! (*Хутко зникає*).

Шкварковський. Се та баба, що чорт на махових вилах чоботи їй подавав! (*Бушля відчиняє двері*).

Хома. Знову! Чого тобі?

Бушля. Не гнівайтесь, серденько, я тут упустила три шаги; як гроші з хустки вивязувала, а вони й випали... (*Шукає*). Нема; побий же того сила Божа, хто взяв! А хто-ж взяв? Кундель, бо він тут і сидів біля мене. Тільки що-ж? Не віддасть! Коли він ятір украв у Панька та й то пропав...

Віталій. На тобі три шаги, тільки відчепись!

Бушля. Спаси Христос! (*Іде до дверей і знову вертаєть ся*). Так ви-ж пам'ятайте, що я вам вринесла десять карбованців.

Хома. Тьфу!

Віталій. Віддай квіток! На тобі гроші, нехай ти тямиш ся! (*Баба зникає*).

Шкварковський. Многорічлива, злорічлива і глупоглаголива баба! (*Входить школяр*).

ЯВА ДРУГА.

Т і - ж і ш к о л я р .

Школяр (*в здоровенних батьківських чоботях і свиті*). А йдіть до школи, там приїхав якийсь знайомий ваш, неначе дяк.

Шкварковський. Певно скиталець з бурси, пиворіз голодний...

Хома. Так приходьте на обід.

Шкварковський. Рад всякий день трапезувати з вами. Дозвольте і гостя привести...

Хома. Просимо! Ну, й чоботи у школяра!

Шкварковський. У нас на школу одні чоботи і одна свита — на всяку ногу і на всякий зріст приходять ся! Ходім, псальмопівче! (*Виходить, за ним школяр*).

ЯВА ТРЕТЯ.

Хома, Віталій і Настя.

Хома. Ну, брате, мені аж страшно, що я чужих грошей стільки набрав!

Віталій. Бог з тобою! Хиба се первина?

Хома. Та стільки ще не зносили.

Віталій. Не бій ся! На всі гроші прибавимо волів і возів: і людям вигода і чумачка виросте твоя.

Хома. А скільки у нас возів піде у дорогу?

Віталій. Та коли грошей стане на товар, то можна і півтора ста возів вирядить, розбивши на дві валки: одна у Крим, друга на Дін.

Хома. А що-ж нам гроші закопувать, чи як? Коли на те пішло, то на всі, скільки у мене є і скільки люде принесли, — справимо чумачку: собі на славу, людям на вдивовижу, щоб богатирів таких, як Русаловський та Чичера, аж завидки взяли! Богу дякувать! За твоїм розумом і хистом, брате, я здасть ся скоро увесь Дін і Крим увесь своєю чумачкою перевезу до дому: вона побільшала у трое з того часу, як ти керуєш нею.

Віталій. Не покладай ся ні на себе, ні на мене, бо все, що маєш ти, в руках Господніх!

Хома. Правда твоя.

Віталій. Памятаєш, як перший рік, коли ми поділились, я в Крим по сіль пішов, а ти зостав ся дома, бо від поганої зими скотина вибила ся з тіла?

Хома. Тоді сьміялись з мене і запевняли всіх, що я не здатний до чумачки...

Віталій. Еге, сьміялись... А тимчасом фортуна батьківська зосталась при тобі, вона тебе й в дорогу не пустила. І зараз бачу: витяглась моя чумачка, як стрічка: воли сірі, рогаті, сяті... А на переднім мальованім возі я гордую, пихою всім в очи бю: пятьдесят возів і двацять чумаків — валка не мала... І що-ж? Вернув ся з батіжком! Розбійники напали, порізали сонних людей, і все добро заграбували... І ледви я та ще три чоловіки живими з рук харцизів утік!

Хома. Лиха пригода! Другий би збожеволів від такої втрати!

Віталій. Гордим Бог противить ся! І я покорив ся Його волі! Так знать, треба, щоб я був бідним, ти богатим!

Хома. Я-ж тебе не обиджаю!

Віталій. Ні, спасибі тобі!

Хома. І щоб ти знав мою правду, за твою працю біля мого добра, ти маєш від мене двацять пар волів і двацять возів з товаром.

Віталій. А я, за твою правду, не відійду від тебе до смерти... Тоді і Бог нам буде помагати і люде будуть шанувати! Памятаєш, як покійний батько нам частенько говорив: живіть у купі, діти, не діліть ся; брати, коли у злагоді, живуть у купі, міцнійші ніж столітні дуби!

Хома. Памятаю. Нехай же батькова душа усьміхнеть ся, дивлючись на нашу згоду та любов! Від сего часу он як воно буде: все, що наживем у двох — будемо ділити на рівно і твоїм і моїм без переділу!

Віталій. Поможи нам Боже у такій згоді прожить до смерти! (*Цілюють ся*).

Настя (*урвала нитку. Про себе*). Не можу слухати, бо серце лусне, так і хочеть ся наплювати межі очи обом!

Віталій. Ходімо-ж, брате, та подивимось та роздивимось на все у купі разом. У мене все готово: вози як скрипочки стоять, воли викохані і вже ревуть, бо знать дорогу чують.

Хома. Ходім. Та не забудь послати до дому харчів і наймичку до помочи найми, бо Соломія з дітьми не справить ся сама, то-ж гурт — чотирнайцять чоловік! (*Сьмієть ся*).

Віталій (*сьмієть ся*). Готова валка своїх чумаків, нехай Бог не поменшає! (*Вийшли*).

ЯВА ЧЕТВЕРТА.

Настя, а потім Соломія.

Настя (*одна*). Ох, у печінках у мене сидить братик Віталій, взяв мого Хому за чуба та й водить кругом себе. Що я скажу, Хома не вірить мені і не слухає, а робить так усе, як того Віталій хоче. В своїм добрі я не госпо-

дня! Ну, та дарма! Сьогодні не повірять, завтра не повірять, а я все таки своєї: порву Хому віру до Віталія, посварю їх — і ніхто не стане тикать носа у моє добро! (*Входить Соломія*).

Соломія. Здорова, сестро!

Настя. Яка я тобі сестра? Тільки що ятрівка.

Соломія. Так хіба що? Чужі, та й то кличуть одно другого сестрою, а ми-ж з тобою жінки рідних братів.

Настя. На лихо!

Соломія. Ото! Яке-ж тобі від сего лихо?

Настя. Бодай не казати! Тільки дітей твоїх згодувати, то й то скільки лиха для комори..

Соломія. Та діток, як овечок: чотирнайцять хлопчиків Господь послав, нехай не поменшає...

Настя. Звісно, Хома прохарчує.

Соломія. Мусить. От я і зараз прийшла набрать на цілий місяць борошна, сала і пшона, щоб потім не заглядають тобі у руки.

Настя. З'їдять, все до тла з'їдять.

Соломія. Ми заробляємо все те, що нам Хома дає. І хоч я не візьму зараз нічого, то Хома сам привезе усе.

Настя. Так побиваєть ся за тебею?

Соломія. Віталій для Хоми побиваєть ся, а Хома для мене.

Настя. Ой, не дратуй же мене!

Соломія. Та чим же я тебе дратую?

Настя. Ти відбиваєш у мене чоловіка!

Соломія. Тю!

Настя. Побий мене, Боже, кричати-му на всю округу, що ти Хому мого до себе чарами приворожила і він таскає до тебе з двору все, що в руки попаде.

Соломія. І що ти мелеш? Як тобі не сором отаке плескати? Та ти, скільки хочеш, говори дураці, то мене тим не розтревожиш, бо я знаю, що ти хочеш звести усіх на сварку і підняти таку веремію, щоб брати порозбігались в ростіч! Тільки се тобі не допоможе, бо я мовчати-му, хоч ти що хоч... (*Вийшла*).

ЯВА ПЯТА.

Н а с т я с а м а.

Настя. От клята молодиця, от завод!... І де вона на мою голову така вродилась? Щоб я їй не казала, ніколи нікому не перекаже, не поскаржить ся, а через те ніяк не можна посваритись... А серце моє так і кипить, так і підскакує, аж у грудях клекотить: хочу посварить Хому з Віталієм — не вдасть ся. Ну, та вже я — не я буду, а коли не сьогодні, так завтра посварю братів, розривню Хому з Віталієм. (*Дивить ся у вікно*). О, Соломія і Віталій щось балакають! Невже вона йому не прохопить ся ані словечком про нашу суперечку? Коли-б, Господи, розказала, та щоб посварить ся... А-ну, попробую випитать... (*Бідчитьє квартиру*). Віталій, брате! А чого-ж ти не заходиш, скоро обідать будемо! Соломія не може, бо там же дітки ждуть, так хоч ти з нами пообідай! (*Зачиньє квартиру*). Чи зайде-ж то, чи може розгнівав ся! (*Входить Віталій*).

ЯВА ШЕСТА.

Н а с т я і В і т а л і й.

Віталій (*на дверях*). Ще-ж рано обідати!

Настя. Ну, та хоч присядь, відпочинь! (*Віталій сідає*). А де-ж Хома?

Віталій. Там відсипає пайок для мене: борошна, сала, пшона, соли, щоб забезпечить Соломію.

Настя. Сердешна молодиця: скільки вона лиха натерпіла ся з тими дітками і з тим дрібязком! Вже й пішла певно?

Віталій. Та що-ж їй тут робить?

Настя. А все-ж таки, знаєш, хоч би трохи посиділа та побалакала по рідному... Ми-ж такі сестри. Може гніваєть ся на мене?

Віталій. За що? Та ви-ж мало що й бачитесь! От якби у купі жили, то певно вже-б давно посварились.

Настя. Ні, братику, я не така... Ми-б і в купі жили в ладу, бо я, Господи, як бою ся тієї сварки. Так бою ся,

так бою ся... Як і мати моя покійниця, царство їм небесне, те-ж бояли ся сварки... Отсе бувало сядемо обідать, а покійний панотець візьмуть та й надкусять ненароком мамин шматок хліба, то матуся-покійниця бувало за чуба панотця як ухоплять! „Не заводь ся, кажуть, не свари ся, такий-сякий, бо я тієї сварки до смерти бою ся!“ Отака і я: Боже, як бою ся тієї сварки!

Віталій. Та хто її любить?

Настя. Єсть і такі; а я, Господи, бою ся сварки! Я поли врїжу, та втічу від неї... Тільки-ж що з того, що я така? А хто-небудь набреше на мене, от і гнів! Людям, бач, ваздро, що ми з Соломією в згоді живем, як рідні сестри.

Віталій. Ми ніколи брехням та переказам не віримо.

Настя. От бачиш! То вже виходить щось було, тільки що ти не повірив! Може тобі що Соломія казала? Не крий ся, братику, красше вивести все на чисту воду, ніж мовчать та гризти ся, бо я, Господи, як бою ся тієї сварки...

Віталій. Та Соломії ніколи брехні та перекази плести, то з дітьми возить ся, то їсти варить, то їсть, то присипляє дітей, то сама спить.

Настя (*про себе*). От пєс лукавий — нічого у него не схопиш з язика! (*Йому*) А мені іноді здаєть ся, що ти гніваєш ся на мене.

Віталій. Я?! Нема за що!

Настя. А чого-ж ти вчора вечерять не зайшов?

Віталій. Загаяв ся біля свого скарбу.

Настя. Хиба і ти замість Хоми приймаєш гроші від людей?

Віталій. Ні! У мене свій єсть скарб.: поки перелічу, поки вкладу, то й спать пора самому.

Настя. Так виходить, розбійники не зовсім тебе ограбували?

Віталій. А ні! У мене зістало ся таке богатство, що і братовому з ним не зрівняти ся.

Настя. Се вже я знаю, се вже ти так розумом своїм вихваляєш ся!... Правда, що ти розумний, се всі знають... Так хиба-ж Хома дурний?

Віталій (*сьмієть ся*). О, бодай тебе! Я говорю про скарб, а ти про розум, та ще й Хому чогось сюди приплутала.

Настя. Бо я тебе не розберу! Де-ж ти скарб той, таку силу грошей дістав, що треба лічить що вечера?

Віталій. Де? Бог дав! Та я свій скарб, своє багатство ні з чим не зрівняю! Та коли-б мені не то що пять таких чумачок, як у брата, а сьвіт увесь за скарб мій віддали, то й сьвіта усього, зі всім, яке на нему є добро, не взяв би я за скарб свій дорогий, бо скарб той кров моя — мої діти!

Настя. Діти? Та що ти знову морочиш мене? Хто-ж таки що вечера дітей лічить?

Віталій. Я лічу; бо як не полічиш, то гляди і морока: одного або і двох найменших нема; де звалить ся, там і спить. Так я вже їх що вечера лічу. Зберу всіх над захід сонця і по одному у сїни заганяю, як овечат, бо тож чотирнайцятєро, не всіх і на ймення знаю. Вчора аж двох не долічив ся. Сюди-туди, на силу знайшов: одно на вигоні заснуло, а друге на току в еоломі.

Настя (*сьмієть ся*). Ну, і утішний ти, що не вигадєш, то все не так, як у других. (*Входить Андрій*).

Андрій. А йдїть, дядьку, покажіть, які харчі брати на запас в дорогу, бо батько повезли з Остапом пайок до вас.

Віталій. Ходім! (*Вийшли*).

ЯВА СЕМА.

Н а с т я с а м а.

Настя. І розумний клятїй чоловік і лукавий! Що не кажи, а він таки премудрий Соломон! Ну, якже ти його посвариш з Хомою, коли він, як почне говорить, як почне крутить, то зовсім зібе з пантелику... От і нічого він мені здаєть ся не зробив лихого, а ненавидю й дивити ся на него! А Хома? Диви: як той цуцик, сам пайок повіз до Соломії. Яку-б мені підняти веремію, щоб посварить Віталія з Хомою? (*Думає*). Попробую Хому запевнить, що Віталій скрізь його дурнем славить, що ніби-то Віталій

усім хазяйством і чумачкою керує, що через Віталія всі люде Хому за дурня уважають... Попробую ще з сего боку.

ЯВА ОСЬМА.

Н а с т я і Х о м а.

Хома. Ху! Натомив ся!

Настя. А що, відвіз пайок до Соломії?

Хома (*зиркнув на Настю і трохи помовчав*). Відвіз.

Настя. Прости мене, мій мужу, не гнівай ся на мене дурно!

Хома. Що ти? Хиба я сердюсь, чи що?

Настя. Не сердись ся? Бач, який ти добрий; у ранці трохи посварилась з тобою, а тепер серце болить, бо бачу я, як ти працюєш: і день і ніч — гірш вола, гірш наймита-сіроми.

Хома. А хто-ж за мене буде працювать? От вирядю чумачку у дорогу, тоді спочину.

Настя. Другий не видержав би такої праці... Ой, упав би, збив ся-б з ніг!

Хома. Тож другий, а не я.

Настя. А тобі нічого?

Хома. Нічогоісенько! Та ти дай мені ще стілько діла — і те справлю.

Настя. Господи, Господи, що то розум...

Хома. Вже коли Господь кого любить, то наділяє його всім — і здоровлєм і памятю і розумом.

Настя. І люблю-ж я тебе за твою вдачу; хоч ти і упертий, але мені се до вподоби: принаймні все робиш по своєму; вже, як здумаєш що, ніхто тебе не зібє на своє.

Хома. О, я такий!

Настя. При людях я-б тобі сего і не сказала, бо не годить ся вихваляти свого мужа, а от нас тільки двоє і я не витерплю, скажу тобі по правді: що таких, як ти, не багато; та де там не багато — зовсім нема!

Хома. А таки й нема, щоб ти знала!

Настя. На кого не гляну, то всі дурні, хисту не мають ні до чого...

Хома. Еге... Поки... знаєш, розчовпають, що воно і як...

Настя. А у тебе відразу!

Хома. З маху!

Настя. Куди-ж, куди-ж їм до тебе! Я вже добре придивилась. От і Віталій, на що вже, здасть ся, премудрий Соломон, і всі кричать: розумний, розумний, а все-ж за твоїм приводом і він робить.

Хома. Так я-ж старший.

Настя. У тебе все в руках прямо кипить.

Хома. О, я так люблю, щоб аж палахкотіло!

Настя. І за що ти не візьмеш ся — користь!

Хома. Бо діло своє знаю.

Настя. Все за твоєю головою! Отже дивись, які люде злі. Чула я сьогодні, отут таки у нас на подвір'ю, люде гроші принесли, а тебе не було, так вони довгенько сиділи і весь той час тебе судили, Хома!

Хома. Кого не судять, байдуже!

Настя. Та байдуже — то байдуже, і я-б так сказала, коли-б же тільки чужі люде тебе судили, а то і Віталій між людьми сидів!

Хома. І Віталій разом з людьми мене судив?!

Настя. Побий мене, Боже! Я сама все чула. Стояла в сінях за дверима і навмисне підслухувала... Розумний, кажуть, Хома, бо грошей багато.

Хома. А вже-ж! У дурного гроші не вдержать ся.

Настя. Якби, кажуть, не Віталій, то й чумачка пропала-б і гроші розкотили ся, як горох по ледяній горі... Хома, кажуть, братовим розумом тільки й живе! А Віталій тут же сидить, слухає, та вуса підкручує! Хома, кажуть, дурний, як постіля!

Хома. Сто чортів їм усім в самий ніс! І Віталій нікому нічого на се не сказав?

Настя. Де там! Не хочеть ся й говорить, так мені прикро... Засьміяв ся! Та так засьміяв ся, ніби і сам промовив: „правда вапа, Хома дурний!“

Хома. Дивно...

Настя. Хто, кажуть, вигдав брать у людей гроші на вигоду? Віталій! А Хома, кажуть, і сьогодні не хотів грошей приймать, бо не знає, що з ними робить... Так

Віталій йому, то-б то тобі, звелів, щоби брав — і прийме! Сказано: Соломон! Отут, Хомо, Віталій покрутив обидва вуса і засьміяв ся знову... Хоч би вже не сьміяв ся, а то так мене уразив тим сьміхом, мов ножем уколів у серце! А далі повернув ся до людей, та й каже: „Що я звелю, те Хома і зробить!“ — і пішов.

Хома. От тобі й любий братик! Господи, яке лукавство!

Настя. Хомо, дружинонько моя, я не хотіла тобі про се і говорить, щоб часом не посварив ся ти з Віталієм, бо ти знаєш, як я бою ся тієї сварки? Але якже його мовчать, коли тебе так судять-гудять за твою хліб-сінь! І хто? Рідний брат!

Хома. За моє жито, та мене й бито!

Настя. Ну, нехай би там робив з твоїм хазяйством, з чумачкою, з тобою, що хоче; нехай би приказував тобі, нехай би ти його слухав — нехай! На те він премудрий Соломон, а ти дурний, що маєш робить! Та хоч би-ж при людях сего не виявляв, щоб хоч не всі знали, що ти дурний!

Хома. Так бач, йому саме при людях треба се казать, щоб усі мене дурним уважали.

Настя. Дячого-ж, Хомо, дячого?

Хома. Для слави! Щоб усі бачили, що він один орудує не то моїм добром, а ще і мною. О, тепер я розумію, чого то всі до него обертають ся, його питають, з ним радять ся; бо мене, бач, він дурником зробив!

Настя. Еге! Тільки ти, Хомо, не свари ся з братом, бо ще в сварці виявиш, що від мене все те чув.

Хома. Се вже й ти мене за дурня маєш?

Настя. Нехай Бог боронить! Говори, що хочеш, чи хоч і мовчи, аби про мене нічого не казав, бо я тієї сварки, Господи, як бою ся, точнісенько, як і покійна моя матуся.

Хома (ніби все пригадує про себе, а говорить голосно). Що я при людях пораю, він усьміхнеть ся, щоб, виходить, бачили, що я нічого не тямлю, а як люде підуть, то він тоді мою раду приймає і робить так, як я сказав... Правда, що Соломон! І хто-б його подумав, що він такий лукавий?

Настя. Ох! Хомо, Хомо! Лукаві вони обоє; так уже до речі скажу: і Соломія похваляєть ся своїм подружкам, а ті мені переказали, тільки я мовчала, бо я, Боже, як бою ся тієї сварки... Каже: коли схочу, то він, то-б то ти, Хомо, не то що сам возити-ме до мене в двір пайок, як наймит мій, а ще, каже, побіжить за мною, як цуцик, і всю чумачку, каже, мені видасть!

Хома. Та нехай за нею трясця тепер бігає! От тобі і тиха, як ангел людина... Лукавство, кругом лукавство! А все моя віра, моя простота та щирість до людей: хто що сказав, то все то й правда, взяв зараз і повірив; а люде он як: мою вірою до них користують ся на те, щоб мене за ніс водить, щоб мене дурним уважали всі! Ото, Господи, неначе хто голову мою побив макогоном, так заболіла... Піду запру ся в хижі, не хочу бачить Віталія сьогодні! (*Вийшов*).

ЯВА ДЕВЯТА.

Настя сама, потім Шкварковський, Мичковський і Ярина.

Настя (*сама*). Аж тепер, здаєть ся, я наскочила на свою стежку, дошкулила таки Хому, попала в саме серце — я вже бачу! Тільки не знаю, що то з сего вийде? Треба масла підливать, щоб не погасло. (*Входить Мичковський і Шкварковський*).

Шкварковський. Благодать дому вашому!

Мичковський. Мир і любов!

Настя. Спасибі! Просимо сідати!

Шкварковський. А де-ж достойніший Хома?

Настя. Десь вийшов!

Шкварковський. Покличте, господине, та й самі приходьте! Діло є до пана Хоми і до вас, господине! Сей учений муж привіз порученність до вас із під Чигирина. Діло хороше і приятне. (*Входить Ярина*).

Настя. Яке-ж там діло?

Шкварковський. Сватів сподівайтесь!

Настя. О?

Ярина. Боже, що я чую! Пропали ми...

Шкварковський. Так!

Настя. Від кого?

Шкварковський. Від Русаловського і від Чичері.

Ярина (*на біж*). Ой лихо! Се-ж по мою і по Андрієву душу. Треба мерщій Остапови і Катрі розказать!

Настя. Сідайте-ж, щоб усе добре в нас сідало, тимчасом і Хома прийде.

Ярина (*нервою*). Мамо, йдїть побудьте коло печі, а ми з Катрею води наносимо. (*Вийшла*).

Настя. Вибачайте, що вас самих покину!

Мичковський. О, панї господине, у нас балакать єсть об чїм, ми дваццять лїт не бачились.

Настя. От і гаразд! А я тимчасом обїд зготую! (*Вийшла*).

Шкварковський. Велелїпно!...

ЯВА ДЕСЯТА.

Шкварковський і Мичковський сідають, дивлять ся один на другого і усміхають ся.

Шкварковський (*легенько ударяє по колїні Мичковського*). Так то, Калїстрате!

Мичковський (*після навзи легенько ударяє по колїні Шкварковського*). Так то, Сосїнatre!

Шкварковський. Так, так!

Мичковський. Много братїї нашої із бурен удалилось, убоюшася бездни премудрости, розїшлись по сьвіту і многї дяки-пиворїзи, як нас величають, погибли!

Шкварковський. Рыбку малу бистрі ріки несуть у море широке, а там ненаситні акули її пожерають. Скажу тобі коротко про своє жите: після довгого шатанїя по сьвіту був дяком в пустинях волинських.

Мичковський. Почесне місце.

Шкварковський. Так; але із празднословїя вийшло замїшательство і я утік. Був інспектором шкільним біля Чернигова.

Мичковський. Ого, яку петлю мѣтнув!

Шкварковський. Школа привязала би мене на вік; але страсть моя до сатири мене погубила; я в віршах

осьміяв панка одного доволі злорічиво і, будучи уловляєм їм для сугубого ізбієнія, покинув школу страху ради! Потім сьпівав в переяславськїм кафедральнїм хорі і тут мало житем не заплатив за злорічиві вірші... Бас Єрмолай, лютий Діоклетіянин і туполобий стультус, взяв за обиду мої вірші і ранив камнем во главу, від чого довго я хворів... Видужавши, з бродячими, голодними собратами, латинниками і бурсаками, ми інтерлюдії по корчмах і по домах шляхетних виставляли; але дикі комедіянти, аки люті Діоклетіяне за мідні шаги та за ковбаси, найпаче же за ролі зо мною посварились і я покинув їх, будучи на дорогу легко ізбієн Іваном Мухомором. О велиє можество вод і солодких і солоних і навіть гірких ізпив в своїм шатанії.

Мичковський. О, собрате! На віку, як на довгій ниві. Терпів багато бід і я: за все хапав ся, все робив, не маючи ніякого знаня. В монастири мені було найкрасше, але лукавий підкусив мене попробувать в малярстві силу і так намалював я Зосима сьвятого, що патерицею мене економ вигнав за ворота... Послїдні три роки у Русаловського та у Чичері під Чигирином учив дітей. І от, спасибі сим богатырям, попав сюда за писаря до сотника Бутуза!

Шкварковський. Хаптурне місце!

Мичковський. Так то, так, а поки що, мені, собрате, страшенно підвело живіт: і алчу я й жажду!

Шкварковський. І моя утроба вопіє! Одначе надіюсь, що Хома нас добре почаствує, бо я й сам, хоча інспектор шкільний і бакаляр учений, кулешником живу і всякий раз шукаю нагоди поспіти на обід до доброго господаря і, услаждая слух сих йолопів-онагриків то віршами, то медоточивим гласом пісні, свою утробу насичаю!

ЯВА ОДИНАЙЦЯТА.

Ті-ж, Настя і Віталій.

Настя. Заходьте у сьвітлицю, будемо обідати!

Мичковський. З обіда — на обід! Так обродуєте, що і захворієш!

Шкварковський. Хліб на хліб не вадить! (*Виходить*).

Настя. А ти, Віталію, чом не йдеш? Без тебе, милий брате, буде сумно в хаті!

Віталій. Я зараз...

Настя. Цікаво мені, як вони будуть балакати тепер з Хомою (*Вийшла*).

ЯВА ДВАНАЙЦЯТА.

Віталій, а потім Ярина, Андрій, Остап і Катерина.

Віталій (*сам*). Чого се Настя сьогодні на лапках біля мене скічає? Соломію мало не вкусила, а до мене лащить ся! Вона давно збираєть ся підняти веремію; та все їй неурдача: Хома не слухає і Настя сумна ходила; а се вже щось занадто ласкава і привітна... Ой, не дарма! Піти і справді пообідать, чи не вивідаю чого від Хоми. (*За дверима чути тихий гомін*).

Голос (*Андрія за дверима*). Ходім мерщій за радою до дядька, він один нас поратує.

Віталій. Голос Андрія, наче стревожений! Що воно?

Голос (*Ярини за дверима*). Ходім бо, ходім! Поки батько й мати обідають з сватами!

Віталій (*відчиняє двері. За дверима стоять Андрій, Катерина, Остап і Ярина*). А що там сталось, діти? (*Молодіжж засоромилась, переминаєть ся*). Чого-ж ви мовчите? Я чув тут за дверима, що ви за радою до мене йшли...

Остап. Кажіть же, Катерино!

Андрій. Одному страшно.

Ярина. Катерино, нум всі разом! (*І з сим словом кидають ся в хату, за нею інші, говорять разом*).

Андрій і Остап. Дядьку!

Ярина і Катерина. Дядечку, лебедикуну!!

Віталій. Що з вами сталось? Андрій блідий, як крейда, в Остапа очі горять, як у вовка, дівчата плачуть? Що сталось, питаю?

Остап. Ще, дядечку, не сталось, але готуєть ся таке, що коли станеть ся, воно уба нас всіх чотирох на смерть!

Ярина і Катерина. Пропаци ми, пропаци! Дядечку, ратуйте нас!

Віталій. Се вже дуже щось страшно... Певно кохання? Розкажіть же до ладу: хто з ким кохаєть ся і чого так сполошились?

Остап. Я, дядьку, наймит ваш, люблю хазяйську дочку, люблю вашу племінницю Ярину і вона мене...

Андрій (*мало не плаче*). А я, дядьку, люблю нашу наймичку Катерину і вона мене...

Ярина. Мене-ж, дядечку ріднесенький, сватає нелюб Русаловський і могорич вже пють.

Андрій. А мені хочять посватать рябу Чичерину дочку Явдоху...

Віталій. Кеписько! Та ще кеписько! Русаловський і Чичеря богатирі на всю округу і діти їх стають на вашому шляху до щастя. Не рівні пари, що й казать... Кеписько! Ледви чи я вас поратую! (*Дівчата плачуть, а хлопці насутившись, стоять*). Стривайте, се-ж певно ще не старости, бо молодого тут нема, та й Андрій же ще не їздив з старостами до Чичері? Не плачте, діти, не сумуйте, дайте роздивить ся і подумать! (*Глянувши у вікно*). Еге, і думать нема часу, гляньте, он на подвірє вїхали Чичеря з Русаловським!

Дівчата. Мати Божа, се-ж наша смерть приїхала!

Віталій. Годі, діти, годі! Я вас всіх люблю, як рідних, і все, що зможу, те й зроблю, аби не розлучать таких двох пар! (*Всі четверо кидають ся до Віталія, цілують його, хто в руки, хто в плечі, хто в лице, приговоруючи*).

Ярина. Дядечку!

Катерина. Голубчику!

Андрій. Ратуйте!

Остап. Бог вам заплатить!

ЗАВІСА.

ДІЯ ДРУГА.

Кімната.

ЯВА ПЕРША.

Хома і Настя, потім Русаловський і Чичеря.

Хома (на порозі). Жінко! Відчиняй ворота й двері, застилай лави й столи, гостей веду!

Настя. Заходьте! (Входять Русаловський і Чичеря, одягнені в сині за коліна жупани, підперезані зеленими, адамашковими поясами).

Русаловський і Чичеря (кланяють ся поважно). Мир дому вашому!

Настя. Сідайте, дорогими гостями будете!

Русаловський. Не тільки гостями, а ще й сватами, хочемо поріднитись з вами!

Настя. Рада, від серця рада такого свата мати!

Чичеря. Та вже й мене від ласки вашої не відпихайте і теж прийміть, як свата у вашій хаті!

Настя. І вам душею рада! Розкажіть же, не водіть і не томіть: чи до матери те діло, чи тільки до хазяйки?

Русаловський. До матери, пані господине, до матери: я за дочкою.

Чичеря. А я за сином.

Настя. Ох, Боже мій! Та що-ж се ви, сватоньки, задумали, разом нас пограбити, дітей забрати, старих по-сиротити?

Чичеря. Не за горами, не за морями, свахо, живемо, — можна і провідать!

Настя. Ой ненько моя, якже жаль мені! Ростила, пестила, доглядала і на тобі: сама постаріла, а молоде дитя з хати випхнула, в люде віддала.

Чичеря. Ну, що-ж, а на заміну, хоч і чужу дитину, та рідному синові на втіху і пораду, а собі на поміч дочку придбала...

Настя. Та так, мої рідні, так, а ти-ж, Хомо, як? Певно ще порасеш ся з Віталієм?

Хома. А що-ж Віталій нам порайть? Се не чумачка: я батько, а ти мати, як скажем ми, то так і буде!

Настя. А може Віталій скаже що таке розумне, що ти його пораду приймеш: він же твій брат любий і найперший порадник.

Чичеря. І справді може-б спитать.

Хома. У таким ділі окрім матери та батька ніхто не дасть поради!

Настя. Як, Хома, ти, то так і я: за твоїм розумом і мене ніколи голова не боліла.

Чичеря. Любо серцеви таку розмову слухати між мужем і жоною! Пошли Боже і нашим дітям такої згоди у родині! Ну, Хома, я вже нераз тобі натякав, щоб поженити дітей наших, але вони тоді були ще молоді, тепер саме пора настала, скажи мені: чи можна сподівати ся від тебе старостів?

Хома. Що-ж, я не від того, з охотою посватаю твою дочку за свого сина.

Настя. І я не буду суперечить, ми знаємо, що ваша, сваточку, дочка до пари буде нашому Андрієви і раді поріднитись з вами.

Чичеря. От і гаразд, вже половина діла зроблена.

Хома. Мій син, як сам ти здоров знаєш, на всю округу парубок: і багатий і не поганий і розумний... Так от як воно, пане брате, будем говорить прямо: скажи, яке ти віно даси за своєю дочкою?

Чичеря. Хоч моя дочка рябенька, будем правду говорить, але одна у батька і варт твого сина, бо й я-ж хазяїн не послідній. А віно дам я ось яке: 25 пар волів з возами, ярмами, важницями, мазницями і шкурами воловими задля покрівлі на кожний віз і в першу ходку: чи по рибу на Дін, чи по сіль у Крим, я грошей стілько дам, щоб з Дону чи з Криму вози привіз мій зять повнісенькі! Віно хороше: кожду рябину можна закрить червінцем.

Хома. Правда, свате, віно хороше!

Настя. Вашу дочку я буду мати за свою рідну, повірте, сваточку, від серця се кажу.

Чичеря. При такій розумній матері і моя дитина розуму набереть ся. Пошли, Боже, мир і любов!

Хома. Так будемо сватами! (*Цілють ся: перш з Хомою, потім з Настею*). Щоб нам не гаять часу, то сьогодні або завтра і старостів пришлю до тебе, а вернуть ся всі мої чумаки перед Святою Тройцею, на саму-ж Тройцю буде у нас весілля.

Чичеря. Згода!

Настя. Просимо на radoщах хліба-соли відкушати! (*Подає на стіл закуску і горілку. Хома частує*).

Русаловський. Бажаю щастя вашим дітям!

Всі. Спасибі!

Русаловський. Тепер моя до вас мова. Мабуть сьогодні день такий удав ся, що й я прийшов за тим же ділом... А що, якби Бог мені поміг те взяти, що думаю спитати?

Настя. Як з Богом прийшли, то Бог і pomoже!

Русаловський. Хочу сватати вашу дочку Ярину за свого сина Дмитра.

Чичеря. До речі, два весілля справим разом.

Русаловський. Чи дозволите прислати старостів?

Хома. Боже благослови! (*Цілють ся з Русаловським*).

Настя. Син ваш хороший; бачила я, свату, присилайте старостів!

Чичеря. Ви до мене, а він до вас, от розходились чумаки!

Хома. А за своєю я дочкою дам віно таке саме, яке візьму від него.

Русаловський. Я й на менше помирю ся.

Хома. Як! Щоб Хома Нерук менше дав за дочкою, ніж Чичеря. Овва! Так поможи-ж нам, Господи, сі діла скінчити веселенько.

Всі. Пошли, Боже!

Чичеря. Може-б сваток грошенят узяв на діло?

Русаловський. І я дам, як що треба, хоч і п'ять тисяч!

Чичеря. Хоч і десять! Бери, свате, гроші є, та ще є!...

Хома. Спасибі! Не треба, обійдусь і своїми! (*Входить Віталій*).

ЯВА ДРУГА.

Ті-ж і Віталій.

Настя. От і брат Віталій нагодив ся! Сідай, ріднесенький!

Віталій (*низько кланяється*). Доброго здоровля та Бог на поміч, пани господарі!

Русаловський. Спасибі, та будь здоров і ти, премудрий Соломоне!

Віталій. Вже правда, що Соломон: в один раз умудрив ся потерять те, що батько цілий вік свій заробляли.

Чичеря. А все таки ти премудрий Соломон за те, що не ремствуєш!

Віталій. З Богом судитись не будеш! Тепер он братову чумачку і стережу і доглядаю так, як ока!

Хома. Та й я-ж тут, здаєть ся, не без діла!

Настя. Голова всему.

Віталій. Звичайно, хто каже...

Русаловський. А все таки він Соломон!

Чичеря. Що й казать! Про Віталія давно вже йде слава навкруги! Скажи, будь ласка, які ти там гармати поробив? Мої хлопці спокою не дають: справ, та й справ гармати, а то харцизи, кажуть, нас так не боять ся, як Віталія.

Віталій. Штука не мудра: граба видовбав, залізними обручами один біля другого, все одно, як колесо шиною обтягнув, от і гармата!

Русаловський. І палить?

Чичеря. Та ще й як садить! Кажуть, як грюкне, то аж у вухах дзвонить.

Русаловський. Соломон!

Хома. Хиба він сам їх видумав? У покійного батька було аж дві.

Віталій. Хиба я кажу, що сам видумав гармати?

Русаловський. Гармати, гармати, а ти нам розкажи, як розбишак провчив, бо після случаю з тобою, поки повернеш ся з Криму чи з Дому, трясеш ся з страху всю дорогу.

Чичеря. Цікаво, цікаво послухати, чим ти розбійників так налякав, що всі тепер тебе обминають!

Віталій. На другий рік після того, як мене пограбили, пішов я у дорогу вже з братовими чумаками. Ідемо... І запримітив я, що харцизи знов сліdkують за мною!

Чичеря. От, Іроди!

Русаловський. Отаке і мені було...

Чичеря. Ну, ну?

Віталій. На попасі, тільки місяць зайшов, потемніло, саме перший сон став налягать, харцизи почали до валки підкрадуватись... А ми й зайшли їх з боку, та неждано, як шарахнули з двайцять рушниць, так десяток харцизів і покотилось!

Чичеря. Отсе так! Се прямо по запорозьки! І на смерть?

Віталій. Деякі ще живі були!

Чичеря. Що-ж ви з ними зробили?

Віталій. Добили, та там і покинули на харчі крукам та на страх другим харцизам.

Чичеря (*цїлує Віталія*). І-і!! Золотий чоловік! Якби мені такого брата... Та хоч чужого де дістать, то я-б і гори покотив!

Хома. То так здаєть ся! А без свого розуму та ока нічого не буде.

Настя. На що той розум здав ся, коли Віталій у дворі? За такою головою, як у братика, можна спать спокійно.

Чичеря. І спать і гулять! Що й казать, що й казать! Соломон, одно слово Соломон! Відступи, свате, мені Віталія!

Хома. Здалека і верба дуб!... Хиба я його держу? Бери, я й сам лад дам своїй чумачці!

Віталій (*про себе*). Чудна якась розмова! (*До Насті*) Що се з ним?

Настя (*Віталієви тихо*). Випив трохи.

Віталій (*про себе*). Ой, здаєть ся, ти сама напоїла його якоюсь брехнею!

Русаловський. Пора-ж нам і рушать! (*Встав*) Прощайте, свати милі! Так я у завтра старостів пришлю... (*До Насті*) Слухайте: мій син тее, дуже уподобав собі

Ярину і сам прохав її сватати, а може дівчина не тее...
Треба-б спитать.

Настя. А нас хіба питали, чи тее, чи не тее? Як
батько та мати сказали, на тому й край!

Чичеря. То ваше діло! І я ждять буду старостів:
чи завтра, чи сьогодні?

Хома. Сьогодні.

Чичеря. А дочка моя з охотою подає рушники за
Андрія.

Русаловський. Прощайте!

Хома (*частує*). Ну те! На коні і на колесниці!

Чичеря. По старому звичаю годить ся!

Русаловський. Спасибі за хліб, за сіль і за ласку!

Настя. Не осудіть, сваточки, чим багаті, тим і раді!
Не ждали дорогих гостей, то нічим було добре почастувати!

Чичеря. Чого-ж нам ще? Дай Боже і по вік! (*Вихо-
дять, за ними Хома*).

ЯВА ТРЕТЯ.

Настя і Віталій.

Настя. Чого-ж се ти, братику, такий засмучений?

Віталій. Та я вже і не знаю: чи тікати, чи краще
розпитать, що сталось з Хомою?

Настя. І я примітила, що він якийсь сумний зробив ся
та не ласкавий, неначе сердить ся чогось...

Віталій. На мене?

Настя. Не знаю... Сьогодні визвірив ся, кричав, що
Соломії якось то багато сала поклала і пшона, каже, бо-
гато... Я міряю, каже, а ти міри не знаєш!

Віталій. То я пришлю назад. Я беру не на продаж,
а тільки на харчі для сем'ї, як ми умовились давно з Хо-
мою... Ні, щось тут є иньше...

Настя. Чи не сказала, братику, чого де небудь Соло-
мія, а йому переказали може?

Віталій. Чи не сказала, сестричко, ти чого небудь?

Настя. Я?!! Та побий мене Бог, коли я хоч сло-
вечко про тебе або про Соломію говорила! Та нехай мені

язик усохне, коли брешу! (*Крізь сльози*) Хіба ти не знаєш, як я тієї сварки бою ся!

Віталій. Та знаю; годі вже! Може нам так здало ся, що Хома переїнів ся.

Настя. А може-ж воно й справді нам тільки так здається. От ти одно слово сказав „здадо ся“ і мене утішив... Який ти розумний та тихий та добрий! (*Віталій бере шапку*). Куди ти, братику? Пожди-ж Хоми!

Віталій. Я зараз, на хвилину вийду! (*Пішов*).

ЯВА ЧЕТВЕРТА.

Настя сама, а потім Хома.

Настя. Починаєть ся! Починаєть ся! А Віталій зразу вуха наставив. Він як той ворожбит відгадує і те, що хто думає, а почне говорити, як книгу дяк читає, краще від Шкварковського. Не дурно він біблію з'їв! (*Входить Хома*).

Хома. Куди пішов Віталій?

Настя. Не сказав. Надув ся, як той сич... Сидів, сидів мовчки, а далі насунув шапку... Питаю: куди? А він зиркнув на мене, так наче з'їсти хотів, покрутив головою, щось промурчав, грюкнув дверима, та й вийшов.

Хома. Ага! Досада взяла за серце... Дітей, бач, сватають і женить збирають ся, а йому ні слова... От тобі і премудрий Соломон!

Настя. Знаєш що, Хома? Ти вже дуже раптом повернув. Не треба так, Хома, бо ще й посваритесь, а я-ж тієї сварки, Господи, як...

Хома. Не можу! Як подумаю, що він мене скрізь дурнем робить, то так у мене серце і закипить! Чичера і Русаловський і всі в один голос: премудрий Соломон! А я-ж що?

Настя. Дурний!

Хома. Ото-то бо й є!

Настя. Не свари ся, Хома, з Віталієм, бо він же справді чумачку твою держить на своїх плечах, без него все хазяйство піде шкереберть.

Хома. А щоб ти пропала за єї слова! Бач, яке добро! І ти така, як другі, Віталій веїм вам очи засліпив...

Га! Яке страшне сказала: піде шкереберть! А я-ж по тво-
йому що? Тюхтій, лемішка, кваша? Брешеш! Я всім вам
покажу, що обійдусь без него.

Настя. Ой, не обійдеш ся!

Хома (*кричить*). Обійдусь!!

Настя. Та годі тобі, заспокій ся! (*Мовчки трохи
сидять*).

Хома (*після паузи*). Ха, премудрий Соломон! (*Мов-
чать*). Післав за Шкварковським і Мичковським, нехай
мандровані дяки йдуть зараз старостами до Чичері.

Настя. А чому-б то не післать Віталія! Брат же!

Хома. Не мішай ся, я так зроблю, як сам хочу.

Настя. Роби, як хочеш... Тільки щоб потім не прохав
проценья у Віталія. Жаль тобі буде, що ти його обидив
і попросиш пробаченья.

Хома. Я?! Пробаченья? Та скорійше у млині на ка-
мені пшениця вродить, ніж се станеть ся.

Настя. Та я знаю, що ти як дуже вже розсердив ся,
тоді чого захочеш, то так те і зробиш, а тільки ще не
знаю: чи дуже вже розгнівав ся, чи так тільки удаеш?

Хома. Ой мовчи, ой мовчи! Бо я й тобі зібю очінка
з голови, у мене не довго...

Настя. Здасть ся, розсердив ся! (*Придивляеть ся.*
Хома вишкіряє зуби). Так, так, розгнівав ся!... (*Хома
клацає зубами*). Ой тепер бачу, що сердитий, мовчати-жу,
бо сердитий; по очах і по зубах бачу, що сердитий!

Хома. Ото-то бо й є; я тепер такий, що хоч гав-
кать! (*Ходить по хаті і розпалює себе*).

ЯВА ПЯТА.

Шкварковський і Мичковський.

Шкварковський. Мир дому вашому!

Мичковський. Тишина, согласіє і любов!

Настя. Спасибі, сїдайте!

Шкварковський. По одному слову вашому зірвав ся,
покинув школу й школярів, не обїдав, і уже на вашім по-
розі згадав, що й шапки не взяв, думав: бесїду застану...
А де-ж Чичеря й Русаловський, свати любезні ваші?

Настя. Тільки що від'їхали!

Мичковський. Жаль, жаль! А я забув заперти шуфлядку в діламі і, як бачите, перо зістало ся за ухом, так поспішав вам вчинити послугу... Навіть обід свій грубникови залишив.

Настя. Нагодуємо: чабака самого ситого дамо вам попоїсти!

Шкварковський. Зараня слпна котить ся і смак утроба почуває! Яку-ж потребу в нас бідних богата оселя ваша має?

Хома. Прошу обох вас їхати сьогодні до Чичері старостами і висватать його дочку для мого сина.

Мичковський. Се честь, велика честь! І з радістю таке порученє на себе я приймаю!

Шкварковський. На сей случай я сьогодні вірші скомпоную!

Мичковський. І я від тебе не відстану: річ на сватаню велебну скажу.

Шкварковський. Калістрате! Що до науки не пниє! Предостав мені! Не пниє, що тобі не дано від Бога!

Без Бога знаєш, ніже до порога!

Єсли не рожден, не сунь ся в науку.

Ах, многи через то в вічну впали муку!

Не многих мати породила к школі.

Хоч ли блажен бить, будь сит в твоїй долі!

Мичковський. Сосіпатре! Чого ти кирцу гнеш? Сі вірші я знав ще в бурсі, а ти свої скажи...

Шкварковський. Подумаю! (*Пройшов ся по хаті, ніби творить вірші*).

Настя. Збирайте ся-ж й приходьте зараз, попоїсьте та й у дорогу!

Шкварковський. Єсть! (*Стає і деклямує*):

О мудростю прославлений Хома,

Ти богатир на всю округу,

В дому твоїм доволі риби, меду і вина,

А синови ми висватаємо подругу!

(*Задоволений з себе*). От настоящий медоточивий вірш!

Мичковський. Сосіпатре! Доволі випинатись та ви-хвалятись! Я поспішаю, бо моя утроба алчет малвазій і жаждет чабака! (*Вийшов*).

Шкварковський. Калістрат ученістю мою посрамлен і бігу яся! (*Виходить*).

ЯВА ШЕСТА.

Х о м а і Н а с т я.

Настя. Отсеї мандровані дяки мені не до вподоби! Пічнуть і у Чичері отаке, чорти батька зна, що говорить, то мені і за себе і за них аж сором... Такі старости... І щоб то було післати старостою Віталія.

Хома. Насте!

Настя (*перелякано*). Ох! Мовчати-му, мовчати-му... Я й забула, що ти ще сердитий. Та не диви ся бо на мене так страшно!

Хома. О! Я страшний!... Не підступай тепер до мене, бо всі горшки побю!

ЯВА СЕМА.

Ті-ж, Остап, Андрій і Ярина. Віталій тільки показуєть ся в дверях і зараз зникає.

Хома. Вам чого треба?

Ярина. Ненько-ж моя рідна, перепілочко, лебідонько, не губи мене, не віддавай замуж за Русаловського, бо я-ж його не знаю, не завязуй мені віку з немилим!

Настя. Дурощі! І я он Хоми, твого батька, не бачила і не знала, який він; а звеліла мати, то й пішла і живемо двацять три роки у згоді та злагоді! Русаловський, син хазяйський, красунь, роду хазяйського, трохи чи не шляхетського, заможного, чого-ж ти побиваш ся, дурна?

Ярина. Ох, ненько, не кажіть так! Ви нікого не кохали, то вам було й байдуже за кого йти, а я кохаю, мамо, Остапа! Він гарний, гляньте он який, як кучерявий, сильний дуб! Він мене кохає, ми присягали ся не розлучати ся до смерти...

Хома. Якже ти посьміла кохати, не спитавши ні батька ні матери, га? Хто-ж тобі дозволить іти за наймита, коли хазяйський син сватає? Та я он придане яке даю: двацять пар волів з возами і грошей мірку. Так се-б-то наймитови дав би я таке добро, чи ти не здуріла?

Остап. Дядьку! Я бідний, правда! Але я можу заробити, бо молодий і дужий; між всіми чумаками уважають мене першим, спитайте хоч кого, хоч і самого брата вашого Віталія, то і він теж саме скаже.

Настя. Та ти Віталіїв любимчик, знаю!

Ярина. Мамо, його всі люблять!

Хома. Я його не люблю!

Остап. За що? Хиба за те, що спини не жалію, та шостий рік у вас працюю?

Хома. Ото-то бо й є, що ти дуже розумний! Ач! Наймит, а руки тягнеш на моє добро!

Остап. Мені не треба добра ніякого від вас, я хочу взяти Ярину без жадної додачі, за неї я служить готов сім літ без плати, поневіряти ся, як пес! Дядьку, тітко, не робіть мене нещасним і не губіть дочки своєї!

Ярина. Мамо, тату! Хиба-ж вам красше бачити мене на лаві або у Русаловського в господі, ніж веселою, здоровою при вас і з милою дружиною?

Настя. Не вмреш, а після весілля полюбиш свого Дмитра ще більше, ніж тепер Остапа!

Остап. Бога бійтесь, пані-матко, дочці своїй таке казать; хиба вона коза, що йде до рук того, хто хлібом погодує?

Хома. Звідкиля ти розуму набрав ся такого? *(В сю хвилию входить Віталій, він трохи постояв дивлячись в землю, потім тихо і спокійно сідає тут же зараз біля дверей і поклавши лікті на коліна, підпирає руками голову, і сидить так нерухомо).* Та як ти сьмієш подумать тільки, що я, Хома Нерук, на всю округу богатир, свою дочку віддам за тебе?! Думав ти про те, що наймит ти та й годі!

Остап. Нічого я не думав! Хиба калина думає, що вже вона поспіла і що прийшла пора в пучки її вязати! То так і ми з Яриною не думали нічого і не знаєм: коли

і як кохання нас звязало! Не розлучайте-ж нас, коли дочку свою ви любите хоть краплю!

Хома. Геть з хати! За поріг, там твоє стійло!

Остап. Бог з вами, я й піду! Не гнівайтесь на мене, я в тім не винуватий, що душу й серце маю однакове, як і у вас, так і у всіх богатих чумаків! (*лішов*).

Ярина. Мамо, тату! За що-ж ви мене із сьвіта зганяєте?

Настя (*бере її за руку*). Ходім, дочко, ходім, не сердь батька, він і так сердитий, бо через тебе він посварить ся ще й зо мною і з дядьком Віталієм! Ходім!

Хома (*горячить сам себе*). І-і-і!!...

Ярина. Я не піду за Русаловського, не віддам я русої коси своєї нелюбови на поталу, скорійше утоплюсь, ніж розлучусь з Остапом і гріх сей ляже на вашу душу, мамо!

Настя. Пусті слова! Станеш молодницею — сама сьміяти ся будеш над тим, що зараз говорила! (*Виводить Ярину*).

Ярина (*виходячи*). Ой! Пропаща-ж я! Пропаща!

ЯВА ОСЬМА.

Ті-ж без Остапа, Ярини і Насті.

Хома (*до Андрія*). Ти чого тут стоїш, як стояв? Чого тобі треба?

Андрій. Не знаю, тату! Я перелякав ся і забув, що вам хотів сказати. Здасть ся, ви мене покликали?

Хома. Іди, прибирай ся, та поїдеш з Шкварковським і Мичковським сватати дочку Чичері.

Андрій. Тату!

Хома. Чого тобі? І ти хочеш мене сердить? Я й так сердитий: і-і-і!

Андрій. Вона, тату, сильно ряба...

Хома. Хто рябий?

Андрій. Дочка Чичері, тату! Вона така ряба, як бублик присипаний маком...

Хома. А тобі що до того, хіба як ряба, то не може замуж вийти? На кожду її рябину Чичеря по червінцю дасть.

Андрій. Тату!

Хома. Чого?

Андрій. Може-б хто другий її посватав, а мені дозвольте сватать Катрю!

Хома. Чию?

Андрій. Мою...

Хома. Що ти кукільвану об'їв ся?

Андрій. Не кричть, тату, бо я й так злякав ся...

Хома. Яку Катрю?

Андрій. Нашу Катрю.

Хома. Ач, бісової пари діти, яке вигадали! Показались ви, чи що? Геть пішов! Збирай ся зараз до Чичері!

Андрій. От мука! Дядьку, заступіть ся хоч ви за мене; що-ж се? Батько хоче, щоб мої діти були похожі на сорочі яйця? (*Вийшов*).

ЯВА ДЕВЯТА.

Віталій і Хома сидять, спустивши голови і довго мовчать.

Віталій. Брате!

Хома. Що?

Віталій. Пожалій своїх дітей; не в грошах, Хома, щастє! Вони кохають ся обоє, пару собі мають, а ти їх розрізняєш і силуєш брати иньших. Се все одно, що парувать вола з конем; нїякого тягла далеко не потягнеш в такій парі...

Хома. Я тебе на пораду не кликав, се не чумачка!

Віталій. Правда. Чумачка вся складаєть ся з деревляних возів і нїмих волів, а тут людське нове жите снуєть ся — се буде важнїйше усїх иньших хазяйських справ; тут живі люде, та ще й до того твої діти, а мої племінники, і їм прийдесть ся нести на плечах те жите, яке ти, не спитавшись, будуєш силоміць для них!

Хома. Не мішай ся у мою сімю, так красше буде!

Віталій. Дивні слова від тебе чую! Три роки ми з тобою в купі працювали і, як слід братам, я без тебе, а ти без мене нїчого не починали!

Хома. Минудо ся! (*Входить Настя*).

ЯВА ДЕСЯТА.

Т і - ж і Н а с т я .

Віталій. Яка-ж зла личина тебе озвірила так против мене? Що я таке зробив тобі, що ти негідано, неждано від мене відвернув ся? За час короткий ми стали мов чужі, неначе криги хто наклав у твою душу, ти відвертаєш ся від мене і з гнівом дивиш ся, немов би я тебе страшенно чим образив! Яка-ж причина, хоч скажи!

Настя (*крізь слюзи*). Хомо! Дружинонько моя, що стало ся з тобою справді, що ти почав сварити ся з Віталієм? Так жили, як ангели — і нї тобі!

Хома. І сатана, кажуть, був янголом колись... Він премудрий Соломон!

Віталій. Хиба я винен в тім, що люде Соломоном кличуть, мені й самому тее прикро!

Хома. Бач! Я дурний, а він розумний! Не жури ся, і в мене розуму знайдеть ся стілько-ж, як у тебе!

Віталій. Та я нікого з роду не уважав дурним і не вважаю себе розумним.

Настя. Господи, як я боюсь сварки! Хомо, не свари ся, поцілуй ся з братом, помирись, бо будеш потім плакати, що так обидив брата і однаково, ранійше чи пізнійше, помирись ся, то красше зараз помирись!

Хома. Ніколи не помирюсь!... Я дурний!

Настя. Хомо, хиба-ж Віталій винен, що ти дурний?

Хома. Не муч! Всі бачуть, що я без него ні на ступінь — і кажуть, що я дурний, а він, бач, розумний!

Віталій. Може хто з людей на тебе і сказав, що дурний, мовляв, Хома...

Хома. Ага!

Віталій. Так людам же рота не замажеш!

Настя. Людам рота не замажеш!

Хома. Насте!

Настя. Ну, вдар мене, набий! Удар, серденько, мене в лице, удар! Тільки не сердь ся на Віталія, не свари ся з ним! Хиба Віталій винен, що люде тебе за дурного мають.

Хома. Він сам мене має за дурного, а через него і люде.

Віталій. Ніколи в світі, ні перед ким тебе я за дурня не мав і не то що голосно, а навіть і про себе таких думок не мав! Від кого-ж ти чув, хто тобі казав, що я тебе за дурня маю?

Хома. Я сам чув.

Віталій. Сам? Опамятай ся, подумай хоч хвилину, що ти говориш?

Хома. Не хочу думати!

Настя. Хомо! Віталій велить, щоб ти подумав, ти-ж його привик слухати — подумай!

Хома. От як раз через те й не хочу думати, що він велить.

Віталій. О, тепер вже й я бачу, що ти справді дурний.

Хома. Побачимо ще, хто дурний! Ти мені отсю послідню ходку з чумаками зробиш та й розійдемо ся!

Віталій. Бог з тобою, розійдемося!

Хома. За гроші я собі знайду скрізь чоловіка до свого діла і сам ним буду керувати краще від тебе!

Віталій. Керуй! Ой Хомо, Хомо! Не знав ти горя ще, фортуна тобі служить, ще не сушило лиха твого тіла, тяжке нещасте ще не крутило твого мозку, ще все жите твоє котило ся, як річка в золотом окутих берегах і ти привик тим гордувати, привик себе уважати таким значним, що вже ніхто і доторкнути ся до тебе не посміє.

Хома. Ніхто не посміє! Я тут перший хазяїн, я богатир на всю округу!

Віталій. Богатство скалічило твій розум.

Хома. Сам ти каліка на розум!

Віталій. Ти думаєш, що Русаловський і Чичеря, та й усі люде, шанують і поважають так тебе за твій розум?

Хома. Вже-ж не за твій.

Віталій. Я за свій нічого не кажу! А от коли-б усе твоє добро пропало нараз і ти зостав ся бідним, так як я, та аж тоді-б ти правду знав про себе сам і так би ти не гордував тоді.

Хома. Я гордий, бо є чим гордувати! Яким вродив ся, таким і вмру: нікого не бою ся, плюю на всіх!

Віталій. Ой Хомо, Хомо! Ще не навчив ся ти від лиха знати ціну собі й людем! Не вмієш розбирати, у кого

серце налито правдою і любовю до тебе... Сліпі у тебе очи, глухі у тебе уха, а на твоїй душі, як на цимбалах, грає лукавство, задрість, чубата голова без розуму і серця! (*Виходить*).

Хома. Тьфу! (*Сів*).

Настя. Тьфу! (*Мовчатъ*).

ЯВА ОДИНАЙЦЯТА.

Настя і Хома.

Настя (*після довгої павзи*). О, тепер він тебе покине! (*Хома зиркне на Настю і мовчить*). Слава Богу! (*Мовчатъ*). Без него йшла чумачка, без него буде йти! (*Хома зиркне на Настю і мовчить*). Тебе дурним ославив, а себе в премудрі вивів... (*Мовчатъ*). Добре мудрувать, як повна миска перед носом! Нехай лиш помудрує над сирівцем та сухарями... Годі, Хома, годі, мій голубчику, не сердь ся!

Хома. Мені одно говориш, а при нему друге.

Настя. І ти вже на мене нападаєш ся, я задля тебе готова жите віддати, а ти, бач, який добрий, що вигдав! Хоч утопсь або удавсь, таке моє жите з тобою!

Хома. От сатана! Та тебе і в ступі не влучиш! (*Ханав шапку і тікає з хати*).

Настя. Туди к бісу! Обидва показалися! А мені тільки того й треба!

ЗАВІСА.

Д І Я Т Р Е Т Я.

ЯВА ПЕРША.

Катерина і Ярина шиють.

Ярина. Нема й досі наших чумаків!

Катерина. Не на радість нам вони й прийдуть!

Ярина. Ох, правда! Ще більше горя буде, бо тільки-ж їх і ждуть! А там шлюб з нелюбом! Ох, Мати-Божа, ратуй мене! (*Мовчатъ*).

Катерина. Я завтра піду від вас!

Ярина. Куди?

Катерина. В світ за очі! Хиба-ж я можу бачити, як Андрій другу поведе до шлюбу, з другою буде жити, другу буде милувати на моїх очах.

Ярина. І Остап казав, що піде з очей. *(Плаче)*. Нещасні ми, нещасні!

Катерина. Утоплю своє горе у Дніпрі! *(Плаче)*.

Ярина і Катерина. Нещасні ми, нещасні! *(Обнімають ся і плачуть)*.

ЯВА ДРУГА.

Ті-ж і баба Бушля.

Бушля. Так і є! Чого ви, мої голубята? Певно по чумачці тужите?...

Катерина. Хиба ви не чули про наше нещасте?

Бушля. Боже мій, Боже мій! Догадуюсь, догадуюсь! От тобі й тарань, от тобі й чабачок, от тобі й сіль! Дулю з'їси! Ще й десять карбованців пропало! Не дурно бабі Олексисі зелена огудина приснилася! Побіжу, розкажу людям. *(Хутко вибігає)*.

ЯВА ТРЕТЯ.

Ті-ж без Бушлі, а потім Хома.

Ярина. Що вона молола?

Катерина. Бог її знає: за тарань щось?

Ярина. Та ще зелена огудина якась!

Катерина. Чи не збожеволіла вона?

Ярина. Се вже щось виплете на нас! *(Входить Хома з похилою головою, ні на кого не дивить ся. Сідає до столу, схиляє голову на руки і тяжко зітхає)*. Бачиш, як батько зажурились?

Катерина. Бачу, вони весь час сей, як чумаки пішли в дорогу, смутні і не веселі, наче хворі, вже аж змарніли!

Ярина. Щось то воно є, а тільки не можна дізнатись! *(Обидві вийшли. Хома зітхав разів три, іде до вікна, дивить ся і знов сідає і тяжко зітхає. Входить Настя)*.

ЯВА ЧЕТВЕРТА.

Х о м а і Н а с т я.

Настя. Зараз від свахи, там все готово на весілля!
(*Мовчить*). Чого-ж ти все мовчиш? Чого зітхаєш та сумуєш?

Хома. Нема мені спокою, точить мою душу і в день і в ночі...

Настя. От горе, от лихо з таким чоловіком! Пора вже щось думати і нам за весілля, а він мов неприкаяний: сидить, мовчить та зітхає, аж пожовк увесь! Чи тобі що починено, чи тобі наврочено?

Хома. Не знаю...

Настя. Та що-ж тобі таке, хоч розкажи: де болить, що болить?

Хома. Нічого не болить, а тільки за серце давить! От і дітей просватав, і все зробив по своєму, а як чумачку вирядив, сьвіт мені перемінив ся: з голови й досі не виходить той час, коли чумачка почала рушати... От і зараз бачу: Віталій стоїть і я стою і не дивимось один на другого. Постояв він, зітхнув і повернув ся, щоб іти, а моє кляте серце і не поворухнулось, щоб сказати: Боже, поможи! Віталій оглянув ся, постояв, зняв шапку, перехрестив ся і пішов за валкою, повісивши голову. Біля серця у мене гадина закрутилась... Ще раз оглянув ся Віталій... Хотів я крикнуть: подожди, помиримось! А тут ти стоїш, усміхаєш ся, наче угадуєш мою думку, злість мене взяла, я промовчав; чумачка сховала ся за шпиль. Віталій ще раз обернув ся, зняв шапку, знову перехрестив ся і прудко пішов за чумаками. Нудьга наїла на мою душу, здавило серце, хотілось плакати, кричати, дігнати чумачку, щоб помиритись з братом, та посоромив ся тебе і переміг я сльози... І з того часу якась нудьга точить моє серце і точить; не знаю, що робить з собою: не сплю, не їм і чую, що гріх тяжкий лежить на моїй совісті і не знайду покути для себе! Одна думка: за що я з братом посварив ся? — не виходить з голови! Пішов отсе до Соломії...

Настя. То се ти так за Соломією сумуєш?

Хома. Мовчи, не допікай мені, бо я повішу ся з нудьги!

Настя. Тю-тю на тебе, божевільний!

Хома. Я тільки що дізнав ся, що в Соломії їсти нема чого дітям, а вона нічого мені не каже. Віталій не велів нічого брати від мене; на превелику силу отсе упросив її, щоби прийшла і взяла всего, що треба. Обіцяла сьогодні прийти, велів запрягти воза, щоб відвезти їй харчі, а вона і не йде...

Настя. Бо певно бреше! Є у неї всего доволі!

Хома (*кричить*). Нема, кажу тобі! І люде кажуть, і я бачив!

Настя. Чого кричиш? Віддай їй хоч і все своє добро, про мене!

Хома. Брат Віталій поневіряєть ся в дорозі, працює на мою користь, а його сімя голодує у мене на очах і я не бачу і не знаю!

Настя. Аж схудла певно Соломія?

Хома. Гарчи, гарчи!

Настя. Та звісно: я собака, тільки гарчу, а от у Соломії серце чудове: і до одного брата і до другого лине...

Хома. Щоб ти знала: тобі з нею не зрівнятись! Піди, подивись: як вона працює, дітей доглядає, і не плаче і не журить ся і не жалуєть ся!

Настя. Чого їй сумувати? Один поїхав, другий потішає!

Хома. Собака ти, собака! (*Входить Соломія*).

ЯВА ПЯТА.

Ті-ж і Соломія.

Соломія. Добридень, братику, добридень, ятрівко!

Хома. Здорова, сестро! Сідай! Чого се ти так довго забарилась?

Соломія. Сорочки дітям прала, та так уже поспішала, щоб мерщій скінчити роботу, бо певно не сьогодні-завтра Віталій приїде, так щоб татка всі зустріли в білих сорочечках. Він так любить!

Хома. Мені аж плакати хочеть ся, коли я отакі від тебе речі чую; та ще як нагадаю, що ти голодуєш, то серце

у мене розриваєть ся! Здаєть ся-ж перед тим, як Віталій їхав у дорогу, тобі відвезли харчів два вози.

Соломія. Та спасибі тобі, коли-б те все зістало ся, що тоді привезли, то я-б і нужди не знала!

Хома. А де-ж воно поділось? Обікрав тебе хто, чи як?

Соломія. Ні! Віталій все відвіз назад до вас у двір! Хляба тобі про се нічого Настя не казала?

Хома. Як так?

Соломія. Диви! Ти нічого не знаєш?

Хома. Нічогоісенько!

Соломія. Та бачиш, Настя сказала Віталієви, що ти, Хома, гнівав ся за те, що ніби то ми тебе об'їдаєм, що спла йде сала та пшона, і що вона дуже вже багато дає нам усього. Ну, а Віталій ото з тобою посварив ся і все назад відвіз до тебе в двір.

Хома. Насте!

Настя. Чого?

Хома. Ти чуєш?

Настя. Так що-ж, що чую! Нехай бреше... Собака бреше, вітер несе!

Хома. О, тепер сьвіт мені проясняєть ся! Так бач, де зло? А я безглуздий і не туди-то, що мене розпалюють, і так обезумів, що і сам не памятаю добре, що я робив і що я братови казав! Ну, стривай же, Насте, я тебе не так до рук прийму!

Настя. Візьми зараз батога і бий! Бий до синяків, саме добре перед весіллям, щоб усі люде бачили, як ти хороше живеш зо мною, який ти хазяїн поважний та добрий муж... У! Волоцюга...

Соломія. Як що Настя не хоче, то я й не візьму нічого!

Хома. Не слухай нікого: моє добро, а не її; наплюй на її речі, вона гарчать привикла, а я тепер і жадному слову її не буду вірити. Ходім, бери що хочеш і скільки треба! (*Пішли*).

Соломія. Бувай здорова, Насте! (*Вийшла*).

ЯВА ШЕСТА.

Н а с т я і Х о м а.

Настя (*сама*). Бодай ти подавила ся моїм добром! Се вже Віталій як приїде, то Хома прилипне до него, як вовна до вівці... Та дарма, я знайду причину, щоб знов їх по-сварити! Людям трудно перший раз полаяти ся; а потім в друге, третє і десяте посварять ся за масляні вишкварки, а таких вишкварок в житю багато, що дня можна знайти скілько схочеш! (*Входить Хома*). Що, вирядив коханку?

Хома. Говори, говори! Торохти горохом об стїну!

Настя. Помирили ся? Вона тобі гарненько усміхнулася, певно там в коморі поцілувала? Іди-ж зараз слїдком, як той цуцик!

Хома. І піду!

Настя (*дражнить*). „Нудно мені, що я з братом посварив ся!“ Брешеш! Неначе я не бачу: тебе за серце брало, що до Соломії не можна ходити через сварку з братом.

Хома. Та вдар ся хоч об стїну головою, може порозумнійшаєш, бо мене тепер не розсердиш, ні! Слава Богу, сьвіт мені прояснив ся, відлягло від серця! Товчи, скілько хочеш, воду в ступі, буду мовчати! Я радий, що все виявидось перед моїми очима і я вже думкою помирив ся з Віталієм.

Настя. Виявило ся, що Віталій розумний, а ти дурний? І ти раденький, що дурненький! Хі, хі, хі!...

Хома. Бо таки і справді дурний! Коли-б я був розумний, то з доброго дива не послухав би твоїх переказів, не посварив ся-б з братом за те, що його розумним люде уважають. Розумного дурним не зробиш, хоч скілько хоч йому завидуй, від того він ще розумнійшим буде!

Настя. О, тепер за носа водити-ме тебе Віталій, а що вже Соломія... Певно й чумачку їй віддаси?

Хома. Віддам!

Настя. Не дурно вона розказує, що тільки моргну і побіжить.

Хома. Побіжу!

Настя. Нехай Віталій приїде, я йому все розкажу!

Хома. Так він тобі й повірить!

Настя. Я присягну, що сама бачила!

Хома. Та ти присягнеш, що я й чоловіка вбив!

Настя. Я й свідків підведу!

Хома. Таких брехливих, як сама!

Настя. Я на всю округу тебе ославлю, всім розкажу!

Хома. Ну, що з нею робити? Бити? Не хочеться соромити себе, бо вона тільки й хоче, щоб бешкету наробити!

Настя. А-ну, вдар! От тільки вдар, хоч раз удар, бо я вже бачу, що кортить, зараз побіжу до сватів і розкажу, який ти ласун і яка цяця Соломія, що відбила у мене чоловіка! Ох я нещасна сирітка, хто-ж мене поратує?...
(Плаче).

Хома. Хоч тікай з хати!

Настя. Тікай до Соломії, тікай! Вона вже жде тебе! Певно умовились! Чого-ж сидиш, іди!

Хома. Мовчи, он люде йдуть!

Настя. Нехай і люде бачуть, нехай і люде знають, як я тієї сварки боюся, а ти мене загризаєш, колотишся що дня! Ох, гірке-м моє жите за тобою! (Входить Петро).

ЯВА СЕМА.

Т і - ж і П е т р о.

Петро. Слава Богу!

Хома. На віки слава! А що скажеш?

Петро. Та що, наш добродію, пане Хома! Люде післали до вас спитати, чи нема вістей яких? Тревожаться усі, що довго так чумачка ваша не вертаєть ся...

Хома. А їм що?

Петро. Як, добродію наш, що? Всі люде бідні послидні гроші вам свої повіддавали на вигоду, а тепер страх, знаєте, наїдає на всіх, що кажуть, коли нехай Бог боронить... то як тоді й буде з грішми?

Хома. Та що се ви, чи не подуріли, буває, га? Мені і в голову нічого не приходить, а ви, неначе пугачі, віщете вже лихо!

Петро. Страх насідає! Стревожили ся всі люде! Чумачка Русаловського й Чичері повернулась, а Віталія нема! Він же раз-у-раз уперед всіх чумаків вертав ся до дому... Ну, і страх, що... коли, не приведи Господи! Так от люде тревожать ся... Послідні гроші... Я сам, добродію наш, до копійки все, що мав, віддав.

Хома. Се ти мене мов обухом по голові ударив! Що-ж я можу знати? Я й сам нічого ще не знаю!

Петро. А чого-ж ваші дівчата плакали і пані господиня плаче? Чи нема якої звістки лихої?

Настя. Отакої! Дівчатам дорого плакати? А мені є чого: он дочку замуж віддаю, сиротою вістаюсь — мало чого!

Петро. Та правда, правда, що в вас і весілле скоро! Та й за дівчат чутно було, що з пари розрізняють... Так! То виходить: ніяких вістей лихих нема?

Хома. З часу на час жду, тільки не лихих вістей, нехай Бог боронить, а жду свою чумачку! І кому, скажи, будь ласка, се в голову вступило, щоб смуту якусь наганяти?

Петро. Баба Бушля забігала! Отсе другий день скрізь бігає, шукає письменних людей, щоби прочитали їй квіток! Скільки виходить там грошей, риби і соли, особливо за чабака тревожить ся: чи стоїть у квітку чабак! Ну, й піднімає крик, що чумаків довго нема, що бачила, як дівчата ваші плакали і говорили їй про нещастє... Ну, й почала: каже, що й не приїдуть, що й гроші наші і риба пропаде... Та так слово по слові і між иньшими людьми піднялась тревога. Сказано, народу сила зацікавлена поворотом ваших чумаків, бо тож всяке дало гроші. Ну, зараз і пішли перекази, натяканя, а нарешті нагадали: як три роки назад розбійники пограбили Віталія; ну, а тут баба Бушля нарікає, плаче, от і сполошились.

Настя. А щоб їй язик усох! Бач, яке сплела... У мене і серце не на місци.

Петро. От бачите, пані господине, коли ви стревожились, то якже людам, що послідне віддали, та не тревожитись?

Настя. Зрівняв! У нас тисячі, а у вас що?

Петро. Кому тисячів, а кому й десять карбованців шкода, бо то послідне... Сказано, голота, а голота голодна і на гроші жадна.

Хома. Так ще-ж, Богу дякувати, нема нічого лихого, на що-ж веремію піднімати? А коли Бушля так боїть ся за свої десять карбованців, то я їй зараз ті гроші віддам, от і край! (*Входить Бушля*). Бач, легка на спомини! Чого се ти там веремію піднімаєш?

Бушля. Ой, пане Хома, добродію наш і батьку наш, ви-ж багаті, як князь, а ми бідні... Не гнівайтесь на мене! Повірте, так що дня тарані хочеть ся та чабачка, а тут як побачила, що дівчата плачуть та приговорюють: „нещасні ми, нещасні!“ — я й стривожила ся, бо я вже собі вирахувала, що чумаки повинні були ще вчора повернути ся...

Хома. Ну, а як сьогодні прийдуть?

Бушля. Дай Господи, дай Господи, то сьогодні й рибка буде у мене!

Хома. Так якого ти біса крики зводиш? Всіх людей он стривожила! На твої десять карбованців, віддай мені квіток!

Бушля. Еге! А тарань та чабак?

Хома. Так ти-ж не хочеш ждати!

Бушля. То я вже підожду. Не гнівайтесь, добродію наш; я знаю, що за вами не пропаде!

Петро. Ходім, бабо! Се все через вас і мені і всім сором, так наче справді малі діти: ні з сего, ні з того веремію піднімаємо! Що то голота, за того карбованця готова очі повиколювати! (*Входить Шкварковський і Мичковський*).

ЯВА ОСЬМА.

Ті-ж, Шкварковський і Мичковський.

Хома. От і гості дорогі!

Шкварковський. Достопочтенним сватам від свата Русаловського низенький поклін! (*Кланяють ся*).

Хома. Спасибі, щиро дякую, якже вони поживають і що поробляють?

Мичковський. Здорові, підскакують!

Шкварковський. І веселять ся!

Мичковський. Приймали нас і частували нас он як!

Шкварковський. Істинно, частували, як богатим хазяїнам пристойно: досять!

Мичковський. Отсе вже шостий день, як їх чумачка прийшла з Дону.

Хома. А нашої нема й нема!

Шкварковський. І не диво! Тож сила, поки наважать, чи налічуть риби, поки накладуть риби на вози, поки ошнурують, порохують ся — ой, ой! Се не десять і не двацять возів, а перша й найбільша вадка з усієї України! Та й Русаловського чумаки кажуть, що коли вони виїздили, то ваші ще зіставались на Дону!

Хома. А тут, он бачите, вже наші вкладчики тревогу піднімають, особливо отся баба за свої десять карбованців.

Бушля. А чи десять же там стоїть?

Хома. Ну, відчепись, мені не до тебе тепер!

Петро (до баби). Дурошів, бабо, наплели, а тепер кліпай очима!

Бушля. Хиба то я, серденько, то капосна баба Олексиха! Я бач обіцяла їй саму більшу одну тараню, там за одно діло, так вона що дня за нею ходить, а тут нема; і підбила мене, на сумліне каже, що їй зелена огудина снилась, виходить не їсти нам тієї тарані... Знов прийшла я сюди: дівчата плачуть... Мені й самій тепер сором! (*Виходить, за нею Петро*). Вибачайте, не гнівайтесь, добродію наш!

Мичковський. Онагрики! Вічна пустиня в животі, вічна пустиня в голові!

Хома. Еге, сїдайте!

Мичковський. Свати збирають ся до вас сьогодні, хочать допевнитись, чи все готово на весілле!

Настя. Та що-ж там і готувить? Готово, слава Богу, все! (*Мовчать*).

Мичковський (роздивляється). Так, так...

Шкварковський. Собрате! На чім то горілка у Русаловського настояна?

Мичковський. От не нагадаю... Я ніколи такої не пив...

Шкварковський. Смаковита, але й я не нагадаю...
Достойні люде Русаловські!

Мичковський (*зітхає*). Іменно, іменно! Приймали і частували досить!

Хома. А принеси стара весільної горілки та почастуй старостів...

Шкварковський. Спасибі, спасибі, не трудіть ся, ситі от поти! А зрештою не вадить! І на чім то горілка настояна у Русаловського?

Настя. Може на рижках?

Мичковський. Іменно! От і знакове слово рижки, а не згадав!

Настя. То й я вас почастую настояною на рижках!

Шкварковський. Одно упоминовеніє — визиває жажду! (*Настя пішла*).

Мичковський. Будучи отсе у Русаловських, згадували про вашу сварку з братом Віталієм і жалкували.

Хома. Ох, і не кажіть, душа болить!

Мичковський. А ми вас помиримо.

Хома. Та я вже душею з ним помирился.

Мичковський. Помиримо! Братам сваритись гріх!

Шкварковський. Ах, як то хороше і як принятно жити братам у купі! Згода й мир, яко дорогий слей на голові стікающий на бороду Ааронову, стікающий на краї одежди його, яко роса Ермонська, сходящая на гори Сіонськія!...

Мичковський. Учений мій собрате, приложіть стараніє....

Шкварковський. Напрягу всю свою мудрость і всю вченость.

Хома. Дай Боже помирити ся, бо жити в сварці я не можу!

Мичковський. Кротость, любов і мир — райській утіхи, а сварка диявольське навожденіє! От вік прожив, ніколи не сварив ся! Красше змовчу, розважу, уступлю, але сварити ся не буду во віки!

Шкварковський. Гнів від диявола! Я также миролюбив і кроток єсьм!

Хома. Та я певен, що ми помиримось, бо їй-Богу не знаю, за що посварились! Та й брат Віталій простить

мене дурного; коли-б тільки Господь дав, щоб вертав ся скорійше! (*Настя входить і ставить на стіл горілку і закуску. Наливає і частує*).

Шкварковський. Помиримо, помиримо! Я на своїм віку мирив многих, але сам ніколи не сварив ся, ібо уступчив зіло!

Настя. А-ну, покушайте ще й мові на рижках!

Шкварковський (*не*). Малвазия дорога!

Мичковський. Жили воспадяющая! (*Ярина з дверей трівожно*).

Ярина. Мамо, мамо!

Настя. Чого там? Ти мене аж злякала!

Ярина. Ідіть сюди, мамо, та зараз! (*Зачиняє двері*).

Настя. Чи не Русаловські йдуть?

Шкварковський. Може! (*Настя пішла*). Так, так... Вчений чоловік всім приємний! От і я: нічого не маю, ні про що не дбаю, а люде частують і все кличуть на пораду.

Мичковський. Є люде, котрі менше вашої науки вкусили, але й тії люде миролюбієм своїм благодать в доми приносять.

Шкварковський. Неук ніколи не дасть тих думок златих, які ученую главу по всяк час посідають. Душа моя жажде науки! Був писарем і я, але скоро покинув подлое писарське занятіє.

Мичковський. По якій же причині писарство подлое занятіє?

Хома (*частує*). Веселійше піде розмова!

Шкварковський. Писарство, почтенний собрате, не во гнів вам будь те сказано, удаляє чоловіка ученого, от як я, від науки і привчає до гнусного любостяжанія.

Мичковський. А наука поселяє в голові гнусное любомудріє, через которое часто спина отвіт дає. При сему треба вам нагадать: що й писарів не всіх же бють за любостяжаніє, як от вас, почтенний собрате.

Шкварковський. Положим, хоча мене й били...

Мичковський. Та і нераз: і в Переяславі і в Деркачах і...

Шкварковський. Постійте! Я не відрікаюсь! Били, гріх сказать — били! Але хто бив?

Мичковський. Не в тім річ, хто бив, а в тім, що били!

Шкварковський. Е, та хто?

Мичковський. Цікаво!

Шкварковський. Любостяжательное, неученоє сословіє, стультуси писарі!

Мичковський. Ви самі стультус!

Шкварковський. Одначе, я не на вас кажу, бо ви-ж мене ще не били!

Мичковський. Так буду бить!

Шкварковський. О! Тоді й ви будете носитъ се по-честне імя...

Мичковський. Ой буду битъ, от побачите!

Шкварковський. Жду терпеливо, але за що?

Мичковський. За зарозумілі речі! За них вас били скрізь і тут дочекаєтесь побоїв.

Хома (частує). Здаєть ся, ви сваритесь? Не треба! Красше випийте! (Частує).

Мичковський. Не величайтесь ученістю і тим не при-нижайте других прочих, котрі тож... От що!

Шкварковський. Собрате й соученику! Не ображай-тесь і тим не показуйте, що ви подібні до других, бо всі писарі вельми заздрісні і тільки бувало побачуть, що мене більше чтуть за вченість, ніж їх, зараз починають обра-жатись і не тільки словом, але й кулаком дають до зрозу-міння свою прирожденну нездатність до краснорічивого словопренія.

Мичковський. Вчений! Вченість! Де-ж то вас так читили?

Шкварковський. Та навіть і в Русаловських, хазяїн, упиваясь моїми мудрими речами, почаствував мене шість раз, і я випив шість чарок, а ви тільки чотири.

Мичковський. Бо ви хапались!

Шкварковський. Еге, хапались! Ні! Розумійте язици!

Мичковський. То-б то ти такий учений?

Шкварковський. Дійшов до філософії!

Мичковський. Був Грицько мудрий, родом з Коломиї.

Шкварковський. Вчив ся він добре на філософії!... Іменно, вчив ся, а тебе вигнали...

Мичковський. Та й тебе-ж вигнали!

Шкварковський. Так! Не скриваю! Але тебе перше, а мене за рік! А! От у сім я маю учену перевагу і можу в словопренії всякого писаря загнать на слизьке! От по-пробуй! А-ну, подиспутуєм віршами!

Мичковський. Гляди, щоб я тобі носа не розбив!

Хома. Чи ви сваритесь, чи ви бавитесь?

Шкварковський. Ти можеш тільки кулаком у носа вдарить, а я тебе словом вдарю так, що ти зробиш ся червоний, як варений рак! Одна тобі вірша, а от ще слухай:

Хто до Шмуля, хто до Мошка,
щоб випити у них трошка,
а учені люде ми *(показує на себе)*
прийшли в гості до Хоми!

Хома. Гарно, їй-Богу, гарно! *(Частує).* Веселійше буде!

Шкварковський *(з чаркою в руці).* А-ну, ти? Не втнеш? Висохла голова і розмок язик...

Мичковський. Отже я тобі сьогодні буду забивать баки, кулаком у тімя! *(Встає).*

Хома. От не розберу: чи ви нас будете мирить, чи самі будете бить ся?

Шкварковський.

Хазяїн наш Хома,
а жінка його Настя,
у мене розум є,
в него нема,
хай же йому трясеця!

(Мичковський схоплює шапку, бере палицю і хутко йде до порога).

Хома. Куди?

Мичковський. Обійдоша мя пси мнози! Жезл твій і палиця твоя — та мя утішиста!

Шкварковський. Не здатен до словопренія!

Мичковський *(від дверей, показує кулак).* Стривай, я тобі сьогодні випру око з лоба! *(Вийшов).*

ЯВА ДЕВ'ЯТА.

Шкварковський і Хома.

Шкварковський.

Стультус Мичковський, відомий всім піяка,
азінус богословський, в шинках перший забіяка!

Хома. От тобі й помирили!

Шкварковський. Неук Мичковський посрамлен!

ЯВА ДЕСЯТА.

Настя, Хома і Шкварковський.

Настя (*вбігає*). Ой Хомо, ой серденько, пропали ми!

Хома. Що там, нехай Бог боронить!

Настя. Ой пропали, ой прогнівили Бога!

Хома. Та що таке?

Настя. Погибла наша вся чумачка і ми тепер старці!

Хома. Та відкиля се ти взяла? Чи не знову баба
Бушля веремію підняла?

Настя. Ой ні! Сама бачила Віталія і деяких наших
чумаків, сама бачила! Люде викрикують, сюди йдуть пра-
вити гроші! Ой Боже мій, ой Боже мій! (*Ломає руки*).

Хома. Господи! (*Береть ся за голову і схиллять ся
на стіл*).

Настя. Се через мене Бог діслав на нас таку тяжку
кару за мою заздрість, за мою жадність, за мою лютість!
Господь з старцями нас зрівняв, щоб ми не величались
тим, чого самі не заслужили і не заробили! Я, я всему
виною, бо навмисне підняла всю веремію і посварила вас!
Все, що говорила я, була брехня і тим я Бога прогні-
вила! Хомо, чого мовчиш? Скажи хоч слово, хоч удар
мене, хоч плюнь на мене, хоч налай!

Хома. Старець, старець!

Настя (*надає навколішки і піднімає у гору руки*).
Ой, Господи! Ой, Боже мій! Ой, помилуй мене! Я більше
не буду! (*Плаче*).

Шкварковський. Богатії обнищаша і взалкаша!

ЗАВІСА.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА.

Дворище Хоми.

Я В А П Е Р Ш А.

Богато людей стоять купами, тихо розмовляють, розмахують руками. В протяг мімічної сцени баба Бушля перебігає від купи до купи.

Бушля (*вже коло третьої купи, ударившись об ноги руками*). От тобі і тарань, от тобі і сіль та чабачок — дулю з'їси!

І-ий чоловік. І гроші всі пропали! Последнє віддали і пропало!

Бушля (*біля другої купи*). От тобі і тарань, от тобі і сіль, от тобі і чабачок — дулю з'їси!

Глечик. Що ти мені говориш! Де-ж він зараз візьме грошей? Се виходить: з петлею пристунать, ніж до горла прикладать!

Петро. Та ти розумний... Ти милосерний! А нам яке діло, де він буде гроші брать? Користував ся нашими грішми скільки літ, он яку чумачку справив...

Глечик. Так де-ж вона тепер та чумачка?

Петро. Де? Пропада! Так що-ж з того? Як у него пропало, так і мої гроші повинні пропасти! Нехай бере, де хоче, а нам подавай! Кругом біднота — последнє віднесли...

Бушля. От тобі і тарань, от тобі і сіль, от тобі і чабачок — дулю з'їси!

Петро. Забрать у него все, що є, продать до снаги, та й поділить, по чому там прийдець ся!

Глечик. Можна-ж і подождать, чого так раптом хапать за горло? Дайте чоловікови до памяти прийти!

І-ий чоловік. Щоб витрішки зісталнсь?

Петро. На горячих порах може що й видерем, а потім як він і сам звідсіля втіче, де ти його будеш шукать?

І-ий чоловік. Сьвіт широкий! Шукай вітра в поли!

Всі. Зараз, зараз, нехай віддає!

Бушля. Ох лишенько тяжке, ох горенько моє! Скільки то я не доїдала, поки ті десять карбованців відкладала, і на тобі! Не дурно Олексисі зелена огудина приснилася! От тобі і тарань, от тобі і сіль, от тобі і чабачок — дулю з'їси! Та ще повинна відробить бабі Олексисі, бо я їй зісталась винна одну найбільшу тараню.

2-ий чоловік. Ще де та була тараня, а ви вже, бабо, поспіли одну найбільшу продати!

Бушля. Як де, як де? У квіткові записано, от на, коли письменний, прочитай!

1-ий чоловік. То з'їжте, бабо, квіток, все одно, що тарань!

Бушля. Сто чортів твоєї матери! (*Заховалась у гурті*).

ЯВА ДРУГА.

Ті-ж, Чичеря і Русаловський.

Чичеря і Русаловський. Слава Бргу!

Всі. На віки слава!

Русаловський. А що тут за рада?

Бушля. Ох, яка тут рада? Десять карбованців пропало, чабак і тарань пропали, ще й сама винна зісталась найбільшу рибу бабі Олексисі! Де я їй візьму тепер? Та ще хоч би прямо тараню, а то найбільшу!

Чичеря. Нічого не розбереш! Що вона допече за тараню?

Петро. Лихо сватам вашим стало ся: пропала чумачка!

Чичеря і Русаловський. Як?!

1-ий чоловік. Та ще й самі добре не знаємо!

Петро. Не розшолопали: чи пограблено, чи виздихала вся скотина, чи в иньшу яку біду ускочили, а тільки Віталій вернув ся з батіжком!

1-ий чоловік. Щось тут плував, плував нам, та й пішов до Хоми, а той, кажуть, оmlів!

Русаловський. От тобі і премудрий Соломон!

Бушля. От тобі і тараня, от тобі і чабачок! (*Купи між собою балакають, потім показують на Чичерю і Русаловського*).

Чичеря (до *Русаловського*). Вернімоєь зараз до дому, бо я не люблю дивитись на чуже нещастє, на чужі сльози... І не так того, що свата жаль, як від того, що просить буде грошей.

Русаловський. А коли обчухрав ся, то який же він нам сват? Ми хазяїни, як і були, а Хома старець! Нема рації нам ріднитись з ним!

Чичеря. А вже-ж! Де-ж таки за голодрабця я віддам свою дочку! Се вже всяке плюнуло-б мені в очи!... Зятів не бракує... І Тетеря присилав спитать: чи не можна сватать мою Явдоху, і Гарбуз... Та мало їх хйба поквапить ся на таке віно, як я даю?

Петро (відділившись від гурту до *Чичері і Русаловського*). А се добре, що ви тут нагодились: чи не можете своїм сватам розплатить ся з нами?

Чичеря. Я-ж кажу, що так! Тікаймо! Бо гроші люде будуть правити у Хоми, а Хома у нас стане прохать...

Русаловський. Мерщій далі від сієї okazji! Прощайте, люде добрі! Нам нема тепер часу, зайдемо опісля.

ЯВА ТРЕТЯ.

Ті-ж, Хома, Настя, Віталій, Шкварковський, Ярина і Катерина.

Настя (з порога ще). Ой сваточки мої милі, ой сваточки мої дорогі! Сам Бог післав вас у сю пору... Порайте-ж ви нас, допоможіть же ви нам!

Чичеря (до *Русаловського*). Я-ж кавав, що так воно і буде: зараз грошей прохати пічнуть.

Русаловський. Та й тікать нам не приходить ся; однаково, треба-ж розвязатись і з весіллям!

Чичеря. Ти, як хочеш, а я дочки за голодрабця не віддам!

Хома. Люде добрі! Ви знаєте, яке нас зустріло нещастє? Пождіть мені, нехай я спродам ся до снаги, то може там наскипаю яких соть пять, чи шість, чи...

І-ий чоловік. Ого, розживемоєь!

Петро. Що нам сот пять? Бач, як розщедрив ся! Ти забрав у нас пять тисяч, а хочеш відбити ся сотнями? Митець!

І-ий чоловік. Ти нас в старці пустив.

Петро. Віддавай все разом!

Настя. Де-ж ми візьмемо, коли нас Бог покарав, позбавив всего... Ми і самі тепер старці! Змилуйтесь, люде добрі, будьте милосерні! Ой сваточки, голубчики рідне-сенькі, заратуйте-ж нас!

І-ий чоловік. Не віримо, щоб грошей не було!

Петро. Та й яке нам діло! Хиба ми там були на місци? Може премудрий Соломон розпродав все, а тепер нищить ся, щоб людськими грішми покористуватись?

Всі. А й правда, правда!

Дехто. Подавай гроші, ось квітки твої!

Шкварковський. О лютиї Діоклетіяне!

Глечик. І чого так раптом наступать на шию? Гріх! Підождемо, панове, хоч до завтра!

2-ий чоловік. З кожним може бути нещастя...

Шкварковський. І в Онагриків серце зворушилось!

2-ий чоловік. Пождем!

Петро. Говори! Їм треба тільки час прогаять, щоб все і тут спродать, а як утічуть звідсіля на Дін в степи, то де ми їх знайдемо?

Глечик. Так хоч день-два підождемо.

Петро. Жди! Даруй своє, а ми не подаруємо!

Всі. Не подаруємо!

Шкварковський. Скимни рикающі!

Бушля. Ось квіток! (до *Шкварковського*). Скільки ви тут поставили? Може пять? То я вам і очи видеру!

Шкварковський. Слухай, бабо, відійди від зла! Я в тебе грошей не брав, а ти вже руки протягаєш учені очі видерать. Відійди! Я лют зіло в сей час і гляди мені, щоб я не подививсь на тебе скося і не розбив тобі дланію сією до юшки носа!

Бушля. Так ви-ж квіток писали?

Шкварковський. Відійди! Ти потеряла в старости ума! Коли забула — нагадаю: у тебе гроші взяв Хома!

Бушля (*кидаєть ся до Хоми*). Давай зараз десять карбованців, бо я до твоїх очей доберу ся!

Віталій (*виступає вперед*). Стій, помовчи!

Петро. Ага! Послухаєм, що скаже Соломон!

Всі. 1-а купа. Слухайте! Слухайте!

2-а купа. Соломон буде говорить!

Віталій (*до Чичері і Русаловського*). Свати любезні! Невже-ж ви ради не дасьтє?

Всі. Діло! Діло!

Віталій. Після завтра весілле ваших діток; ви-ж богатирі на всю округу! Один з вас, здаєть ся пан Чичеря, повинен дати в придане за Андрієм двацять п'ять пар волів з возами, та й грошей стілько, щоб всі вози ходили з Криму не порожні! Так дайте нам тепер, у борг, тричотири тисячі, та дещо знайдесть ся у нас, так ми людям заплатимо, щоб смутком та горем лихим не покрити нам весілля ваших діток!... А там, поможи Бог, розплатимось, у нас ще є надія!

Петро. Правду каже!

Всі. По совісти!

Русаловський. Надія! Ха-ха-ха! Знаєш, що я тобі скажу?

Віталій. Почуємо!

Русаловський. Ти був премудрий Соломон тоді, коли у брата твого Хоми тріщала калитка і більше як півтора-ста пар волів ревла в оборі; а тепер що ти? Тьфу! Такий же дурень, як мій послідний наймит!

Петро. А він думає: Соломон і досі!

Всі. Ха-ха-ха!

Русаловський. Гроші йому дай на вічне відданє!

Віталій. А чуєш, Хома?

Хома. Чую, брате, тепер і ти дурний!

Віталій. А чуєш, Настє?

Настя. Ох, чую, чую і дивую ся твому розумови!

Віталій. Так не дасьтє; виходить: і помочи нам не зробите у сій лихій пригоді?

Русаловський. З якої-ж речі, старцям голим, та ще і дурноголовим — гроші будем роздавать? Я ще, здаєть ся, не вийшов з ума!

Шкварковський. Не забувайте мудрости глибокої: багаті ще вчора — нині обнищаша і взалкаша!...

Русаловський. Не до тебе, дяче, пють!

Шкварковський. Не дяк, а бакаляр учений глаголет вам в отвіт: Пийте самі, але не упивайте ся, та й на заднії колеса оглядайте ся! (*Відходить на бік*). Онагрик туполобий!

Русаловський. Так отже я й оглядаю ся на заднії колеса: Яка радість синові мійому брати тепер у голого Хоми дочку? Хе! Таких невісток, як Хомова тепер дочка, по три на шаг, так ніхто, бач, не бере!

Віталій. Брешете ви, пане Русаловський! Найдеть ся і в неї дружина може чеснійша далеко від вас і від вашого сина! Не деріть високо так носа, а дивіть ся під ноги, щоб часом не спіткнулись та не впали в помийницю з тими помиями, що зараз виливаєте на голову мені, братови і його дитині! Ви відрікаєтесь від дівчини чесного та заможного роду через те тільки, що батько її, по волі Божій, неждано впав у бідність, та ще й глузують: „по три на шаг!“ За що-ж на дівчину, ні в чім не винну, прилюдно глумливі речі сипати? „По три на шаг!“ А ти не гордуй так, бо гордим Бог противить ся! Може сам ти і шага не варт, та тільки що ніхто тобі сего в очи не сказав!

Петро (до людей). Добре відчитав!

Всі (тихо). Соломон! Соломон!

Русаловський. Чого ти так пащеку роззявив? Та нехай тобі заціпить! Бачу я, що ти й досі Соломон, та тільки вже шмаркатий! Старці ви погані, обірванці голодні, хочете, щоб я, я — Русаловський — ріднив ся з вами? Плювать мені на таку голоту! Я з глузду ще не з'їхав — не бувать сему весіллю! От і знай!

Віталій. А чуєш, Хома?

Хома. Чую, брате, тепер ми дурні обидва, бо обидва голі!

Віталій. А чуєш, Насте?

Настя. Ох чую, чую і дивую ся твому розумови!

Віталій. А може ви, пане Чичеря, не так заноситесь у хмари з дочкою своєю, бо ви-ж повинні були дати велике віно синові Хоми; до вас найбільше йшла моя промова, та Русаловський перебив.

Чичеря. Ні, пане брате, і я не дам! А ти не сердь ся так на мене, як сердив ся на Русаловського!

Віталій. Поки-що нема чого сердитись, ви хоч говорити почали не з хмара, а з землі; що-ж далі скажете — почуємо.

Чичеря. Грошей не дам!

Між людьми гул. „І сей зрікаєть ся!“ „Нема надії на богатих!“ „Не поможе і Соломон!“

Чичеря. У мене гроші не полова! Коли я віно добре обіцяв за своєю дочкою, то певний був, що й Андрієви від батька ще дістанеть ся немало всякого добра і тепер після смерти, то мої внуки, моє племя не в низ би йшло, а в гору, та в гору! Тепер же, пане брате, коли на гору ту мені вивозити приходиться самому, то я в такого воза впрягтись не хочу, а зіставляю його у вас на подвірю. Не сердь ся на мене: бо й ви, та й другі, зробили-б так само, як і я отсе роблю! Грошей у вас тепер нема, на сьмітнику їх не назбираєш і треба цілий вік вам знову працювати, щоб вибитись з старців! Яка-ж мені користь від того, що з бідними людьми я поділю своє добро? Ні, не віддам дочки своєї за Андрія і грошей вам ніяк не дам!

Ярина (до Катерини). І радісно, і страшно нам радїти! Бо тепер я-б вийшла замуж, за кого хотять, аби виратувати батька!

Між людьми. Пропали наші гроші, богатирі відступили ся від них!

Віталій. Так от, в які ми лещата попали ся, мій брате!

Хома. Що-ж нам тепер робити?

Всі. Давай гроші!

Хома. Нема!

Петро. Ах ти, котолупе, вівця ти кручена!

І-ий чоловік. Щетинник ти, що голки продає, а не чумак богатий!

Петро. Ограбив нас усіх і шеляга не маєш у кишені, щоб поразувати ся з людьми, поганець!

Бушля. Деркач обсмиканий, на сьмітнику-б тобі ваяти ся!

І-ий чоловік. Пройдисьвіт!

Петро. Смаровіз ледачий!

Бушля. От тобі і тараня, от тобі і чабачок! Давай десять карбованців, котолупе!

Віталій. Та тобі стане, бабо! Відійди! (*Люде зробили коло і раять ся*).

Бушля (*до Віталія*). Аби мені віддали, то нехай вас Бог нагородить і цариця небесна помилує... Я-ж, серденько, зістала ся винна ще бабі Олексисі одну тараню, та й не-аби-яку, а найбільшу, де-ж я її візьму?

І-ий чоловік (*до людей*). Так якже воно буде?

Настя. Проси, Хома, ще навлоїшках проси!

Хома (*стає навколїшки*). Простїть, миряне: я не вкрав, я не розтринькав, я не пропив, не промотав! Самі ви бачите, що мене нещастє зустрїло... Пождїть мені, я все продам, зберу, що є, і все віддам, а чого не достане, то виплатю згодом!

Глечик (*до людей*). Пождемо, пождемо... Бачите, як чоловік просить!

З-ий чоловік. Я згоден ждатель хоч рік!

Бушля. І я підожду! (*До Віталія*). Ви-ж мені, серденько, віддасьте перше всїх?

Петро. Відпустїть його сьогодні, то він завтра утїче!

І-ий чоловік. Чим його вдержим?

Дехто. Не хочемо ждати! Утїче!... Давай гроші!

Шкварковський. О лютиї Діоклетіяне, розверзли пасть і проковтнуть Хому! Камо сокрити ся від них?

Петро. Вяжіть їх, волочїть їх по селї, давїть їх, щоб хоч злість зірвать! Та що там дивитись: виганяйте його з оселї, продамо все самі!

І-ий чоловік. А то й він, Соломон Котолупович, бач, ще й пиху гне... Стоїть і усьміхаєть ся.

Петро. Радий, що обчухрав людей! Ах, ти пройди-сьвіт! Хоч не сьмій ся, котолупе! Ох, дражнить же він мене своєю постатю! Пополунить би їх так, щоб подохли обидва!

І-ий чоловік. Та бий їх і справді! Починай, Петре, тоді всі кинуть ся!

Петро. З котрого?

І-ий чоловік. Починай з Хомп, бач, яка морда, як у крученої вівці!

Всі. Ха-ха-ха!

Петро. А мені хочеть ся Соломона зацідить! Ух, сверблять руки!

Віталій (*схотлює мушкет зза плечей*). Геть, жаби погані! Досить квакати! (*Всі подались і збились в одну куну*). Бо я, як шарахну тут по вас з мушкета, то й очи вам з лоба повилазять!

Бушля. От тобі тарань! (*Ховаєть ся в гушшу*).

Віталій. Геть з двору, жадна голото! Не скоро ви ще наїсьте ся і напете ся, бо звірі ви усі бездушні, з кам'яними серцями! Ніщо вас не зворушить: ні гнів, ні страх Господень — не научать вас нічому! Золото, одно золото сліпить ваші очи! Ось воно! (*Розстібле свиту і показує черес, котрим підперезаний*). Ось повний черес червінців! Навколішки, поганці, перед вашим богом! (*За коном чути крики*): „Чумаки, чумаки, чумаки!“ (*Разом з сими словами плине гучно пісня*):

Ой чумаче, чумаче,
ой чумаче, чумаче,
житя твоє собаче! і т. д.

(*Пісня знайома всім, два чи три куплети*).

Ярина. Ой матінко, Остапів голос! (*Побігла*).

Катерина. Андрій! (*Побігла. Пісня розлягаєть ся. Всі люде збивають ся в одну куну і зазирають за кон, звідкиля плине пісня. Стають навспинячки. Чути з гурту*): „Чумаки! І справді чумаки!“ *Хома і Настя скамяніли*).

Русаловський. Чи ба! Уся чумачка тягнеть ся, як стрічка без кінця...

Чичеря. Се Соломон всіх обморочив і осоромив!

Русаловський. Підвів нас під дурного хату!

Чичеря. Тікаймо, поки від сорому не випали із лоба очи! (*Тікають*).

Хома (*кричить*). Чумаки! Мої чумаки! Ох! що се? Чи я сплю, чи може здурів? Ой голова крутить ся, земля крутить ся! Піддержіть мене, я омліваю... (*Хому садлять: чи на призьбі чи на колоді. Настя біжить у хату, виносить води. Хому піддержує Шкварковський і Віталій*).

Шкварковський. Смяте ся дух і тьма заслала очи!

Петро. Що-ж се, одурено нас?

І-ий чоловік. Осоромились!

Глечик. А я-ж казав, щоб подождать!

Бушля. Мені що: не було риби — сердилась; прийшла риба — радію! Слава тобі Господи!

І-ий чоловік. Якже тепер дивить ся їм в очи?

Глечик. Позичиш у Сірка!

Петро. Хиба нам первина?

І-ий чоловік. Тікаймо звідсіля, а через ніч ми совість приспимо, вони-ж забудуть образу!

Петро. Ні! Нагрішили, то будем каяти ся: упадемо Хомі у ноги, як він нам падав! (*Тимчасом Хома напив ся води, зітхнув і підняв ся по малу, озираєть ся кругом*).

Хома. Братику! Що-ж се?

Віталій. Все, що я тобі розказував про погибель нашої чумачки, видумка моя! І все те навмисне я зробив, щоб ти побачив, брате: чого всі люде варті, длячого всі вони живуть і цілий вік свій веремію піднімають, чого всі вони хочуть, де їх правда і якому богови кланяють ся всі! Тепер ти бачиш, що розумних між ними нема, усі шанують тільки золото одно, до него серцем приростають і забувають все для него! Найкрасший приятель відступить ся тоді від тебе, коли ти золото стеряєш! От глянь! (*Оглядаєть ся*). Нема! Чичеря і Русаловський утікли від сорому! Так-то, брате! Легше наскладати повнісенський чумацький віз самих червінців, ніж між людьми найти серце, налите правдою одною і любовю до всіх!

Хома. Брате мій, коханий брате мій! Я мов у сні, а все-ж таки нещасте пережив і сьвіт мій прояснив ся, полуда упала з очей. Тепер я знаю, яку ціну нам люде покладають і сам зумію ціну покласти серцеві, налитому правдою і любовю! (*Цілють ся*).

Настя. Прости мене, мій брате! Тепер я більш бояти-му ся сварки, ніж моя покійна матуся і поки жити-му на сьвіті, не підніму ні одної вже веремії! (*Цілує Віталія*).

Віталій. Дай Боже! Виплата завтра всім, я вторгував доволі грошей у дорозі, длятого й забарив ся!

Всі між собою. „Навколішки, навколішки!“ (Стають на коліна, крім Глечика, 2-го і 3-го чоловіка).

Глечик, 2-ий і 3-ий чоловіки. Ми ні в чім невинуваті!

Петро. Простіть нас, Хома, наш добродію! Простіть, дядьку Віталій!

Всі. Простіть!

1-ий чоловік. Ми винні, правда, але куди коза веде, туди й вівця іде!

Віталій (скидає з себе черес). На, Хома, побрязчи їм, вони чересови кланяють ся, а не тобі! (Хома бере черес і брязчить червінцями, а всі люде нахилили голови; якже забрязчить, згід лоба дивлять ся захопано на черес). Чудові побрязкачі! І соловейко певно так дівоче серце молоді ніколи ще не чарував! (Хома брязкає, між людьми той же рух). Як отсей брязк всіх манить!

Хома (брязкотить. Між людьми той же рух). На, брате, черес, заховай! Вставайте, годі нам горювать, годі сердить ся і сварить ся! (Люде встають). Я й сам від вас не краший, а коли ми однакові усі, то чим же винні ви, що на усіх похожі!

Шкварковський. Мудро і справедливо! Іудеї, во дни они злотому тельцу поклоняли ся... Віки не зміли з нас тії вини: і днесь тому же кланяєм ся богу — ми!

Хома. А щоб Господь простив мене за мою гордість і пиху: дочку за наймита я віддаю, а сина з наймичкою повінчаю! (Остан, Андрій, Катерина і Ярина, що ранше увійшли і стояли в глибині, кидають ся при сих словах до батька й матери). Тату, мамо ріднесенькі, спасибі вам за вашу ласку до нас! (Слова говорять хапаючись то один то другий, а, поцілувавши батьків, хутко відходять в глибину). Коли любите одно другого, то більшого щастя й не треба! Всіх прошю до себе на весілля!

Всі. Спасибі! Дай Боже вам щастя та здоровля!

Віталій. Та любови і милосердія всім до всіх!

Всі. Пошли Боже!

ЯВА ЧЕТВЕРТА.

Ті-ж і Соломія. За нею біжить чотирнадцять хлопчиків в порядку: один другого менший, всі одягнені в чисту, українську одержу — до зросту.

Соломія. Мужу мій! (*Кидаєть ся Віталію на шию*).

Діти (*обступили Віталія навколо*). Тату, таточку, давай гостинчиків!

Настя. Щирими сльозами обмиваю і покутую свої гріхи! Прости мене, сестро!

Соломія. Бог простить! (*Цілють ся*).

Віталій (*піднімає найменшого хлопця в гору, цілує його і приговорює*). Здоров, чумаче! Ти найменший, то може доживеш і побачиш красше жите між людьми!

Шварковський. Умиленія достойная картина!

ЗАВІСА.

НАШ АЛЬБОМ.

ІЗ ПОЕЗИЙ ЗАСУДЖЕНОГО НА СМЕРТЬ.

I.

Кожний щось у світі має,
чим він дихає, жиє,
що над все він величає,
що усім для него є.

А як тес „щось“ утратить,
то не має чим дихнуть,
лік нічого не порадить,
щось стискає, душить грудь.

А як біль не вбє такого,
стьмить ся світа весь покров,
остогидне все для нього... —
(Мені видерли любов).

II.

Світ счорнів і небо чорне,
зелень чорна, чорне все...
Жду, поки мене загорне
та, що вічний сон несе.

Там де Лета леть ся тихо,
 Ахеронт журчить мерцям,
 там забуду може лихо,
 там спокій усїм серцям.

Може в хвилях Флєтєтону
 змию муку навісну
 і тихенько, без гомону
 прокраду ся в браму сну.

III.

Їде, їде костомаха
 на сухотяній кобилі.
 Вже маха косою сваха...
 Прощавайте, други милі!
 Нас розпука не зляка!
 Сестро, втни ще козачка!

Музикальні Херувими
 козачка мабуть не вміють, —
 стануть грать волоські гимни,
 то я й в небі одурію,
 дам із раю дранака!
 Втни, сестричко, козачка!

IV.

Веселий, тихий цвинтарок
 уквітчаний немов гайок
 в калину, терне й дикі рожі.
 Ряд курганочків при дорозі
 дрїмає в тіни край села.
 Збиточний вітер розстила
 в могил тих порох, розсипає,
 сліди мертвецькі затирає,
 то шелестить у буряні,
 то в пісковому тумані

сховаєсь, люлечку закурить
і сипне, що аж сьвіт захмурить.
Гуляє буйний по могилах,
пустує на легеньких крилах.
Ах ті хрести! Ах ті хрести!
Ніяк їх з думки не звести!
Лягли діди перед батьками,
і ми поляжем під хрестами,
і знов гуляти будеш ти,
буйненький вітре по могилах,
наш порох будеш розсипать,
з туманом в піжмурочки грать
пустуючи на легких крилах.

V.

Як погляну на ті зорі,
згадую дві зірки сині,
що колись мені сьвітили,
а в тумані щезли нині.

Чи коли ще їх побачу?
Їх проміне золоте
чи осяє тихе щастє,
що на гробі зацвите?

Ол. Козловський.

С П О М И Н И.

I.

Найперше осінь я кохав,
бо жовтий лист калини
мені шептав, що вже пропав
щасливий вік дитини.

Любив і зиму, та лишень
для спомину, в надії,

що верне знову цвіт вишень,
осінні вернуть мрії.

А тепле літо — й вині я
ще міг би покохати,
коби лиш не журба моя,
коби ще не вмирати...

II.

Я сам один, ах, сам! хоч все кругом,
на що сухими лиш очима гляну,
чого діткнуся — так і кипить життям,
горить любовю і не каже: вяну...

Я сам, хоч тут, немов мені на глум,
воркоче голубів, коханків пара,
мушки брелять, пташки щебечуть, шум, —
все шепотить мені: жите — не кара...

Та ні! бо сам я і в людей юрбі,
хоч штовхає вона мене руками,
утомлений у житевій борбі
блукаю тихо з тихими думками...

III.

Я бачив знов себе таким,
як був перед роками:
живим, щасливим, молодим,
з веселими думками.

І бачив ріднеє село,
де зріс я при родині...
Чудове все воно було,
а ще гарнійше нині.

В низу потік, а понад ним
дівчата вівці пасли —
і там я поглядом сумним
побачив щастє згасле.

Прийшов і потай від людей
хотів за ручку взяти
та, пригорнувши до грудей,
горячо цілувати.

Кажу: „Дівчино, раю мій,
ще пекло грає в мині —
нехай скоштую прошлих мрій
з тобою на єдині!

Зістань на хвиличку! а там...
лети хоч до вирю“...
„Ні — каже — щастє вже не нам,
бо чуть тебе... землею...“

IV.

Ой співала раз пташина на гілї тополі:
Не жени ся, мій хлопчино, не загирюй долі!
Не тобі вже жінку брати, прошлого не стерти,
бо раз можна лиш кохати, як раз треба вмерти.

Не послухав же хлопчина пташини малої,
оженив ся — а дівчина гірш гадюки злої.
Нині плаче, блукаючи, слізоньки втирає,
ї, пташини шукаючи, радоньки чекає.

Та не видко вже пташини на гілї тополі,
не щєбече до хлопчини, як вийти з недолі,
не приходить раду дати, в серці біль затерти,
бо раз можна лиш кохати, як раз треба вмерти...

V.

Ой чого-ж ти похилив ся,
барвіночку мій?
Чи на мене задивив ся,
та ждеш прошлих мрій?
Ой по воли чи по неволи
не повернуть вже ніколи —
хочби ти слізоньками вмив ся —
гарні сні надій.

„Чи ж мені не сумувати,
як нема роси,
до землі не припадати
під вістрем коси?“

Ой вона мене скосила
і на стежечці лишила,
і так мушу тут умирати
без дощу й роси“.

Ще не всохли жовті лози
при тихій воді,
не взяли життя морози
зеленій вербі...
А ти рости, барвіночку,
у зеленому садочку,
піділляють тебе дрібні сльови
сирітські мої...

Осип Шпитко.

Ж И Т Є.

Спінений бистрий кінь з зьвіздою на чолі
вперед чвалом летить, що тільки має сил,
в шоломі чоловік сидить на ній в сідлі,
в руках его віжки, на плечах двоє крил.

За ними на-здогін женуть чудні гінці:
один несе косу, а другий рій сьвітил;
за сими — чути сьміх, проклони та плачі...
Все криє сон, туман, таємна ніч і пил...

Мих. Мочульський.

МАРНЕ БАЖАНЄ.

Горячий літній день минув
і сонце вже за річку сіло;
вітрець з води на нас подує
і навкруги похолодніло...

В дубовім лісі є ставок,
там з сином ми у двох купались...

В чудовий тихий вечір
з болота птахи підіймались.

І, з сином дивлячись на них,
ми тільки об однім жаліли,
що крил нема і в нас таких,
що в нас нема до лету сили.

Злинули-б з хлопцем ми тоді
в свободне та безкрає небо,
де піддавати ся не треба
ні злій неволі ні біді...

Сергій Бердяев.

ТІНИ ДОН ХОЗЕ РІЗАЛЯ.*)

Ти вдарив у струни героїської ліри
і нею до бою невольних закрів!
Рабаж, що блукали у царстві звіри,
завзятя додав і в огонь їх повів.

Свободу і правду любив ти без міри,
вітхнієм твоїм було горе рабів;
кров бідних, що пили іспанські вампіри,
зняла в твоїм серці на рідний край гнів.

Страдальче! за порив сьвятої любови
неситий еґоїзм начальства поклав
на руки важкі злочинців окови

і пасмо твого життя перетяв!...
Ти чистий і серця твого основи!
Ти людскости ваір саможертви подав!

Мих. Мочульський

*) Подія взята з остаточної іспансько-американської війни. Свободолюбний, молодий іспанський поет дон Хозе Різаль горячими піснями закрівав серця філіпінських повстанців до боротьби за свої права і визволене знід влади Іспанії, що дуже їх давила. За се арештовано поета, привезено до Барчельони і тут розстріляно.

МАТИЛЬДА АГРАМАНТЕ.

(1897).

I.

У тяжкому лихолітті
вироста Матильда гожа:
тяжко гвітить рідну Кубу
здавна вже рука ворожа.

Горді деспоти Іспанці
похожають скрізь панами,
а Кубанці мусять бути
їм покірними рабами.

Що ні день — нові знущання,
що ні день — нові догани,
і міцнійше все кують ся
на народ важкі кайдани.

І намучена країна
вже не стерпіла знущання:
„Волі красви!“ — як хвиля
розкотило ся гукання.

Скривавилась, запалала
вся країна боротьбою...
Та карають же й Іспанці
страшно лютою рукою:

Смерть старому і малому —
всім, хто волю хоче мати!
Тільки раб тут може жити
й пан Іспанець панувати!

II.

Моря перла найдорожча —
Куба, рідная країна, —
так Матильда з уродливих
найдорожшая перлина.

Вже у неї брат і батько
полягли за землю рідну,
мати вмерла і лишила
сиротою доньку бідну.

Під отаманом Масео
бють ся ще її два брати,
а Матильда в самотині
мусить дома пробувати.

Та вона не тут витас
легкокрилими думками:
лине думкою дівчина
за братами за борцями:

„Ой щасливі, братя любі,
ви, такую мавши долю:
розбиваєте кайдани,
сьміло боретесь за волю!“

Хай і смерть, алеж свобода
осіяє рідну Кубу: —
я б собі таку хотіла
долю щасну, долю люблю!..“

III.

До кінця вже день доходив.
Золотими парусами
сонце пишнее убравшись,
вже схилялось над полями.

Гордим пальмам верховіття
на прощання золотило,
на барвистих крильцях ніжних
у колібрі ще мигтіло.

А Матильда Аграманте
верхи на коні баскому,

у гостині запізнившись,
поспішала ся до дому.

Поспішаєть ся Матильда,
добіга до свого двору :
там, де був її будинок,
тільки веть ся дим у гору.

Дотліває недотліле,
догоря сумна руїна...
„Що се сталося? озовіть ся!
Хто тут є?“ — гука дівчина.

Та ніхто не озоветь ся...
Хтож би мав тут одмовляти?
Тільки трупи тут криваві
скрізь лежать округи хати :

Всіх Іспанці змордували!..
„Доки-ж буде так, мій Боже?
Доки буде се знущання,
катування се вороже?

„Через те, що я дівчина, —
я повинна се терпіти?
Ні, тепер повстати мусять
навіть хворі, навіть діти!

„Я піду за волю битись!..“
На коня Матильда впала
й скільки духу до повстанців,
до борців за край погнала.

IV.

„Я не муж, — мені ти кажеш, —
щоб боротись за свободу?
Ні, давно моїми стали
муки рідного народу!

Батько мій поляг за волю,
брат поляг, — передо мною

мов стоять вони і кличуть
за сьвяту річ до бою.

Трупи бачити й наругу,
бачить лютого тирана —
краща смерть! коли вже жити,
то на волі і без пана!

Так прийміть мене до гурту,
генерале мій, благаю!
Ви побачите — я вмію
умірать за волю краю“.

Так отамана Масео
просить дівчина старого...
Сам не зна він, що чинити :
не бувало ще такого...

І брати за неї просять...
— „Ну, коли така вже сьміла“, —
врешті каже він, — „то й підеш
до сьвятого з нами діла...“ —

V.

День ідуть вони і другий —
вільні їм усі дороги ;
третьій день — до річки військо
наближалось без тривоги.

І відразу їм на зустріч
кулі свиснули : Іспанці
підійшли зза лісу тихо,
що й не зчули ся повстанці.

Облягли — нема ратунку!...
А Масео : „Братя й діти!
Поки вирвемось, то треба
ворогів нам зупинити.

„Гей, хто хоче тут остатись
ворогам на перепину?

Вів умре, та обрятує
волю й рідную країну“.

— „Я!“ — озвала ся Матильда,
— „Ми!“ — брати її відважні,
— „Ми вмремо за волю“, — кажуть
і дядьки її поважні.

„Гей, рушай!“ — гука Масео, --
„Ви-ж поляжете тут нині:
кровю вашою ми купим
волю стоптаній країні“.

Військо рушило. А дужі
із дівчиною-героєм
ворогів страшенну силу
зупиняють смілим боєм.

Зупиняють... Та вже кулі
всіх завзятих положили,
тільки двоє та Матильда
ще змагають ся що сили.

А Іспанці насувають,
сиплють кулі самопали, —

вже сама стоїть Матильда,
бо усі вже в бою впали.

Гордо голову піднявши
і сияючи красою,
націляєть ся з пістоля
нетремтячою рукою.

І Іспанець їй гукає:
„Гей, скори ся, божевільна!“
А вона йому на теє:
— „Хай панує Куба вільна! —

— „Не скорюсь!..“ — Вона стріляє..
Гучно вдарили рушниці, —
захитала ся Матильда,
впали руки, зблідли лиці.

— „Хай панує Куба вільна!“ —
знову скрикнула і впала,
за свій край жите віддавши,
за свій край, що так кохала.

Б. Грінченко.

З У С Т Р І Ч.

ЕТЮД

Наталки Полтавки.

Присвячую моїй доньці.

— Ох, не пізнає він мене, не пізнає!.. я так постарілась!.. — з одчасм мовила пані Терещенко, тремтячими руками причешуючи перед зеркалом свої посивілі коси. — Не пізнає він мене... ні за що не пізнає!..

Надія пригорнулась до матери:

— Не турбуйсь, мамочко!.. коли він тебе вірно кохав, він тебе пізнає... коли-ж не пізнає... мамочко... не варт об сім і журитись!.. не варт він того, мамочко!.. забудь його!..

Але пані Терещенко усе турбувалась.

І як то вона зважилась йому написати?... Чи знає вона, що з ним перебулось за сі п'ятнадцять років їх розлуки?... Яка переміна з ним сталась?... І як він, вкінці, поглядить на се?... На приклад, вони випадком з'їхались в однім городі...

— Стали в однім готелю, — скоро перебила Надія, — ти прочитала у книзі його прізвище, і я примусила тебе йому написати... Так і скажеш!..

— Але чи пійме він тому віри, моя дитино?.. Чи пійме він віри, що ми ненароком з'їхались?.. Що не навмисне воно так випало?... Ох, Боже мій!..

Пані Терещенко нервово стала ходити по кімнаті, стискаючи руки.

— То пусте, мамочко!.. Ти сама себе тільки дурно мучиш такими думками!.. — заспокоювала її донька. — Ось сядь краще тут та побалакаєм як слід. — Надія притягла матір на канапку і сама сіла біля неї. — Я хочу, мамочко, поговорити з тобою по душі... розказати тобі усе, що перебулось у моєму серці за ці два роки, як батько вмер... тоді ти зрозумієш, чого я хочу... чого я бажаю... і... до чого я веду...

Проминула яка хвилинка... Надія мовчала, немов збираючись з духом... Потім почала нервовим, тремтячим голосом :

— Чи згадаєш, мамочко, коли ми одержали звістку, що батько вмер — як я тоді плакала?... Ти думала, що то я за батьком?... що то мені його жаль?... Ні, мамочко... я батька свого мало памятаю... тай знаю... який він був до тебе... тай... до... мене... я не за ним... плакала... я плакала... за... тобою... мамочко...

Мати здивовано глянула на доньку.

— Так, мамочко, за тобою, — повторила, бентежачись, Надія. — Я боялась... я думала... я була певна... що ти... з ним... зустрінеш ся... і я... тебе... втеряю...

Пані Терещенко мимоволі осьміхнулась.

— Ні, мамочко, ні, так воно й повинно бути! — горячо запротестувала дівчина. — Ти не зазнала щастя з молодощів, треба, щоб зазнала хоч тепер!...

— Невже ти гадаєш, доню, що я тебе заміняла-б... на кого-б там не було? — здригнувши голосом, тихо спиталась мати.

— Я знаю, що ні, мамочко, — припадаючи до матері, відказала донька. — Знаю, що ти вже один раз віддала мені своє щастя — віддаш його й вдруге... І... усе таки я боялась... боялась без краю... мені усе здавалось, що от-от він звідкиля-сь з'явиться і відбере тебе від мене... І, Господи, як я його ненавиділа!..

Надія піднялась, випила шклянку води і знов сіла біля матері.

— Було воно так, мамочко, — знов почала вона після хвилиної павзи, — було так аж до того часу, коли ми познайомились... Ну, та ти знаєш, з ким?...

— Знаю, дитино моя, — з тихим, потаємним смутком відповіла мати, глянувши на спалахнувшє, милє личко дівчини. — Я з сїєї пори що часу дожидалась...

— Знаю, мамочко, знаю!.. Ти тепер почуваш, що я тоді почувала... Ти думаєш, що втерєш мене?.. От через те... Але... слухай, мамочко!.. Найперше дозвољ тобі сказати, що я ніколи, ніколи, не розлюблю тебе... Навпаки, я навіть ще більше, коли то тільки можливо, любити-му тебе... Ти з нами ніколи не розлучиш ся... Ти завсїгди будеш з нами... Але... мамочко!.. мамусю моя!.. голубко!.. Я знаю... знаю... ти будеш почувати себе тоді... самотною... безщасною...

Надія притулила платочок до лица... Мати з безкрайною любовю тихо проводила рукою по її схилєній головиці, лєдвн здержуючи нервовє тремтїнє своїх уст...

Але Надїя вже поправилась, кивнула підбадьоруючи сама собі головою, і казала далї:

— І от я наважилась з'єднати вас... зладнати твоє власне щастє... Інакше я й сама не буду щаслива. Се єгоїзм з мого боку... за ради себе я так роблю... І ти, мамочко, хоч за-ради мене повинна мене слухати... Ти знаєш, мамочко, я тобі признаюсь... Отєю вашу зустріч... я сама... зладнала...

Крик ляку вирвав ся з грудей матери.

— Не турбуйсь, мамочко, він того не знає... Я тобі потїм усе розкажу...

— Надїє, дитино моя, що ти наробила?.. Але-ж уже два роки, як я вільна — він і не згадав за мене?... — у смертельній турботї вимовила мати.

— То нічого, мамочко, він може і не чув того... Я їму йому віри, мамочко... З того усього, що ти менї говорила, я гадаю — він повинен бути ідеальною людиною, і... він тебе... кохає... щиро й вірно кохає... Тай як тебе не кохати, мамочко?... — додала вона, цілуючи у блїде лице матір. — А покажи його фотографїю, мамочко! Подивїм ся ще на його образ!... Що він нам скаже?...

Панї Терещенко тремтячими руками дістала дорогїй образ, і обидві, питаючим, стурбованим поглядом, схилились до його.

Але тонке, вродливе обличчє молодого паробка, з пишним чубом і мрійним, затуманеним поглядом, нічого не казало...

— Який він тут молодий! — замислившись, вимовила Надія.

— Він молодший від мене, — глухим голосом відповіла мати.

У коридорі почувалась якась хода. І мати і донька разом побігли, стали прислухатись, і миттю схопились.

— То він! — скрикнули обидві в один голос.

Надія стала мов сама не своя :

— Мамочко... я піду... пусти!.. я прийду потім... покличеш мене... Пусти! — вона вирвалася від матери, що хотіла її задержати, і кинулась з кімнати.

Пані Терещенко зосталась сама. Вона стояла уся бліда, уся тремтяча, посеред кімнати, спираючись рукою на кріселко. Високе, під стіною, зеркало насупротив виявляло їй її постать — постать немолодої вже жінки, її зівяле, немолоде обличчє, посивілі коси... Вона бачила свій відбиток у всій його мізерности і бажала у сей час хоч ціною свого життя заплатити за одну хвилинку повороту своєї молодости і краси.

У двері постукались.

— Увійдіть! — ненатурально високим голосом крикнула пані Терещенко, перемагаючи нервову захриплість у горлі.

Гість увійшов і тихо приступив до неї.

— А голос як і був — не змінивсь! — вимовив він, м'якко зазираючи їй в очи.

І в него голос як і був — не змінивсь, але він самий то зовсім змінивсь...

Пані Терещенко гляділа на незнайомого їй зовсім чоловічка, у модному, сірому костюмі, такого кругленького, товстенького, чекурненького, вчищеного, вилизаного, мов тільки що змитий дощем, добре налитий огірок... На його червонім, ситім обличчю блищали золоті окуляри, посеред голови видніла чимала лисина. Їй згадалась мальовнича, недбала постать, у вишитій, українській сорочці з черво-

ною стяжкою біля ковніра того, кого вона знала колись — і вона не пізнавала його.

— Сідайте — прошу! — вимовила вона якимсь відразу упавшим голосом, показуючи гостеві на кріселко. Уся її турбота десь без сліду зникла. Вона почувала себе тільки ніяково і неприємно перед сям зовсім чужим їй чоловіком, і соромно, пекуче-соромно перед своєю донькою за своє розчарованє...

„Хоч би вона його не бачила!“ — стояло їй у голові.

— Ну, як-же ви тут?... усе як і було?...

Загадавши їй се питанє, гість примостив ся вигідно у глибоке крісло і став оглядати її критичним поглядом. Пані Терещенко добре прочитала у тому погляді: — „Тай як-же ти, голубко, постарілась... і пізнати не можна“!..

Але її від того вже не боліло, і вона сама не без злорадности думкою йому відповідала:

„Тай тебе, мій голубе, пізнати не можна!.. нічого подібного!“...

Тимчасом гість, як і слід сальонному кавалерові, солідко говорив:

— Мало змінились!.. Роки не мають для вас ваги... — і звичайним рухом ласуна положив свою пухку руку на бліду руку сидячої біля його жінки — єдина вільність, що вона колись йому дозволяла...

Але вона з огидою вирвала свою руку і в її мислях промайнуло слово: „Ніколи!“...

— Строгі як і колись! — з самовдоволенєм вимовив він — зовсім по своєму обяснюючи собі її рух. — Обережні?... боїтесь спокуси?

— Чи ви давно тут? — скоро перебила вона його, стревожена делікатною темою.

— Та вже з тиждень, мабуть... Діла задержали... Пустяки, сказати-б... Одначе, не скучаю... Усю ніч ріже ся у вінта... волочусь за панночками... тут є такі красуні!..

Він упер в неї очи, смакуючи вражінє, яке робили його слова на її серце... Але вона сиділа зовсім байдужна, навіть нудячись, і тільки думкою питалась себе: — „Чи то він?.. Не помилилась часом вона?..“

— А ви, я чув, розійшлись з своїм чоловіком?... — спитавсь він через який час.

— Розійшлась...

— І добре зробили! — похвалив він. — Але чому ви мені за се хоч словечко не черкнули? — з мягкою, ніжною ласкою додав він, близесенько схиляючись до неї...

Вона відсунулась.

— Ми подали з вами слово не переписуватись, — стримано вимовила вона. Її усе гірш і гірш обхоплювало почуванє якоїсь нїяковости і огидливости — просто фізичної огидливости, від тієї інтїмности, що була між ними поміж її волї... Вона бажала, щоб хто перебив, увійшов... нехай хоч дочка!... аби не зоставатись з ним оттак сам на сам... Огида перемагала в неї сором...

— Ваша правда, — тихим голосом, немов задувленим тяжкими споминками, підтвердив він, схиливши голову. — Ви жінка свого довгу... свого обовязку... і вас у сему не переможеш!... Але де-ж тепер ваш чоловік пробуває?..

Панї Терещенко не мала змоги відразу йому відповісти — її немов-би стисло в горлі.

Гість спитав ся знову.

— Вмер, — глухо вимовила вона, — і жаром залило її обличчє, від чого вона відразу помолодшала аж до непізнання...

— Що-о таке-є? — скрикнув гість, аж підскачівши на кріслі — і на його виду відбив ся страшенний жах, — ви кажете, він вмер?..

— Вмер, — ледве чуть сказала панї Терещенко, у сєю хвилию бажючи красше самїй вмерти.

Гість з острахом, небезпечно, відсунув ся, і уся його постать приняла якийсь дожидаючий, обороняючий вигляд. Здавалось, він от-от дожидає нападу на свою особу і приготувавсь до оборони.

Панї Терещенко усе те бачила і розуміла і в її душі кипіла образа... Вона ледви держалась, щоб не крикнути отсєму самовдоволеному дурневи в очи, що він дурнісінько боїть ся за свою дорогоцінну волю, що вона нїякого наміру на неї не має... Навпаки, вона сама його не хоче... він їй без краю противний... Вона навіть дивуєть ся те-

пер, як могла колись його кохати, і т. и., але вона повернулася тільки до дверей і покликкала доньку.

Надія, мов заверюха улетіла — видимо дожидаючи з нетерплячкою сеї хвилі, — і зупинилась, мов пририта, посеред кімнати: перед нею іалянтно розклонював ся товстенький, сороклітний, чепурненький чоловічок, по моді убраний, з золотими окулярами на носі і широкою лисиною на голові... Нічого подібного до того романтичного хлопця, котрого образ вона тільки що бачила у матері... Яка страшена відміна!..

„Сердешна мамочка!.. така переміна — подумала вона, глянувши тільки у смутне обличчє матері. — Що вона повинна тепер відчувати?.. Се зовсім щось иньше!.. І близько біля того не було!..“

Пані Терещенко познайомила їх.

— Памятаю, памятаю, mademoiselle!.. — забелкотів солодким голоском гість, пожераючи хижим поглядом старого довеласа молоду дівчину. — Памятаю!.. колись на руках держав... кріхоткою були... Але як вирости!.. розцвилися!.. хто думав?.. сама краса!..

Він крутив ся біля Надії, пожерав її своїм поганим поглядом, сипав своїми важкими компліментами, і забував її матір, що тут була і що він колись кохав...

А вона сиділа мовчки, понижена, ображена, і як жінка, і як мати, з огидою і гнівом у душі.

Гість-же, що далі, більш розходив ся.

— Краса!.. сама краса!.. Чисто в матір!.. Тільки ще красше!.. Куди красше!.. Копія вийшла красша від оригіналу!.. Краса!.. краса!.. Небесна, божественна краса...

Надія мовчала, стиснувши уста, ледве задержуючи приступаючі слези, боячись глянути на матір.

— Чи ви дозволите мені бути вашим кавалером, mademoiselle? — говорив далі гість. — Певно, ви будете у клюбі?.. Матап вас певнісененько повезе... І для неї там буде розривка: карти, буфет, старі дами... У її роки нічого більш і не треба... От ви — то иньша річ... молоденькій дівчині найперш — потанцювати!..

Надія усе мовчала.

— Так ви дозволите бути вашим кавалером? — знов почав гість, після короткої павзи. — На перший танець? По давньому знакомству?.. Кріхоткою були... на руках держав... Ах, краса!.. яка краса!.. хто думав!...

Надія повернулась до матери.

— Мамо, чому ти його не виженеш? — немов спокійно вимовила вона.

Але тут не видержала — разом схопилась уся бліда, з огнем в очах, і не своїм голосом, не тямлючись, крикнула:

— Гетьте звідсіля!..

Гість проворненько вибрав ся за двері...

Надія кинулась матери на груди і у голос заридала:

— Ой, мамочко, мамочко!...

ФЕЛЬКА

НОВЕЛЯ

Гната Домбровського.

2-ого грудня.

Дорога Мамо!

Яка я тепер щаслива, того я вам, мамо, й описати не зможу! Не гнівайте ся, дорога мамо, що я зараз вчора не писала, але я була така зворушена, така урадована, що й думок не могла спокійно до купи зібрати. Подумайте собі, мамо, як се було.

Приходжу собі спокійненько до робітні, як звичайно, думаючи тільки про роботу, аж тут старша панна кличе мене до самої пані Витковської. Я і здивувала ся троха і налякала, але не дуже, бо зараз собі подумала, що то 1-ший і що певно будуть нам давати заплату. Тільки, що нам звичайно платять вечером, а тут уже рано кажуть мені йти до кабінету пані. Але ніщо, йду, а що я собі гадала по дорозі, того вже справді не памятаю. Зовсім нічого не перечувала я, ані трошка. Що найбільше гадала я собі, що певно якійсь примхovatій пані не сподобала ся робота і я буду мусіла поправляти станик.

Входжу осторожно і незамітно дивлю ся на стіл, чи не лежить який станик. Ні, нема ніякого! Тимчасом — подумайте собі, мамо, пані встає, підходить до мене і каже...

Ні, — того, що вона казала, я вам не зможу описати докладно. Я й сама тепер не знаю добре, як то вона все казала. Каже: „Я в вашій роботі дуже вдоволена, особливо боки і переди краєте дуже добре. Всі мої пані — каже — дуже собі хвалять ваш крій“. Справді, мамо, вона так і сказала: „дуже собі хвалять!“ Бачите, мамо! „Здається ся, — каже — що у вас анї разу не було ніякої поправки: все відразу добре скроєне“. Була, мамо, була раз одна поправка, але то для одної дуже вередливої пані: її знають усі маґазини, яка вона. Але я не сказала нічого, бо й на що, коли пані видко забула. „А що притім — каже дальше — старша панна вже нераз звертала мені увагу на вашу велику працьовитість і здатність (уважасте, мамо?), то я постановила підвишити вам платню о три рублі на місяць“. Єй Богу, що так сказала.

А ще до того, треба вам знати, се підвишене рахує ся вже від 1-го падолиста. Мій Боже, а я цілий місяць не знала нічого, що маю вже таку велику платню. Пані зараз підійшла до бюро, вийняла гроші і дала мені на руку цілих 18 рублів.

Ціліський день сиділа я в робітні, як на розпалених вуглях. Всі панни іратували мені і приглядали ся, як я краjala, а одній, що вже й сама краjala, мусіла я аж вирисувати бік на модель. Мені так притім руки тремтіли, що може я що й зле викроїла. Що хвилі дивила ся я на годинник, коли вкінці буду могла вийти на обід і розповісти все панству Скродським. Як вибила друга, то я так скоро одягла ся, так летіла до дому, якби там ви самі ждали на мене.

Пані Скродська дуже вradувала ся і сказала, що тепер по недороді всюди велика дорожня, отже мені така підвишка належала ся. А Роману, кажу вам, мамо, се анї грошка не обійшло. „Е... каже — тільки три рублі! я вже гадала, що з 50 тобі дали!“ Але пані Скродська зараз назвала її дармоїдом і сказала, цілуючи мене в голову, що хотіла би, аби її Романа брала собі з мене приклад. Я собі подумала, що се певно для того, що я щось заробляю, а Романа ні. Так я і кажу зараз: „Коли тільки Романа хоче, то я її за два місяці підовчу сама дома, а по-

тім уже попрошу паню Витковську, щоби її взяла на підручну. Все таки хоч з кілька рублів мала би на початок, а я вже так маневрувала би, що з неї були би вдоволені. Але, не знаю чому, пані Скродській се дуже не сподобалося. Так якось надула ся і відповіла лише, що її донька не на то скінчила с'їм кляс, щоб іглою заробляла на хліб. Я їй замовкла відразу, бо що правда то правда. Де такий освіченій панні ходити до магазину! Знаєте, мамо, вона навіть до одної газети для дітей пише різні річи. Сама бачила я кілька разів, як було видруковане ціле її ім'я і прізвище. Як тільки що напише, то зараз читає нам в голос, а потім, як видрукують, то ще раз, також в голос. Пані Скродська аж росте з радости, як побачить її підпис в друку. Романа зараз і каже мамі: „Бачите, мамо, а ви все кажете, що я нічого не роблю“. Тепер каже, що напише цілу повість, але вже таку для дорослих, бо для дітей шкода їй писати.

З вчерашної заплати остав ся мені вже тільки рубель і троха дрібних. Зараз віддала я пані Скродській 15 рублів за цілий місяць. Сказала мені, що тепер вижити і удержати особу за 15 рублів дуже трудно, бо страшна дорожня. Вже то сей недорід як раз нам потрібний! Признаю ся вам, мамо, що житє тут дуже скупеньке. Скоро лиш маю гроші, а мушу довше в ночі сидіти над роботою, то все купую собі сардинок і дві булки і їм крадькома, коли Романа засне, бо не хочу їм робити прикрости. Часом і в магазині купую собі дещо на друге сніданє.

А ті два рублі то я зараз видала. Купила собі нову вуальку, таку модну, в кратки — і паяца для малого Яська, такого, що то знаєте, мамо, як єго притиснути з долу, то він вискакує до гори. Ясько страшенно втішив ся. Бавив ся цілий день, тільки єму зараз урвав руку. Але я то пришию.

Ви мене, мамо, напамінаєте, щоби я правильно що неділі ходила до церкви. А якеж би то, мамо, і сьвято в мене було, як би я й до церкви не пішла? Цілий тиждень насиджу ся в тім магазині, або дома шию, то хоч у церкві когось побачу і маю якусь приемність. Коли погода, то я перша йду до фары на службу Божу, а потім

ще до Св. Хреста. У фари кінчить ся богослуженє о 12-тій, а там аж пів до першої, отже можна ще застати.

Бо то, бачите, мамо, у фари ріжні люде бувають; і шевці, і столярі, і кравці, і то зараз можна пізнати, — а до Св. Хреста ходять тільки самі порядні люде, бо звідтам, коли на дворі гарно, всі зараз ідуть до Саского Города. Там хоч можна когось побачити, як хто одягнений, як на нїм сукня лежить, або які капелюхи наймоднійші. Ні, мамо, ви не бійте ся, я ще анї одної неділі не опустила. Навіть Романа дуже любить ходити до церкви, тільки звичайно так стисне ся корсетом, що мусимо чимскорше вертати до дому.

Я вже тепер собі гадаю, чи взяти сю нову вуальку до церкви, чи ні? Але возьму; хоч би й сніг падав, то возьму. Може вийти з моди, то який буде з неї пожиток? Коли змокне, то я вложу її між картки книжки і буде як нова.

А мене ще ніхто не бачив у тій вуальці! І сама не знаю, чи буде мені до лица, бо я лиш так на-борві у склепі примірила. Романа купила собі зараз таку саму; видко, що вуалька гарна.

Моя мамо, відпишіть мені зараз! Я все така щаслива, коли від вас дістану лист! Як не маю сьвіжого листу, то нераз добуваю старі і читаю, як нові. Моя мамо любенька! Дуже, дуже прошу вас написати.

Обнимаю вас і цілую тисяч разів.

Фелькл.

12-ого грудня.

Моя дорога Мамо!

Сердечно дякуємо за все те, що ви нам прислали тям паном. Панї Скродеська особливо дякує за кашу і масло. Знов нарікала на дорожню, а на селі — каже — такі річи нічого не коштують, бо все є своє. Вона тепер все говорить про ту дорожню і мені аж прикро нераз, бо може то вона до мене так сьпіває, що я плачу небогато. Тому я вам, мамо, ще більше вдячна за те все.

Роботи, такої до дому, маю тепер дуже багато і пишу тільки кілька слів, щоби вам про се дати знати і відповісти на ваш лист.

Щастє, що вже сукня Романи скінчена, бо інакше не мала би коли писати. Вчєра спала я лише дві години і нині лєдвє пишу, а тут знову треба сидіти до якої другої години в ночі. А які чудові матерії, коли-б ви бачили! аж очі болять дивити ся. З того ви можете пізнати, як я добре шию, коли мені такі сукні дають до роботи. І то не хто небудь, але правдиві пані приходять до мене: одна адвокатова, одна жінка фабриканта, а ще одна то аж з Нової Праги приїхала до мене. Як вас люблю, правду кажу. Зароблю собі з кільканайцять рублив; врешті може ще хто трафить ся перед сьвятами. Зараз собі куплю матерії на сукню.

Яка я тепер вдоволенна — і описати не вмію. Стільки роботи! скажіть самі, мамо! Троха болить мене голова, але то певно з того, що я не спала. Знаєте, мамо, який собі кольор виберу? Такий темний гранат, бо то і дуже тривке і не вийде так скоро з моди. Сєгодня, вертаючи з магазину, хоч і як я спішила ся, пристанула я на хвилинку перед одною виставою. Прєгарна була одна материя, саме в моїм густі. Але дорога мабуть: очевидно, не для мене. Завтра скочу на хвилинку і спитаю ся про ціну. Хто знає, може вже на сьвята зможу собі зробити.

А ви не думайте собі, мамо, що пишу се тому, аби за той час не робити нічого: ігла мені зломилася в машині і я післала Антосю по нову, а тимчасом пишу. Тепер то і чай пю одною рукою, а другою шию, щоби і хвилинки дармо не втратити. Коби то не треба було спати! А коли шию, то або собі думаю, як тут зробити свою сукню, або: що я буду могла ще собі купити. Панчіх мені троха не достає; ну, та се вже буде можна відложити на пізнійше.

А одна сукня то для сеї жидівки, що мала мені дати мантильку до роботи. Прекрасна, кажу вам, мамо! Вовна як шкіра, перетицана шовком, того модного кольору, що єго називають Айфель. Найменше по рублеви і 5 коп. локоть — вже я на тім розумію ся. Буде гладка *princesse*,

лише з рушею низом і з коронковим ковніром. Шкода, що ви її не побачите. Якась богата жидівка казала, що тепер я все буду шити для неї. Лише хоче, щоби було дешево, бо страшенно зі мною торгувала ся. А матері, кажу вам, дала так мало, що не знаю, чи вистане. Каже, що звичайно дає ще менше. Я собі гадала, що мені зістануть хоч які кусники на вилоги до жакетки, тимчасом ледви...

Коли-б ви, мамо, знали, як вони нераз тут сварять ся! Ще як Романа з мамою, то ніщо, — але як з самим паном Скродеським, то я нераз рада би хоч під землю запасти ся. Він звичайно спокійний і не каже нічого, так що нераз гадаю собі, що нема єго дома, а він сидить і все щось читає. За те як почне часом кричати, то аж по цілім домі луна йде. А пані Скродеська не боїть ся єго ані трошка, ще й сама починає. Сьогодні була знов авантура з причини цукру. Він все ходить до цукорні на газети, а що не гіркий чай, то цукор приносить в кишени до дому. Коли-ж часом стрітять ся з яким знакомим, то вже єму якось соромно забирати цукор, бо можуть побачити, і тоді не приносить нічого. Пані Скродеська знає се добре, і таки все кричить на него. Сьогодні Романа утїкла аж до мене, бо гадала собі, що побють ся.

Панство Скродеські посилають вам свій поклін. Я вас цілую і обнимаю.

Фелька.

20-ого грудня.

Моя найдорожша Матусю!

До остатної хвилі мала я ще надію, що може панство вишлють маму до Варшави з орудками. Вже все й обдумала я собі, де ви спали би, якби я з магазину увільнила ся на пів дня і куди би ми разом ходили. Ще й машину помастила я ліпше оливою, щоби не торкотїла і щоби можна було й шити і розмовляти. А тут усе на ніщо й не здало ся.

Ох, мамо! Я собі нераз так думки думаю, що за яких півтора року буду вже могла отворити свою власну ма-

леньку робітню і що ви будете вже завсіди зі мною. Ви займались би цілим господарством, а я тільки шила би, хоч би й цілими ночами, щоби нам вистало на житє. Ми мали би багато, страх багато роботи. Коли-б годі було з нею упорати ся, то ще кого приняла би до помочи. Вже я знаю, якби то все треба урядити. А ви оброблювали би нам дїрки. Правда, мамо, якби то було добре?

Мушу вам написати ще одну річ. Знаю, що ви знов будете на мене гнївати ся і знов мені напишете, що мене, хто хоче, обманює, — коли-ж я справді не могла зробити інакше.

Сьогодні приходить до мене пані Скродська, ніби-то по сїрники до папіроса, і так собі, мов від нехочу, питає ся мене, чи я хочу купити що Яськови на ялинку. Знаєте, мамо, в першій хвилі хотїла я сказати їй яку дурницю. Вже й мала почати: „Щож ви собі гадаєте, що я...“ але я лише страшно почервонїла ся і не сказала нічого. Адже я знаю дуже добре, що то вона так наумисне хотїла мене зловити, щоби я доконче щось купила. Отже як раз — думаю собі — на злість нічого не куплю; мала купити, а тепер не куплю, на злість. І я, мамо, була би певно так зробила, справді — якби мене так нагло була не напала! Щож я, мамо, мала їй відповісти? Вона-ж знає, що я дуже люблю Яська і маю троха грошей, — так якже їй ні з того ні з сего було казати: „нічого не куплю“? Так я й не казала нічого, мамо, тільки „добре, куплю“. Як вас люблю, я не могла інакше. Лиш ви не гнївайтесь на мене!

Нехай би то вона тепер почала таке, вже би я знала, що їй відповісти. Цїлісеньку розмову маю уложену. Вона се, а я те, вона знов своє, а я своє, і так до самісенського кінця. Біда лиш, що мені аж тепер приходять до голови такі знамениті відповіді, — а тоді, знаєте, ніщо, хоч би вам одна яка думка! Почервонїла ся як рак і ще мені чогось було соромно.

Аж коли я сказала, що хочу щось купити, вона так ніби-то почала зараз говорити, що я без потреби псую їй дїти, що то збитки і що, хоч мені підвиснили платню, то я повинна пам'ятати передовсім на себе. А мені щось таке

прийшло до голови, аби лиш на перекір: вона каже, що не треба купувати нічого, а я на то, що куплю, і так ми сперечали ся. Я, розуміє ся, знала, що вона так тільки наумисне каже, але я на злість удавала, що нічогоісенько не розумію, щоби собі не думала, що я дала себе зловити.

Вкінци вона уступила і сама мені порадила, щоб я не купувала ніяких забавок, тільки щось тепле, практичне на зиму. Потім, як я над тим подумала, то вже не хотіла нічого купувати, але коли обіцяла, то вже треба було. Та врешті се для Яська, а не для пані Скродської, моя мамо, а єму чи сьак чи так я повинна була щось купити. Так я купила єму корту на одєжину. Але, знаєте, кільки я заплатила? Аж два рублі! Страшно дорого! Та що-ж було иньше купувати, коли він уже все має. За одним заходом купила я і запаску слuzі, а Романі рукавички, тільки пані Скродська сказала, що за ясні, то мушу відмінати. Але на другий раз уже не дам себе так піддурити. Ви собі, мамо, не думайте, що я нічого не можу зрозуміти. Я не така дурна, як вам здаєть ся.

Мій Боже, так уже жду на ті сьвята, якби не знати, на що. Перед сьвятим вечером лише до полудня буду в магазині і пійду аж на третій день. Але кажуть, що пані буде нас приймати, отже кільки годин з рана не буде роботи. Хоч відпичну собі так, як ніколи. А тепер все ще маю страшенно багато роботи. Спішу ся дуже, бо я хотіла би ще у сьвятий вечір перейти ся троха з Романою, подивити ся на ялинки. Мабуть найгарнійше коло Коперника. — А за Желівною Брамою такий рух, кажу вам, що я аж кільки разів ставала, щоби дїпше всему придивити ся. Але я дуже сумніваю ся, чи впораю ся з тим всім на час. Собі я ще й матерії не купила, бо вже й не могла би на час зробити сю сукню. Шкода, що не буду її мати на сьвята. А я так тїшила ся, що Боже!

І ще до того буду мусіла шити сю одєжину для Яська. Матерія досить сподобала ся пані Скродській, лише каже, що се Яська ані тронка не вradує. Готова одєжа — то що иньше, але сама матерія... Тай справді, мамо, якже тут дитині давати матерію? Чи воно знає ся на тім? Так я єму вже шию цілу одєжину, лише треба буде ку-

пити підшевку і тузиків. Хотіла я купити звичайну гладку підшевку, але пані Скродська сказала, що на флянелці буде тепліше.

Годі, мамо, нехай буде і з флянелькою. Тільки ви не гнівайтеся, моя мамо! Коли вже я раз згодила ся, то що мені тепер робити? Врешті то ледви 20 коп. більше буде коштувати, а на що мені пекло робити за таку марницю?... І одежина вийде далеко красна.

Посилаю вам, мамо, оплаток. Я вломила з него кусник для себе і сховала в молитовник. Як прийде сьвятий вечір, то я его перше з'їм, закнм з нншнми поділю ся. А ви, мамо, зробіть так само і також з'їджте аж перед самою вечерею. То вийде так, якби ми справді ділили ся, мамо, — буде зовсім те саме.

Я тут буду все про вас думати, а й ви, скоро лише звечеріє, зараз подумайте про мене. Вже я не забуду: лише перша зірка покажет ся, я зараз про все инше перестану думати і буду все дивити ся у вікно або на моє ліжко, на котрім ви колись спали.

Часом, знаєте, мамо, як почну про вас думати, то думаю і думаю і все мені здаєть ся, що і ви повинні в сю хвилю думати про мене. Але так, як ми умовимо ся, то буде певнійше.

Памятайте-ж, моя дорогенька мамо!

Я тут пишу і пишу, а робота лежить. Та вже годі, моя мамо; я так собі постановила, що буду писати цілу годину. Ви мені все пишете, щоб я на листи не жалувала часу, лише писала багато, отже я хочу вам зробити таку приємність на сам сьвятий вечір. Сьогодні посиджу трохи довше, хочби до 3-ої, а завтра рано ніби-то спізню ся до маґазину і з пів години рано довше пошю. Якби мене дуже випитували ся, то скажу, що мене болів зуб і я му-сіла ходити до дентиста. Вже мене Дарецька так навчила і я два рази так зробила.

На другий день сьвят вечером також напишу вам довгий, дуже довгий лист. Будете мати так якби на новий рік.

На панчохи вже мені певно не стане грошей. Все собі рахую і рахую, та двох рублів мені не достає. Може

вельвет до сукні буде коштівати дешевше, то троха з того урву. Думала я про аксаміт — та де там!

Отже памятайте, мамо: скоро звечеріс, зараз починайте думати про мене. Ви пишете, що все лиш про мене думасте, навіть коли кухареви видасте з комори, але я би хотіла так уже цілком певно. Не забудьте, моя мамо золотенька, бо мені дуже на тім залежить.

Цілую вас тисячі, мільйони разів.

Фелька.

P. S. Ся материя, що то, знаєте, так мені дуже сподобала ся, то аж по 90 коп. локоть. Розуміс ся, мені годі й думати, що можу її купити. Скоро лише буду мати час, пійду за Желізну Брану. Там усе далеко дешевше. Але ще може позавтра вступлю. Може що спустять? Хоч то й так за дорого. Та вступити не пошкодить.

26 грудня.

Моя дорога, золота Мамо!

Над вашим листом я так наплакала ся, що страх. Прийшов саме сьогодні рано; а що я й до церкви не пішла, бо страшна непогода, то цілий час пересиділа я над листом. Ви все повторяете: „будь весела, любко, не зважай на мене!“ — а якже би я на вас могла не зважати? А вже найбільше додало мені жалю се, що ви пишете, що по вечері на сьвятий вечір ви цілий час плакали. А я, знаєте, не плакала, і тому мені так страшно прикро. Тільки перед самою вечерою заплакала я троха, але й то не дуже; а потім, як почали сьпівати „Бог предвічний“, то також трохи сплакнула я; але так аж цілий вечір, як ви, то зовсім ні. Врешті зараз по вечері мусіла я взяти ся до тої одежини, бо не могла скорше впорати ся і навіть з Романою по полудни на прохід я не ходила. На „пастирці“ я також не була, хоч всі пішли, тільки шила без настанку і оброблювала дїрки. Пані Скродська сказала, що хоч се по 12-ій, але то ніщо не шкочить, бо для дитини не грїх і в сьвято робити.

Шнючи, я все собі гадала, що або йду до церкви або їду на якийсь баль. Чи то, мамо, на баль в капелюсі їздять? бо не знаю. А що я про вас мала думати, то я все собі гадала, що я з вами, що йдемо попід руку і все розмовляємо з собою. Як на баль, ви мали на собі якусь шовкову резедову сукню з коронками, таку, яку ми робили в маґазині для одної графині. А я була ніби в якійсь рожевій сукні, підпнаній квітками. В руці мала букет з рож — бо то було властиво весіле. Виглядала я дуже гарно.

Потім прийшла до мене з кухні Антося, бо й вона не ходила на „пастирку“, і ми разом сьпівали ріжні коляди. Якраз пришивала я тоді вже тузики, то машина нам не перепиняла.

І ані разу, моя мамо, не прийшло мені на думку, що ви там може плачете. Хоч би раз — то ні. Думаю собі: що там в сю хвилю робить мамо? Може плаче? Але й зараз прийшло мені на думку: — чого? Адже мамо їсть там разом з панством вечеру, а потім всі перейшли до салі дивити ся на ялинку і будуть сьпівати коляди. І нічого я не перечувала.

Але то тільки ще лиш один сьвятий вечір будемо, мамо, окремо. Я цілком певно щось своє отворю, бо вже тепер богато пань в маґазині каже, що зараз перейшли би до мене, якби я робила дома. А тоді вже, мамо, ми все будемо разом. Я вже знаю, якби ми устроїли собі комнату. Біда лише з зеркалом, бо дуже дороге, а без него ніяк не можна обійти ся.

Платню з маґазину взяла я на день перед сьвятим вечером, бо пані Скродська просила мене, щоб я їй заплатила ще перед сьвятами. Щастє, що й так мали виплачувати, бо вже не знаю, якби то я сказала се старшій панні?

Я все собі думала, що мені три рублі остануть ся на сукню, і так собі обраховувала. Тимчасом пані Скродська почала мене дуже перепрошувати і цілувати, але — каже — вже не може брати від мене по 15, лише по 17 рублів на місяць. Казала, що тепер страшна дорожня і що ніяк не може так дешево. Се, що муж приносить з бюро, вистає ніби-то лиш на мешканє і на слугу, а то що вона

має в Калишу, то — каже — не дає тепер майже ніякого доходу; а Романа не заробляє нічого.

Або-ж я, моя мамо, знаю, чи те все правда? І щож було мені робити? Так я вже нічого й не казала, лише додала сі два рублі. Але, кажу, так мені жаль стало, що аж страх, — бо то виходить так, якби мені зовсім не підвишили платні. Один рубель більше, але що се значить!

Страшні видатки мала я на ті сьвята. Собі купила я лише сьвіжі рукавички, такі ясно-жовті, і більше ніщо. Сама не знаю, де поділа стільки грошей. Тепер, знаєте, і з тими чотирма рублями, що ви мені прислали, маю так мало, що аж бою ся, бо готово не вистати на сукню. Справді, мамо. А панчохи вже зовсім пропали. Я вже собі гадаю, чи не купити би якої лекшої матерії або дати звичайні рукави, не вельветові. Не виглядало би се, правда, так суто; все що вельвет, то вельвет. Ага! мушу вам написати, що мені лучило ся. Коли я купувала рукавички, то в склепі аж дивували ся, що я маю такі маленькі і гарні руки. Сказав се сам той пан, що примірював рукавички. Справді так сказав, мамо, як вас люблю. Я собі зараз купила гліцерини і буду мазити на ніч. Коли шию, то все на руки позираю і дійсно бачу, що він сказав правду.

Ви мені кажете описати все докладно, як я тут сьвяткувала, — та що я вам напишу, коли не було нічого такого цікавого. Сьвятий вечір я вже вам описала, а вчора була я лиш у Св. Хреста, бо як Романа стала вбирати ся у свою нову сукню, то ми аж спізнали ся до фари. Троха мені було прикро, що не мала я також нової сукні, але я сказала собі: ну, годі — і вже мені не було так жалко.

В церкві нічого такого не було. Майже так, як що неділі — а ви се вже знаєте. Троха було мені зимно в ноги, бо я не взяла кальшів; але вже подерли ся в однім місци, отже я не хотіла, щоби хто побачив.

Потім приходили до нас різні панове, бюрові товариші пана Скродського, але майже самі старі і жонаті, отже не було так з ким і розмовляти. Один лише сказав, що в мене гарні очи; але то певно лиш так собі, бо зараз почав розмовляти з Романю. Хоч би я й була мала

ту нову сукню, то й так не було би по що вбирати ся. Так я вже й зовсім не думала про се.

Обіду ми не їли, бо в такі празники в Варшаві не їдять обіду. Врешті я не голодна, бо ми з Романюю все лиш оріхи їли.

Лише вечером було троха веселійше. Прийшло до нас одно панство з дітьми і лишило ся на вечері. Була індичка з макароним і шарлотка на зимно. Потім грали ми в лотерію і бавили ся в пана пастора. Вже аж під кінець Романа стала грати на фортепані, а я танцювала з дітьми, — найбільше з Яськом.

Сьогодні думала я собі, що хоч піду на богослуженє, але на дворі така непогода, що годі перейти і через подвірє. Всі домашні пішли кудись в гості від самого полудня і певно вернуть аж пізно вечером. Сиджу сама одна, бо й Антосі дома нема. Хотіла я пійти хоч би до тої Завадської, що є разом зі мною в маґазині, але ще готова не застати її, а шкода мені дармо нівечити шубу на такім дощи.

Троха з салі визирала я вікном на улицю, поки не змеркло, але всюди так пусто, що нема на що й дивити ся. Склени позамикані, мало хто переходить, тихо — лише дощ паде. Коли-б не таке велике сьвято, то взяла би яку роботу, бо мені страшно нудно.

То раз забагає ся мені, щоби сі сьвята вже минули; то знову, як собі подумаю, що треба ждати цілий рік, заким надійдуть другі, жалко мені, що вже кінчать ся. Все стілько гадаємо про ті сьвята, стілько проєктів робимо на них, а як прийдуть, то не знати, що з ними робити.

З думки мені не сходить, що я видала стілько грошей! Ніяк не можу того зрозуміти. І нічого такого я не купила: сему трошка, тому трошка — і стілько набрало ся! На ті дарунки, знаєте, я видала звиш шість рублів. Сама не знаю, яким способом, бо я зовсім не мала гадки стілько видати.

Але ви, мамо, не гадайте собі, що я хоч троха того жалую. Боже борони, мамо! Лише як подумаю собі часом, що то аж шість рублів, то й вірити не хочу. Такі гроші вистали би мені певно і на аксаміт.

Ну, сьогодні ви вже певно не будете нарікати, що пишу мало. Аж бою ся, чи піде за одною маркою. А пам'ятайте про мене і відпишіть мені зараз, так як я то найбільше люблю, того самого дня. Панство Скродські і Романа казали вам кланяти ся і побажати щасливого Нового Року. А я вже вам нічого не бажаю — бо й по що, коли ви знаєте, як я вас дуже люблю.

Лише ви не плачте так за мною! Адже мені тут дуже добре і коли-б я вас ще мала при собі, то мені нічого не хибувало би до щастя. Досить! моя мамо, не плачте, прошу вас.

Фелька.

P. S. Ще забула я вам написати, що від Антосі дістала я на ялинку образок Матері Божої. Просила мене, щоби на ній написати, що то від неї на пам'ятку — отже я зараз на сьвятий вечір і написала. Такий образок, що як хухнути, то звиває ся в трубку. Тепер уже певно покладу ся спати, бо що маю робити?

2-ого січня.

Дорога Мамо!

Знов мушу вас перепросити, що я не написала вам зараз вчора про все. Але я починала зо три рази і не могла докінчити — так думала і думала про сей баль. Бо ви ще й нічого не знаєте, що я від сьогодні за тиждень маю бути на балю. То, знаєте, так було: Пішла я собі вчора до тої Завадської, що то я з нею найліпше жию в цілім магазині, сиджу собі спокійно і нічого не знаю. Нараз входить її старша сестра, та, що замужна за купцем, і відразу починає говорити, що 9-го січня припадають роковини їх вінчання, отже дають вечер з танцями. Зовсім так само — пам'ятаєте, мамо? — було й минувшого року, хоч вечір не вдався, бо панів було за мало. Але тепер, каже, вже так не буде, бо вже мають напевно замовлених 15-ьох, а чотирох то вже майже напевно.

Потім почала мене дуже просити, щоб я також прийшла з її сестрою, бо одна особа більше або менше, каже, не зробить ніякої ріжницї. Мене щось аж в горлі задавило, кажу вам, і я ледви спромогла ся подякувати. Але я старала ся не дати того по собі пізнати, нехай не гадає собі, що я прийшла з ліса і так тим утішила ся. Аж коли вона вийшла, як станемо з Завадською танцювати вальса по комнатї та присьпівувати собі, то аж крісла повивертали ми.

Вона мене тепер в маґазинї учить контреданса, бо, хоч я і вмю троха, але хочу вже зовсім добре. Так, то лише оповідає, куди треба ходити і котру руку подавати, але як старша панна вийде, то показує мені фігури, а я повторюю за нею. Сьогодні показала вже мені цілу першу фігуру і кусень другої.

Як то добре, мамо, що я ще не робила тої сукні! Тепер була би я не мала що на себе взяти, а так уже вшию її, як треба. Матерію я вже купила сьогодні з паннею Скродського. Я хотїла щось ясніше, але вона мені витолкувала, що темна буде практичнійша. Така, знаєте, вуалїна, що й на літо буде добра, дикого кольору, в скісні темні паски. Розуміє ся, вже не вберу вельветом, бо було би за тяжко. Хотїла я, щоби ковнїр був Марія Штуарт, але старша панна відрадила мені, бо я за мала, а то лиш високим добре. Отже буде звичайний маринарський, як до блюзки, глибоко витятий з переду, бо панї Скродська сказала мені, що я маю гарні ямки в шиї і не повинна їх закривати. Рукави зроблю короткі, до ліктя, і так як ковнїр покрию коронкою. Хотїла я цілком коронкові, але на рамени маю великий знак і було би видко. З переду від ковнїра буде спадати довга кокарда з вузких стяжок в трох красках (уже й маю такі стяжки), а до пояса куплю собі кілька рож і буде такий пучок, що тепер дуже в модї. Спідницю уложу в самі вахлярї; троха за мало на се матерії, але вже я так зроблю, що сего ніхто не спізнає. Врешті спідниця буде на фалш, то гадаю, що повинно вистарчити.

Моя мамо, як я тим тепер тішу ся, якби мені хто дарував тисяч рублів. Хоч як я сама вмю краяти, а три

рази перехрестилась я, заким почала краяти станик. Бо там, знаєте, будуть лише самі такі порядні панове, отже я не хотіла би зле виглядати. Коли-б тільки в контредансі не помилитися, бо то була би страшенна компромітація!

Мушу вам ще написати, що за пригоду мала я вчора на улиці: Вертаю собі спокійненько в церкві, аж тут чую, якісь панове розмовляють за мною. Я їх не бачила, тільки по сьміху можна було пізнати, що се мужчини.

Балакають щось, розмовляють, аж нараз один каже: — Дивись! яка шиковна бестийка!

Я страшенно почервоніла ся, бо на улиці крім мене не було близько ніякої жінчини, отже то, видко, про мене говорили. Почала я йти чим скорше, щоб від них віддалити ся, і стала на хвилинку перед одною виставою. Ви собі не думайте, що я так відразу на них оглянула ся. Я ніби-то дивилась на помаранчі на виставі, а очима кинула в їх бік так, що мене аж заболіли. Якісь елегантські панове, один в циліндрі, другий в шапці, оба в таких плащах з бобровими ковнірами. Більше я не бачила, бо бояла ся, щоби не замітили, що на них дивлю ся.

Потім ішли ще троха, поки не завернули в улицю, — але мені, як на злість, або ноги якось плутали ся, або я наступала на флізи. А мені саме й найбільше на тім залежало, аби йти рівно і гарно. Але то все так — коли чоловік хоче, то як раз не може.

Грошей мені певно вистане. Ще лиш не маю мерлі, гузиків і фішбінів, але думаю, коли мені не вистарчить, то повитягаю зі старого станика. На квітки може мені пані Скродська позичить. Сьогодні питала ся я в склепі, по чому рожі. Як гарні, то по 20 коп., гірші — по 15 коп. Виберу собі одну таку ліпшу рожу і два гарні пучки, буде досить. Пучки будуть мабуть по 15 коп.

Я ще раз напишу до вас перед самим балем; дізнаєте ся, як мені вдала ся сукня. А в самий день балю зітхніть, мамо, до Бога, щоб мені добре повело ся. Сьогодні не спала я цілу ніч, лише все думала про той бал. Вже все скроєне і зараз беру ся шити.

До етаника купила я собі папірець шовку, такого са-
мого дикого кольору.

Цілую вас в руки і ноги.

Фелька.

8-ого січня.

Дорога Мамо!

При сукні вже все майже покінчене, тільки ще шви пообкидати і вшити рукави. Сама пані Скродеська каже, що прегарна. Справді, мамо, як цукерок. Все так, як я писала в тамтїм листі, лиш один бік буде отвертий і спина-ний кокардами на коронковім тлі. Я зробила так, бо мені остало ся троха коронки; самі, правда, кусники, але я так зручно позшивала, що ніхто й не спізнає. Через те й ціла спідниця виглядає далеко гарнійше. На шию не знаю що ще вложу — аксамітку, чи перелки, — а бразлетки і ва-хляра позичить мені Романа.

З тих трох рублів, що ви мені прислали на мешти і на рожі, зістало ся мені пів рубля. Кальоші возьму певно, не бійте ся, мамо. Врешті я певно поїду фіякром, а пані Скродеська позичить мені.

Звідки то ви ті три рублі добули? Певно піре про-дали, що для мене мало бути ніби на виправу? Спершу я дуже тішила ся сими мештами, бо в черевиках тяжко танцювати, але як собі погадаю, що се ваш остатний гріш, то мені зараз дуже прикро. Але я се вам колись зверну, побачите.

Контреданса вже зовсім умію. Сьогодні танцювали ми в чвірку в робітни і я лише раз помилила ся, і то не так дуже; але в шестій фігурі перешкодила нам старша панна і не було *шен*. В тім *шен* то также помиляю ся: ніколи добре не знаю, в котрий бік обернути ся. Ми вже пробу-вали кільканайцять разів, і в чотири пари, коли не було старшої панни, але я все якось непевна, куди то в право, а куди в ліво. Ох, коли-б тільки завтра не помилити ся! Я мабуть умерла би в сорому!

До одежі вже майже все маю приготовлене. Сьогодні вмила ся я ліпше, як звичайно; завтра перед самим балем зроблю так само. Може й досить було би раз, але все то якось безпечнійше. Спідницю випрасувала я собі сама, щоби бути певнійшою. На крохмаль видала я раз десять, а потім ще за пять копійок докупила — отже буде тверда. Найгірша річ з панчохами. Я хотіла взяти рожеві, але на п'яті така діра, що ніяк не можна. Купила я за шість копійок пасмо такої самої бавовни і зацерувала, але й так знати. Хоч і не було-б видко, та все бою ся. Хиба вже радше вберу ті бронзові.

Я так собі все гадаю, чи чого часом не забула! Вже і в муфці підшевку зашила, бо обірвала ся, і тузики при мештах пришила міцнійше, а все мені здаєть ся, що щось забуду. Сьогодні в ночі, на щастє, прийшли мені підв'язки на думку і я зараз засьвітила лямпу, щоби ліпше пришити спряжки, бо до рана могло би мені се вилетіти з голови. Тепер від тижня сплю в рукавичках, бо то, кажуть, ліпше; при тім і постеля не замастить ся гліцерною.

Хусточку до танцю зробила я собі сама. Середина з індійського муслину, що мені лишив ся від камізьельки тої Жидівки, а коронка з одної балевої сукні. Сьогодні покладу ся скорше, може о 10-ій, щоби порядно виспати ся на завтра; хоч сумніваю ся, чи засну так зараз, бо все ще бою ся, чи все вже готове.

Вийду о годину скорше з магазину, о 6-ій, щоби з убиранєм не спізнити ся. Вечеру нароком дадуть скорше, бо всі будуть мені помагати. Дарецька прийде також, бо цікава бачити, як я буду виглядати. Вона мені pomoже також в дечім при убираню. Романа, кажу вам, аж мені завидує. Каже, що такий ковнір невідповідний до вечірної сукні, але то неправда: вже я розумію ся на тім лучше, як вона.

Сорочку ще позавчєра синьою волічкою наволікла. Зачеше мене сама пані Скродська, так *à la* Мікадо, бо мені так найліпше до лица. Шпильки вже маю. Купила їх у кошику за Желізною Брамою по 6 коп. Дуже гарні!

Ах, моя мамо, я тепер така урадувана, але й бою ся чогось дуже. Можу зле виглядати, або не мати поводження,

і ціла приємність пропаде. Або я знаю, чи та сукня гарна? Мені страшенно подобає ся, але чи всім сподобає ся так само, звідки я се можу знати? Один бік прегарний; коли так незначно рушу ногою, то розкладає ся, як вахляр і виглядає так, якби там не знати скільки було матерії, а то всего два лікті, та й то не цілі. Мені здаєть ся, що в танци ще краще буде укладати ся.

Зараз на другий день по бали напишу вам лист і опишу все докладно. Щастє, що то випадає неділя. Хоч би мені не знати як хотіло ся спати, будете мали лист зараз. Троха перфум позичила мені Завадська. Якісь фіялкові. Що то я вам позавтра напишу? Я дуже цікава! Завтра о тій порі буду вже на балю. Цілую вас, мамо, і обнимаю безліч разів. Коли-б тільки я в танци не перевернула ся! Зітхніть там, моя мамо, за мною!

Фелька.

10-го січня.

Дорога Мамо!

Я вернула аж нині рано о 7-ій, один пан відпровадив мене. Не знаю ще, як називає ся, але Завадська буде певно знати, бо вчора забула я її спитати ся. Виїхала я з дому о пів до девятої, а Дарецька з Антосею відвели мене аж на діл до самого фіякра. Ясько ще не спав і нині, принесла я єму два цукорки в кишени. Романа не хотіла, бо каже: „по що?“ По дорозі забрала я Завадську і привязала собі сильнійше один мешт, бо бояла ся, щоби не злетів мені. Потім мусіла я трохи попустити, бо було за сильно. Приїхали ми як раз о 9-ій, але ще було мало осіб. Спершу троха нудилась я, бо тільки розмовляли і одна панна співала. Був чай з пампушками і фаворками, але я, мов на злість, не могла нічого їсти, хоч зовсім не була стиснена. Майже так, як на неділю. Лише пів склянки чаю випила я. Як стали танцювати, то спершу танцювала я досить богато, що правда, але потім дуже мало. І не знаю, длячого, бо гірше від иньших я зовсім не ви-

глядала. Були навіть такі, знаєте, що вбрали ся у звичайні сукні, як на неділю — і танцювали більше. Але то лише з початку було так, — послухайте, що було далі.

Коли я так менше почала танцювати, стало мені дуже жалко і троха зла була я. Бо самі скажіть: я стільки наперед натішила ся, стільки проєктів поробила собі, а тут така забава! Я сиділа коло вікна і дивила ся, як бавили ся иньші і як були одягнені пані. Богато було гарних суконь, але я опишу вам се коли иньшим разом. Одна мала цілу з рожевої гази з гранатовим, правдивим аксамітним баветиком і зі стяжками на плечах від шні. Троха була за широка в баскіні, але се можна легко поправити. Вона бавила ся найбільше, бо всі пані запрошували її. Я не мала нікого, зовсім нікого знакового, отже не було з ким і розмовляти.

Першого лянсиєра не танцювала я зовсім, бо не вмю і врешті ніхто мене і не просив. Мені було прикро, але я собі витолкувала, що чей же годі мені танцювати, коли не вмю. А то і лінше, що ніхто мене не просив, бо щож я сказала би, чому не хочу танцювати? Але як почали танцювати контреданса і мене знову ніхто не запросив, мені зробило ся так жаль, що аж мені слези стали в очах. Все на ніщо не здало ся, — гадаю собі — то вже певно буде так до самого кінця. Я не могла віджалувати, що навчила ся того контреданса. Бо і по що, моя мамо? Хвилями я жалувала, що взагалі прийшла сюди. Але я мала ще троха надії, що може се якось змінить ся, отже сиділа.

Перетанцювали першу фігуру, другу і третю, а я сиджу і сиджу. Зовсім не знала я, що чинити з собою — чи вийти з сальону чи лишити ся. Мені все здавало ся, що всі дивлять ся на мене, і дивують ся, що не танцюю. Але як почали четверту фігуру, приходить до мене один пан і питає ся, чому я не танцюю. Я ему на то кажу, що мене трохи болить нога, бо в танци скрутила собі. Він знову почав говорити зі мною (то той самий, мамо, що потім відировадив мене до дому), а вкінци сів коло мене і вже не відходив зовсім.

Я була страшенно вдячна ему за то, бо хоч він один заняв ся мною, а там кожда панна мала свого кавалера, а декотрі аж по двох. Тільки та в газовій сукні мала трох. Отже я старала ся ріжними способами якось заняти его, бо якби і він відійшов, то вже все пропало би.

Він випитував ся мене про всяку всячину, сам оповідав мені про ріжні балі, але спершу ішло мені тяжко. Аж коли ми почали розмовляти про театр, пішло лекше. Я дуже силувала ся говорити богато, бо думаю собі: як урву, то він ще встане і забере ся — а я знов остану ся сама. Але він все сидів. Вкінци запросив мене до другого контреданса. Я й не спостерегла ся, як сказала: „добре“. Але на щастє пригадала я собі, що мене ніби-то болить нога, отже й додала: „коли тільки нога не буде боліти“. А він на то: „то спробуймо!“ — і ми зараз стали танцювати вальса.

Потім уже всі танці танцювала я лише з ним. Під koniecь забави мене ще й якийсь лисий пан просив також до контреданса — але я ему відмовила.

При вечері також сиділа я коло пана Казимира (бо імя его знаю, але прізвиска не знаю). Він подавав мені все, а я мусіла ему накладати на тарілку, бо инакше, каже, не буде їсти. Як вас люблю, так кавав.

Я й не зауважила добре, що було. Мабуть насамперед подали індиків з начинкою з яблук. Потім був заяць, але то лише для дам, бо казали, що на місті забракло. Я дала свій кусник панови Казимирови, бо, хоч сама дуже люблю заяця, але так якось випадало. Але він не хотів їсти і зараз переложив на мою тарілку, я знов на его — і так ми перекладали кілька разів тай вкінци ніхто не з'їв.

Потім були телячі котлети з горошком, але я з'їла лише троха гороху, бо ані троха не хотіла їсти. По вечері стали грати польонеса і всі парами перейшли до салі, а я з паном Казиміром також попід руку.

По вечері бавила ся я вже дуже добре. Коли ми танцювали гальопку, один пан (але не пан Казимір, мамо) так наступив мені на сукню, що аж з пояска вирвала ся. Але, на щастє, я мала при собі шпильки, бо взяла собі до кишені цілий папірець, і Завадська зараз мені припняла

в спальні. Пан Казимір хотів мені також допомогти, але я подякувала, бо, розуміє ся, не випадало.

Ви й не можете собі подумати, який він був для мене гречний. Все приносив мені води або чаю, а коли я зігріла ся, брав ноти з фортепяну і все мене охолоджував. По остатнім мазурі аж мені хустинку забрав на пам'ятку, бо каже, що має сім таких самих і всі від паннів. То вже, відко, такий звичай, — так я й не казала нічого... І один пучок забрав мені і зараз сховав у пулярес.

В мазурі, мамо, була одна така фігура, що панове стають навколішки, а дами обертають ся довкола них. Коли иньші дами обертали ся, то він лише тримав руку в горі, а коли я підходила, то він мене зараз так незамітно цілував в руку, бо тоді припадком була я без рукавичок. Вже від тепер завсїгди буду мастити гліцериною.

І не лише з ним одним танцювала я, мамо. Він мені все спроваджував дансерів, так що я вкінці аж відмовляла, бо воліла розмовляти з паном Казиміром. Ми вже так умовили ся на цілий вечір, що по кождім танці маємо сідати в однім місци, коло фортепяну. Я оповіла єму все про себе і про вас говорила єму, а він мені розповідав багато про ту панну в газовій сукні.

Коли ми вже вертали до дому, він почав мене дуже просити, щоб я дозволила єму коли ждати на мене на улиці, тоді як я виходжу з магазину. Але я сказала єму, що то не годить ся. „Мені й на думку не приходило, — каже він — що ви зважаєте на такі річи!“ Я страшенно почервоніла ся, але що я не могла єму так просто сказати: „прийдіть!“ — то й кажу: „по улиці вільно кождому ходити, коли єму до вподоби.“

— А бачите! — каже — так, то але! — і зараз мене страшенно стиснув за руку.

Так я вам описала вже все, як ви хотіли, а тепер мені дуже хочеть ся спати. Рано, хоч о 7-ій вернула, але заким дома все розповіла, минуло зо три години, і я спала тільки до обіду. По обіді знов оповідала я зо дві години, аж мене тепер язик болить. Коли собі що пригадаю,

зараз вам напишу в другім листі. Тепер мене дуже болять ноги.

Цілую вас і обнимаю з цілого серця і з цілої душі.

Фелька.

14-ого січня.

Дорога Мамо!

Був, мамо, був сьогодні вечером і зараз мене відпровадив до дому. Каже: „я не міг прийти тими днями, бо мав багато інтересів і зуби боліли мене, але нині не зважав я і на зуби.“ Стиснув мене зараз сильно за руку і ми безнастанно розмовляли про той баль. А який він дбалий, коли-б ви знали! „Я — каже — був дуже неспокойний, чи ви тоді не перестудили ся, бо був великий мороз.“ Я, розуміє ся, подякувала єму і ми вже говорили про що нинше.

А я вже, не дай Боже, думала собі, що він не прийде зовсім. На улиці він ще ліпше виглядає, як у комнаті. Має такий, знаєте, плащ з бобровим ковніром, з переду отвертий і цілі груди видко єму. Тоді був инакше одягнений. Але нині виглядав як який граф. В понеділок я ледви дочекала ся тої 7-ої години. Сходжу зі сходів і думаю собі: певно є. Коли я виходила з брами, то так незначно оглянула ся на всі боки, але зовсім не ставала, тільки так кинула очима мимоходом. Але єго не було. Думаю собі: певно має якусь орудку і тому не прийшов. Ві второк була я вже певна. Навіть на хвилю і станула я, щоби ліпше побачити. Але коли не прийшов знову, то вже було мені прикро і я думала собі: хто знає, може він сказав так лише на жарт. Найгірше було вчера. Я вже перейшла і на другий бік улиці, ніби до склепу по цукор, щоби і там побачити. Була певна, що все пропало. Мені все так веде ся. Сьогодні я вже й вагала ся: чи брати сю нову вуальку і сьвіжі рукавички. Але взяла на всякий випадок, хоч не на себе, лише в кишеню, щоби часом Романа не сьміяла ся з мене.

І справді добре, що я взяла. Бо що там до церкви, моя мамо! адже то все одно, в яких буду молити ся, — чи в старих чи в нових. А за ті гроші, що возьму за сукню, яку тепер маю в роботі, зараз куплю собі нову муфку. З панчохами ще почекаю, але муфка страх мені потрібна! Я вже оглядала муфки в однім маґазині і одна дуже сподобала ся мені. Сегодня мусіла я все уважати, щоби сею витертою стороною не обернути на верх. Кальоші також страх мені потрібні, але то вже потім.

Пані Скродська знов нарікала гірко на дорожню і на той дім в Калиши, що не дає їй майже ніякого доходу. Тепер уже, скоро почне вона говорити про дорожню, дуже бою ся, щоби знову від мене не зажадала більше. І так думаю собі, що хоч би мені і підвисшили платню, хоч то тяжко, — то вже не сказала-б я їй нічого. Все-ж вона має мужа і дім в Калиши, то їй чейже лекше, як мені. А я маю ще стільки всего собі купити!

Сегодня Завадська дуже намовляла мене, щоб я пішла з нею до театру на сю нову драму, що тепер грають. Аж шість актів має мати, а один в двох відслонах, і вісім жінок виступає. Була Дарецька і каже, що в трох місяцях, а особливо в однім, всі так плакали, що й акторів не було чути. Якусь панну з льожі аж вивели з театру. Страх хотіла би я се побачити. Два золоті не такі великі гроші, отже певно прийде мені охота. Зараз розповіла би я все панови Казимірови.

Моя мамо, чому то ви від тижня не пишете до мене нічого? Що дня питаю ся і в Антосі і в пані Скродської, а сегодня і в сторожа — і нема до мене нічого. Я би так хотіла знати, як ви там тішили ся моїм поведженем, а тут хоч би словечко! Мені вже Бог знає, що здаєть ся, що може ви хорі, або гніваєте ся на мене за що, і я все неспокійна. Нині рано снів ся мені пан Казимір, але потім і ви, що ви їли сире мясо, а то, кажуть, дуже недобре. Напишіть же мені зараз, моя мамо!

Панство Скродські і Романа кланяють ся вам. Завтра позичу собі від Романи бразлетки. Пан Скродський знов не приніс сегодня цукру, але якось не дуже кричали.

Цілую вас по сто разів.

Фелька.

16-ого січня.

Дорога Мамо!

Моя мамо, щож я такого злого зробила, що ви на мене гніваєте ся? Адже я не казала єму, щоби ждав на мене, лише він сам просив мене о се. Врешті я єму й не дала дозволу, лише сказала, що кожному вільно ходити по улиці. Єй Богу, як вас люблю, так я єму сказала. Коли мені не вірите, то нехай мені не знати що стане ся, як то неправда.

Мій Боже, я гадала собі, що то дуже в радує вас, а ви ще й загнували ся на мене. Хоч би я єму і заборонила, ждати на мене (а він і не жде, лише так проходить ся улицею), то таки, якби мене зустрів випадком, не могла-ж би я не відклонити ся єму; а коли би приступив до мене, то і разом мусіла би йти з ним. Инакше було би нечемно, а чого-ж мені бути нечемною супротив него, коли я по правді дуже єму вдячна за те, що танцював тоді зі мною.

Врешті чи то таке нещастє, моя мамо, що я з ним разом перейду кусень улиці? Ми й під руку не йдемо, бо в такім плащи, як він має, і не можна. Врешті, як не на улиці, то де-ж би могли ми бачити ся? В церкві не годить ся розмовляти, а в городі ніхто не видержав би, таке зимно.

По Дарецьку також приходив один ціле літо, а хоч вона казала, що то ніби її брат, але то неправда, бо Костецька чула, як вони казали собі: пан і пані. Коли-б мене хто побачив, то я також сказала би, що то брат або вуйко, то нехай і вам здаєть ся, якби то був вуйко.

Я сьогодні страшенно сплакала ся, моя мамо, і так мені прикро зробило ся, що й сама не знаю. Мій Боже, иньшому все вільно, а мені ніщо. Романа цілий місяць писала листи до якогось пана, що подав оголошенє в Курієрі, що хоче женити ся, а ніхто не сказав їй ані слова, а пані Скродська про се й не знала. Я сама ходила раз на пошту, коли її горло боліло, і принесла аж три листи. Я вже про се й не кажу нічого, бо знаю, що не випадає,

але улицею перейти ся троха, то що се кому може зашкодити?

І що мені тепер чинити, моя мамо? Адже коли ми вже раз знаємо ся, то не можемо вже не знати себе. Вже пропало. Я єму за ніякі скарби сьвіта не скажу, щоби не приходив, бо щож би він собі подумав? От і сьогодні сказав він мені, що дивить ся на мене цілком-цілком инакше, бо — каже — зі мною можна поступати щиро. І якже я єму се скажу?

Врешті, думаєте, хоч би я єму і сказала, то він не прийде? Ёй Богу, прийде, і що я єму зроблю?

Годі, мамо! Самі поміркуйте, так як я, що инакше не можна. Ще якби то хто иньший, то може; але він не буде на те зовсім зважати. Вже я єго знаю. І ще зараз скаже: „я думав собі, що ви зовсім не такі, як иньші“ — і піде своєю дорогою, а я без потреби наберу ся сорому.

І щож би вам з того прийшло, якби він перестав приходити? А мені було би страх жаль, бо я вже дуже, кажу вам, привикла до него. Цілий день тільки й думки в мене, коли прийде сей вечір, а потім, коли вже верну до дому, то знов думаю і думаю, чи не сказала я чого злого, якби то можна було сказати красше. Бо він, кажу вам, такий мудрий, що я нераз аж бою ся, чи не вихопилась я з чим непотрібним.

Тільки ви не гнівайте ся на мене, моя золота мамо, бо я не знати що собі зроблю, коли ви на мене будете гнівати ся. Адже я не вчинила нічого такого злого, а що впало, то пропало. Самі бачите, що то вже не pomoже нічого. Скажіть собі: „годі, пропало!“ — і зараз вам буде легше. Я вже й не думаю про се, бо знаю, що не видуваю нічого. Така видко воля Божа — то що нам про се й думати, моя мамо!

Цілую вас з цілого серця і цілої душі.

Фелька.

22-ого січня.

Дорога Мамо!

Бачите, я сама сказала зараз, що по що то гнівати ся? Без потреби напители ви собі лише журби, а я загризла себе страшенно, і все про пусто, про дурно. Адже ви могли знати відразу, що я собі не яка-небудь, щоби зі мною кожний міг собі робити, що єму подобає ся. Ви все ще боїте ся, але я вам покажу, що зовсім без причини. Будьте певні, що я ніколи не забуду ся. І по що ви взагалі се писали? То так, якби я вже була не знати яка лиха і не розуміла нічого на світі. Вам здаєть ся, що я така дурна, така дурна, що не дам собі ради. Страшенно помиляєте ся. Я вам зараз дам на то приклад.

Коли я дістала 4 рублі за остатну сукню, пані Скродська аж поцілувала мене в чоло і каже до Романи: „Диви ся, дармоїде, ти все повинна собі брати приклад з неї (справді, мамо!). Така донька — каже — то правдива потіха для матери, а не то, що ти!“ Бачите, мамо, а що?

Хочете, щоб я написала, хто він є? Опишу вам все, що лише знаю. Називає ся пан Казимір Забранський. Правда, мамо, що дуже гарно називає ся? Є високий, брунет, і все носить „цвікер“. Очи має карі, а коли сьміє ся, то всі зуби видко єму. Завадська каже, що він не гарний, — але де вона розуміє ся на тім, моя мамо! Він прегарний! В шапці єму не так до лица, але в циліндрі то правдивий іграф, як вас люблю. Вже три гарнітури бачила я на нім, бо зпід того плаща видко. Особливо один має прекрасний. Цілий в кратки і обшитий шовковим рубцем. Краски не бачила я добре, бо при світлі трудно розпізнати. Бороди зовсім не має, лише вуса, але за то такі довгі, що, коли йде, то єму з заду видко оба кінці. Сьогодні нарочком я оглянула ся, коли відходив від брами, і справді видко. Якби я так не бачила на власні очи, то ніколи не повірила би. Має також малий знак на чолі, бо, каже, як був малий, то впав на шкло. Але з тим єму ще й ліпше. Краватки носить завсїгди ясні і майже що дня иньшу, а в шпильці має такий великий брилянт, що я

більшого ще й не бачила. Приходить мені навіть на думку, чи правдивий? Та мабуть правдивий.

Нині питав ся мене, чи була я коли на виставі образів. А я соромилася признати ся, що не була, і кажу: „Була, але мене так страшенно боліла голова, що я нічого й не бачила!“ А він на то: „Шкода, бо там багато гарних образів; ви повинні пійти ще раз!“ Зараз, мамо, в неділю пійду і все оповім єму.

Щож би вам ще написати про него? — Ага! правда! Нагадала! Питав ся мене, але вже дуже давно, кільки я заробляю на місяць. Я сказала, що 30 рублів, бо, як сезон, мамо, то мені справді приходить стільки з домашною роботою, а огіркових часів чей же не числять. Може троха я додала, але мені певно небавом підвисшать платню, то все одно. Він дуже дивувався і каже: „А! се справді гарно!“, а я з того переконалася, що не маю чого нарікати.

І ще одно нагадала я собі. Оповідав мені в середу, що тому два роки дуже хорував на тиф і тому втратив багато волосся. Але він через те тільки поважнійше виглядає; ані троха через те не поганійший, а то, можна сказати, і красший. Трохи не вмёр, подумайте собі, мамо! Коли він се оповідав, мені аж мурашки ходили поза плечима.

Так я оповіла вам уже все, що лише знаю. Тепер ви будете вже зовсім спокійні. Про те, щоби впровадити его до панства Скродських, а вже й сама троха думала, хоч зовсім не знаю, якби се устроїти. Сказати єму по prostu: „прийдіть до нас!“ мабуть не годить ся, та ще й не знаю, чи згодив би ся він на се. Ах, якби се було добре! Цілий вечір були-б ми разом; а що я мало сплю, то ми могли би сидіти дуже довго. Я не хотіла би єму зробити якої прикрости, але так здалека, осторожно, спробую — може вдасть ся.

Ще нічого не писала я вам, що я була в театрі. Ох! мамо, що се за драма! Коли той Іастон сказав: „дивись, Маріє, що ти зробила з мене!“ — то я вже не могла витримати і трохи в голос не заплакала. Дарецька правду казала, чистісенську правду. Не зімлів, правда, ніхто, але

плакали так, як на чийм похороні. Той Іастон ще з дитини кохав ся в одній Марії. Але вона того не здогадувала ся, хоч се можна було пізнати відразу, і пішла за иньшого. Аж по вінчаню все виявило ся. Хотіли розвести ся, та не знали, що зробити з дитиною, бо і він хотів і вона хотіла. Через то Іастон мусів застрілити ся, а вона випила отрую. Лише що її відратували, і вона, за се мабуть, зараз залюбила ся у своїм мужу.

Коли-б ви, мамо, тут були, то я ще раз пішла би з вами. Казали, що вона зробила дуже добре, але я не знаю. Але й того мужа було мені також жаль.

Муфку я вже собі купила, ту саму, що вибрала собі, але він її зовсім не зауважив. Все таки виглядаю поряднійше. Тепер куплю собі кальози і хоч з одну бразлетку, бо та вже стара і одно очко випало мені. Як оберне ся, то зараз видко.

Відпишіть мені, мамо, зараз, а не так, як тоді, що я ждала майже два тижні. Я цікава, що ви тепер напишете мені про пана Казимира, бо вже знаєте все. Лише напишіть мені про него богато: чи подобав ся вам, що думаєте про него і чи я зробила що зле. Я страх цікава!

Цілую вас тисячі разів.

Фелька.

28-ого січня.

Дорога Мамо!

Ох, мій Боже, то я не написала вам, чим він є? На смерть забула! І яка в мене память? Є урядником при желізници, але каже, що то нічо не варто. „Коли мені дадуть димісію — каже — то заложу собі склад вугля, бо в зимі то дуже оплачує ся.“ І я, мамо, найбільше заробляю в зимі. Скільки має доходу — не знаю, бо не питала ся — але певно богато, бо одягає ся дуже гарно і все ходить до реставрації. Коли випадком дізнаю ся, зараз вам напишу.

Вчера думала я вже собі, що не прийде, бо він приходить так менше-більше що другий день, але я стрітила

ого зараз на другій улиці. Була така певна, що й рукавички скинула, щоби дармо не брукати, і мусіла йому подати голу руку.

Бразлетку я вже собі купила. Така ніби золота, з собачим писком на ланцюшку і з написю „Souvenir“. Дуже гарно виглядає на руці, кождий буде гадати, що з золота. Врешті я вибила пробу цьвахом і хто там буде ближше приглядати ся? Куплю собі і другу, але мушу побачити при сьвітлі, чи брилянти добре блистять.

В четвер умовили ся ми вже напевно, що будемо разом оглядати Божі гроби. Ще, правда, далеко до тих Божих гробів, бо цілі два місяці, але то ліпше, бо хоч буду собі обдумувати наперед, як то буде. Я так собі думаю, що того дня, хоч би не знати як було зимно, одягну ся перший раз в жакетку. Можу взяти під спід ваш кафтаник і чей не буде мені зимно, — а він певно здивує ся дуже, коли побачить мене таку вистроєну. Буде несподіванка для него. Ох, коли-б тільки була погода, моя мамо, — бо як дощ, то все пропало. Шуба вже мені страх знудила ся. Ще дуже порядна, але так день в день ходити в тім самім, то кождому знудить ся.

Вчера пішли ми собі троха дальше. Не багато, лише три улиці, але він казав, що треба було пійти, бо він спізнив ся троха, отже було би за коротко. Страшно тепер жалую, що мешкаємо так близько від маґазину. Яка в тім приємність, моя мамо? Ледви вийти на улицю, тут уже і дім. Давнійше здавало ся мені, що Підвале а Неціла то страх велика дорога, а тепер бачу, що то страх близько.

Від першого запернуємо собі з панею Скродською на спілку Вечірного Куриєра, бо він найтаньший. — Всего 20 коп. на місяць на кожду з нас, то нема чого жалувати, моя мамо. Бо часом, бачите, я не знаю, про що й розмовляти, і нераз перейдемо пів улиці і я не говорю нічого. Театр вистарчив мені всего-на-всього на два рази. Я вже старала ся говорити як найдовше, і повторяла одно і те саме кілька разів, а на третій вечір вже мені не остало ся нічого. Вистава на ніщо не придала ся. І на один вечір не було про що балакати. Він питав ся мене про

ріжні річи, але я не розуміла добре, і треба було зараз скінчити. Другий раз уже не піду.

З Кур'єра певно буде більше що оповідати. Найперше буду єго ніби питати ся, чи знає вже се і те, а коли не буде знати, то сама розповім єму. Я вже зробила так раз і ми довго розмовляли про княжну Пінятеллі. Як він все знає, мамо! Я думала, що оповіла єму щось нове, а тимчасом показало ся, що він уже все знав про неї і зараз почав мені оповідати. Але то все одно. Всеж хоч він говорив, а часом то йдемо, йдемо — і анї я, анї він. Я вже собі укладаю і обдумую в маґазині, що тут говорити-б, щоб вистало на цілий час, тимчасом як прийде що до чого, то все зараз кінчить ся і ми розмовляємо зовсім не так, як я собі укладала.

Така тепер ся неділя нудна, що аж страх. Давнійше цілісенський тиждень тільки й думки мала, коли надійде, а тепер сама не знаю, що робити. Була я з Романю в церкві у Сьв. Хреста, але що то за приємність? Лише змерзла страшно. Романа хотіла йти на прохід, але я й того не хотіла. Врешті може й піду.

Вже воліла-б я, щоб то був понеділок, хоч вечером ужила-б я чого, а так то ніщо, лише сиди тай сиди.

Хто то, мамо, значить більше: жінка урядника від залізниці, чи такого, що має склад вугля? Мені здасть ся, що то мабуть все одно. Правда, мамо? Цілую вас і обнимаю дуже.

Фелька.

5-ого лютого.

Дорога Мамо!

Я страшенно не виспана, бо кілька ночей мало спала. Роботи маю не багато, але дуже пильна. Вже ви мені вибачте, що мало напишу. Тепер що дня ходимо собі троха на прохід, так менше-більше годину. Я не хотіла, але він казав, що чей же то так, якби я мешкала троха дальше. І справді, мамо, чи то не все одно? Коли-б маґазин був у Мокотові, а я мешкала на Празі, то я мусіла би ходити

так далеко. Я вже більше й не перечила ся, бо знала, що казав правду. Раз хотів мене доконче запросити до цукорні на чоколаду. Мені дуже хотіло ся їсти, але я зараз страшенно образила ся і сказала рішучо, що не піду. Він мене ще довго просив, але я як сказала раз, що ні, то ні. Отже бачите! Вже ви не бійте ся о мене. Я знаю, що годить ся, а що не годить ся.

Лише непотрібно заперенумеровала я той Кур'єр. Вже тепер хоч і не розмовляємо часом, але нам і так дуже приємно. Він ходить уже не в тім плащі, лише в пальті, отже все подає мені руку, а так під руку зовсім инакше можна йти. Ідемо нераз, ідемо, і не говоримо нічого, і я собі думаю: певно вже знудив ся; отже зараз кажу в голос так навмисне: „Може вернемо ся?“ А він тоді все каже: „Е... ще ні; хіба що ви спішите ся?“ Я, правда, маю роботу, але се пусте, моя мамо. Адже робота не втече, а я можу посидіти довше в ночі. В середу ходили ми аж до 9-ої і він все говорив про той склад вугля. Пані Скродська нічого мені не говорила, бо я сказала, що мене задержали в Завадській. Ще і чай зіставила мені в чайнику.

За то ходжене під руку — я вже знаю, що ви будете гнівати ся на мене. Але, бігме, я не могла зробити инакше. Ви самі, якби були на моїм місці, зробили би так само. Тепер завсіди так ховзко, що я як раз поховзнула ся, то була би певно зломила ногу, лише він мене стримав. А ви хотіли би, щоб я зломила ногу? Отже бачите! А коли вже раз ішла я з ним під руку (а тоді я мусіла), то тепер чей же все одно. Подумайте ви лише над тим добре, то й самі так скажете.

Того Кур'єра читаю що дня, бо жаль мені 20 копійок, але від 1-ого уже не буду передплачувати. Коли він сам мене так дуже просить, щоб я з ним ходила, то вже з того видко найліпше, що ему зі мною приємно. Хтож би єго приневолив, моя мамо, так завсіди приходити до мене? Сьогодні придивила ся я собі ліпше в зеркалі і бачу, що я зовсім не така вже погана. Романа може гарнійша, але за то я маю красшу фігуру і о пів цяля

висша. Врешті се залежить найбільше від густу. Часом то й не знати яка погана подобає ся більше, як гарна.

Чекаю дуже нетерпеливо на ваш лист. Тепер не відписала я зараз, бо вже знаєте, що не мала часу. Цілую вас і обнимаю.

Фелька.

11-ого лютого.

Дорога Мамо!

Того, що ви мені пишете, він мені ще зовсім не казав. Ніби щось подібне згадував, і то кілька разів, але так, як ви пишете, то ні. Одначе ви не бійте ся, то все одно, якби вже і сказав, бо я і так здогадую ся, то по що має говорити? Раз каже: „Скоро собі лише заложу склад вугля, то зараз оженю ся, бо сам не дав би я собі ради.“ А потім на другий день знов каже: „Панно Феліціє, яку ви маєте гарну фігуру! Здалека надивити ся на вас не можу.“ А мені зараз, мов на злість, почали ноги плутати ся і я спотикала ся що хвилі. І иньші такі річи він говорить. Будьте, мамо, зовсім спокійні! Ага, правда! Раз мене питав ся, чи я розумію ся на господарстві. Я нібито радше є до крою, але кажу єму, що так троха і я потрафлю. „За то — кажу — мама страшенна господиня.“ А то чей же все одно, бо якби що до чого, то ви жили би з нами. Вже більше не пригадую собі нічого такого. Якби щось такого нового було, зараз вам напишу.

В четвер страшенно випитував ся мене, куди я ходжу до церкви і на котре Богослуженє. Я так собі вже й думаю, що він прийде також. Ніби нічого не говорив, але я зараз здогадала ся; отже все розповіла я так незначно, о котрій годині, з котрого боку церкви і під яким престолом. Бо міг би ще мене не найти, а я би собі того не простила. Не знаю лише, якби тут зробити з Романою, щоби не йшла зі мною. Троха горло болить її, але до неділі певно буде здорова.

Адже в тім нема нічого злого, мамо, що він прийде по мене до церкви. Я єму зовсім не дала дозволу. Коли

мене питав ся, не могла-ж я говорити неправду. Пригадуєте собі, як ви мені казали, що я нераз без потреби кажу неправду? То вже дуже давно було, ви вже певно й забули, але я памятаю. Отже мені се зараз прийшло на думку і я мусіла сказати правду. Врешті церков для кожного отверта. Ви мені все накажете, щоб я ходила правильно, отже і він повинен. А чи до Сьв. Хреста, чи до якої иньшої, то все одно. І вам повинно то бути все одно, бо туди-ж приходять багато ріжних панів, а проте мені не зробили нічого злого. Що найбільше поздоровлю єго, а коли схоче мене відпровадити до дому (се ще не певне), то чей же то так само, якби мене случайно стрітив на улиці. Лише ви не гнівайте ся на мене, моя мамо золотенька, бо мені було би страх прикро. А врешті хто знає, може ще й не прийде, то ви без причини гнівались би на мене. Се навіть легко може бути, що не прийде, бо я сказала єму так лише від нехочу.

Ось лише що вернула Романа до дому. Так, знаєте, мамо, захрипла, що з тиждень не вийде з хати. Страх мені її жалко! До церкви, розуміє ся, не піде. Врешті не знаю, може і видічить ся якось.

Вчера оповідала мені, що коли мала п'ятьнацять літ, то думала тільки про князя, коли двацять — то про графа, а тепер, каже, вийшла би за барона або за інжинера. Барон — ледви, але який інжинер, хто знає, може і трафить ся їй. Мені здаєть ся, що урядник або такий, що має склад вугля, ані троха не гірший від інжинера — правда, мамо? Я не бачу тут ніякої ріжниці.

Так вижидаю сеї неділі, якби не знати чого. От лихо, що тільки одна неділя є в тижни! Якби було дві, то було би далеко ліпше. Дуже шкода, що Бог так не зробив. Щож би се кому шкодило? Я не нарікаю, мені дуже добре і роботи все маю багато, але так собі нераз гадаю, що якби вже в четвер була неділя, то замість середі була би субота, а я дуже люблю суботи, особливо вечір. А найлучше вже було би так, щоби одної неділі не можна було лише в маґазині робити, а дома щоби можна, а другої щоби не можна ані дома ані в маґазині. Я зараз приняла би

більше роботи, бо мені потрібні черевики і новий капелюх на весну.

Тепер, хоч маю роботу, але грошей все мені не достася. Давнійше мені вистарчувало, а тепер ні, і сама не знаю чому, бо нічого такого великого не купую. Лише вуальку маю нову. Тамта вже мені в однім місці троха продерла ся — і хоч і не було так видко, але все якось страшно. До того і з моди вийшла. Буду її носити тільки рано і як на обід іду. Тепер уже носять зовсім иньші: такий звичайний тюль з шнелювими колісцятами. Я собі таку вже вчора купила і зараз на неділю возьму. Хотіла я ще вчора убити і довго вагала ся, але нехай уже радше на неділю буде сьвіжіша. А такої не можна відпрасувати, бо шнелюка зараз погнеть ся.

Коли я її купувала, то мені та Жидівка казала, що маю дуже біле лице і ті чорні колісцята будуть прегарно виглядати на нїм. Я страх цікава, що він скаже на се?

Купила я собі ще такі два крильця до шапки і сама припну їх собі. Тамті помпони були вже страшно знищені, моя мамо; ніяк не могла вже я їх довше носити. Врешті і не такий то великий видаток, бо за то не куплю вже собі нічого до капелюха, лише прибору сими крильцями. А чи місяць скорше чи пізнійше, то все одно. Пришию собі в суботу, щоби мати до церкви. Всі будуть гадати, що се зовсім нова шапка. Вже я потрафлю так зробити.

Помоліть ся там, моя мамо, щоби в неділю була погода. Часом, знаєте, як на злість: цілісенський тиждень чудова погода, коли треба сидіти в робітні, а прийде неділя, то дощ і дощ або сніг — аж на плач збираєть ся. Чоловік так жде і жде на ту неділю — а тут ось тобі й неділя! Помоліть ся там, моя мамо!

Фелька.

P. S. Чи зауважили ви, мамо, що ві второк минув саме місяць, як ми пізнали ся?

18-ого лютого.

Моя дорога Мамо!

Дуже здивуєтеся і втішитеся тим всім, що вам напишу. Я така щаслива, що ви собі й подумати не можете. Але радше зачну з початку, бо ви не могли би добре всего зрозуміти.

В неділю, на щастє, пішла я до церкви сама. На великий випадок сказала я пані Скродській, щоби мені обід лишила під бляхою, бо певно верну троха пізнійше. Бідну Роману так горло боліло, що ніяк не могла піти. Я намовляла її дуже, аж пані Скродська розгнівалася на мене, але я знала, що не пійде. В тій шапочці виглядаю чудесно. Де лиш коло якої вистави я переходила, то в шибі приглянула собі і бачила, що мені дуже до лица. Він уже чекав перед першим престолом і зараз мені поклонився. Спершу не спізнала я его відразу, бо се перший раз побачила я его в день без капелюха, але зараз ему відклонила ся.

Потім через ціле Богослуженє не було нічого такого. Стояв все за мною, отже я не могла его й бачити. Раз лише, ніби так ненароком, оглянулась я троха, але що і він подивився на мене, то я почервоніла ся і вже дала спокій.

По Богослуженю вийшла я так, якби зовсім нічого не було, лише троха посунула ногою по підлозі, аби чув. Але він, видко, і так бачив, бо вже на сходах ми стрітили ся. Вуальку замітив відразу і дуже сподобалась ему.

Коли ми зійшли, він спитав ся мене: „Куди-ж тепер підемо?“ „Певно до дому!“ — кажу я. Але він і слухати не хотів того і став мене страшенно просити, щоби ми пішли троха на прохід. Так я вже й мусіла іти.

Було, кажу вам, дуже гарно. Анї снігу, анї вітру, тільки сильний мороз, що аж лице трохи не замерзло. Він мене зараз взяв під руку (бо було страх ховзко, мамо) і ми пішли аж до Алєї Уяздовських. Ще ніколи в житю не було мені так добре і приємно, як тоді. Розуміє ся, коли ви приїжджаєте і ми ходимо за орудками, то мені також страшенно приємно, — але тут не можна порівню-

вати одного з другим, бо ви — моя мама, отже то зовсім що нинше. Лише ви не думайте собі, що я сказала, що волю ходити з ним. Боже борони! Я не мала того і на думці. Я лише хотіла сказати, що з вами мені найприємнійше, а з ним також дуже приємно.

Потім всіли ми на трамвай і поїхали до Мокотова, але там не було що робити, то ми зараз і вернули. Він просив мене на чоколяду, але я не пішла. Вертали ми пішки, бо хоч він хотів і назад вертати трамваєм, але нам було так приємнійше, бо в трамваю годі розмовляти.

А тепер уважайте! Ідемо ми собі так, ідемо, аж нараз каже він мені: „З вами, панно Феліциє, ціле життя я рад би так іти, як тепер.“ Уважаєте, мамо? Я зараз здогадала ся, що се мало значити, бо мені Завадська оповідала раз, що зовсім так само осьвідчив ся їй один пан. Лише вона не хотіла єго, бо каже, що був старий. А я зараз відповіла, що їй мені було би дуже приємно. Так ніби вийшло, що то про прохід мова, але він певно здогадав ся, що я хотіла сказати. Вже думала я, що він ще щось скаже, але і зараз помірковувала, що так відразу все годі. І ми вже розмовляли не багато, тільки мені було ще приємнійше, як з початку. Часом мені навіть здавало ся, що є літо, і що я у вас на вакациях. Хоч був мороз, але мені зробило ся так горячо, якби була не знати яка спека.

Ішли ми піхотою до самого Жигмонта. Там думала я, що вже завернемо до дому, але він мене ще став просити, щоб ми пішли на міст. Правду сказати, я була страшно голодна і бояла ся троха пані Скродської, але не могла єму того відмовити. Врешті, думаю собі, пані Скродська не моя мама, то що се мене обходить? Я так собі і постановила, що зовсім не буду просити в неї вибаченя. На злість їй — думаю собі — пійду і верну аж вечером. І якби не обід, то я певно зробила би так. Але мені так хотіло ся їсти, що я поцілувала її в руку і сказала, що була на виставі. Вона зовсім не гнівала ся, мамо.

Тепер лише вичікую другої неділі, якби яких сьвят. Він прийде певно, бо обіцяв. Куплю собі що на друге сніданє, щоби не спшити ся на обід, а пані Скродській

скажу, що зовсім не прийду. Як на біду, мов мамо, у нас в неділю обід скорше, як звичайно. Мов на злість. Коли случайно буде тепло, то позичу собі від Романи плаща. Вона певно буде хора.

Я все чогось неспокійна, сама не знаю чого: то мені здасть ся, що буде дощ, то знову що мені лице спухне, або він не прийде, і не буде з того всего нічого. Бо я все маю таке щастє.

Якби я хотіла, щоб ви тепер приїхали до Варшави. Скільки-б то я вам мала оповісти! Бо так усього писати не можна, а коли оповідати, то виходить зовсім инакше. Так здасть ся, що щось не значить нічого, а тимчасом воно значить дуже багато. А се лиш оповісти можна. Але я знаю, що ви ніяк не можете приїхати. Мені все забагає ся комусь те все оповісти, а тут нема нікого. Часом здасть ся мені, що, якби ви приїхали, то і за тиждень не розповіла-б я вам усього. Лише Завадській нераз дещо скажу, коли не можу витримати, але вона все каже, що в тім нема нічого незвичайного.

Зараз в понеділок пішла я до одного складу вугля, щоби придивити ся, як се виглядає. Там купила я пів пуда вугля за 12 коп. і казала віднести десь на Старе Місто, ніби до Завадської, хоч вона мешкає на Лешні. Але за те оглянула я все дуже докладно.

З боку сеї площі був маленький домок, саме так, знаєте, на дві особи, ну, і на вас також. В середині не бачила, бо оглядала лише з надвору, але обчислила собі, що певно є дві або три комнати. Якби три, то один був би сальон, другий — спальня, третій — їдальня. В тім їдальнім стояло би ваше ліжко. До сальону купили-б ми меблі, — я вже й знаю, які, бо обдумала собі все. Найліпші такі покриті вовняним адамашком, понсової краски, без дерева, бо се і вигідне і дуже дешево, а виглядає незвичайно елегантсько. Зеркало було би поміж вікнами, якби були два вікна, а коли-б тільки одно — то при котрій стіні. Бо над канапою тепер не в моді. Хотіла би я дуже мати і диван, але не знаю, чи вистарчило би нам. На дивані все то виглядає якось инакше. Врешті можна би купити на якій ліцитації, так як робить пані Скродська.

Інші комнати уже знаю, як урядити. А до спальні — нехай і за остатні гроші — куплю хінську лампу з рожевою банею, бо то вечером виглядає прекрасно.

Якби лише дві комнати, то ви спали би в сальоні, а я вже так все устала би, щоби не було видко. Найгірше з занавісами. Але хоч би на виплат — доконче треба купити, бо без занавіс усе до нічого. Коли так собі думаю, якби ми мешкали, то лише з занавісами. Врешті ми певно так умовимо ся, що що він дасть, то буде на жите, а що я зароблю шитем, се піде або на одіжу, або на устроєнє мешканя. А на початок можна би поки-що обійти ся без декотрих річей.

Знаєте, хоч би ми мали лише одну комнату, то я і в ній дала би собі раду. Коли-б тільки була велика, то меблі поставила би я в середині, і був би ніби сальон, а ви спали би за параваном. Правда, мамо, що так все добре, як я собі обдумала? Збирайте ви лиш там піре, моя мамо, бо в Варшаві дуже дороге, а я вже що-до піря число на вас.

Тепер лише все собі гадаю, чого мені ще потрібно і яка я буду щаслива. Ох, мамо, мамо! Коли-б ви приїхали, то з радости я розплакалась би. Що я маю оповідати! що я маю оповідати! Коби лиш та неділя прийшла як найскорше! Тепер собі все сьпіваю при роботі; найчастійше одного вальса, — аж раз Яська я збудила. Він прилетів зараз до мене в сорочці і ми стали танцювати польку. Пані Скродська була би певно страшно розгнівала ся, тимчасом як стала сьміяти ся з нас, то і про гнів забула. Рано він майже завсїди прилітає до мене до ліжка і збиткує зі мною. Пані Скродська то любить, бо він лише мені дасть себе умити, — а коли інші микють єго, то страшно кричить.

Всі казали вам кланяти ся і подякувати за пам'ять. Я вас сердечно обнимаю і цілую.

Фелька.

24-ого лютого.

Найдорожша моля Мамо!

Вже три рази починала я сей лист, та що тільки почала, зараз сплакала ся страшенно і ніяк не могла докінчити. Я знаю, щом зле зробила, дуже зле, і ддятого мені так дуже прикро. Що ви на мене будете гнівати ся, або ще мене й прокленете, на те вже я зовсім приготовлена і тільки жду на ваш лист, а потім або втоплю ся, або вже не знаю що собі зроблю. Ані троха не буду оправдувати ся. Годі, стало ся... І хоч би я вам се не знати як описувала, то все вийде те саме. Але я вам розповім все щиро, як сьвященикови на сповіди, аби ви знали все відразу.

Бо то, знаєте, в сю неділю він знов прийшов до церкви і ждав на мене. Романа була ще троха хора, отже лишила ся дома. Обіду мали мені не лишати, бо я сказала, що йду до Завадської і що зовсім не прийду. Але потім я прийшла — зараз побачите, чому.

Коли ми вийшли з церкви, я думала собі, що знов підемо на прохід так, як тоді; але він почав нарікати, що має якусь пильну орудку і що мусить доконче бути десь на 2-гу годину. Мені зробило ся дуже жалко, бо я цілий тиждень уклала собі, як то буде, — але, розуміє ся, годі було що на те казати і ми пішли до дому. Все думала я собі, що то скаже пані Скродська, бо певно не лишила для мене обіду. Аж перед самим домом він почав мене питати ся, чи не вийду куди під вечір. Я була би певно кудись пішла, отже й кажу, що хочу троха перейти ся Краківським передмістям. Не треба вам і казати, що я від часу до часу мушу ходити на прохід, бо скоро не побачу чого нового на улиці, то зовсім не знаю, як убирати сукні. Можна, правда, з журналу, та се не те, що очима бачити.

Коли він дізнав ся, що вийду, почав мене страшно просити, аби я сказала єму, о котрій годині, бо він хоче стрітити ся зі мною. Так мене дуже просив, кажу вам, що, якби то не було на улиці, був би мене певно поцілував в руку. Отже я й сказала єму.

Правда, мамо, що то ще нічого такого злого? Адже то зовсім так само, якби я вийшла з магазину і з ним вертала до дому. Самі скажете, що то все одно, — правда? І мені здавалося так само. А тимчасом то було найгірше — з того все пішло. Та звідки-ж я могла знати, що вийде з того? І, розумієся, я пішла.

Ходили ми дуже довго і він був для мене такий добрий, такий дбалий, що я троха не розплакалася в голос. Найбільше говорив він, що мені страшенно вдячний за то, що я єму так вірю, і кілька разів повторяв, щоби я все така була. Я сама не знала, що єму відповісти. Була така щаслива і урадувана, що все крутилися мені слези в очах. Потім почали ми говорити про інші речі, і вже було веселіше.

Тепер уже не знаю добре, яким способом почав він говорити про той театр. Так ні з того, ні з сего, сказав, щоби я пішла з ним до театру на „Даму з камеліями“. Спершу я дуже втішилася — признаюся вам до того, мамо — бо мене заскочило се якось несподівано і я не могла добре зорієнтуватися. Але небавом спостереглася я і навіть троха образилася. Хотіла єму сказати, що не випадає, але ніяк не могла. Він міг би ще образитися, бо-ж просив мене не із злого серця. Так я й не сказала єму нічого такого, лише чемно подякувала.

Але ви думаєте, що з ним так легко! Якби ви самі були на моїм місці, то певно нічого не вдіяли би. Вже я его знаю: скоро уприся, то хоч би не знати що, мусить поставити на своїм. Ідемо, йдемо, і все сперечаємося: я кажу, що не пійду, а він каже, що підемо.

Трошка, трошка, знаєте — мушу вам признатися — і я хотіла йти. Тільки вас боялася я дуже. Отже все була ображена і просила его, щоби мене вже не просив. Сказала навіть, що то й не розумно, але він не хотів мене слухати ані троха. Я страшенно сперечалася, єй Богу, вже й гадала собі, що то може неприлично.

Ніяк не можу тепер зрозуміти, як ми найшлися нараз під самим театром. Але то він, видно, так провадив мене незаметно (бо ми йшли під руку), а я нічого й не знала про се. Ми все сперечалися, і ддятого я зовсім

не бачила, куди йду. Аж коли ми станули перед театром, я переконала ся, що вже не дам собі ради і що буду мусіла йти. Бо щож я, моя мамо, мала робити? Люде все ходили й оглядали ся на нас, що стоїмо, а він ніяк не хотів іти дальше улицею, лише в середину. А ще здає ся мені, що і старшу панну побачила я здалека. Щож вона подумала би собі, якби мене побачила так саму перед театром? Так я й утекла чимскорше до середини, а він зараз підійшов до каси. Хотіла я ще раз сказати єму, що в жаден спосіб не пійду, але вже було запізно, і замість того я сказала, щоби не купував дорогих місць.

Потім вийшли ми ще троха на площу, бо було завчасу, і в чверть години проходили по сквері. Я була страшенно стурбована. Все гадала я собі, що то ви скажете на те все і як я оправдаю ся перед панею Скродеською. Але вже не було ніякого ратунку. Коли білети куплені, то годі-ж їх змарнувати. Так страшенно журилась я, що аж мені часом приходило до голови, чого я так журю ся? Думаю собі: коли мушу йти, то мушу, і хоч би я й не хотіла, то пійду, бо вже білети куплені і пропало; отже чого мені так журити ся? Але я була чогось дуже неспокійна.

Сиділи ми в кріслах, так може в 15-ім або 20-ім ряді. Зараз заглянула я до афіша, бо ми мали і свій афіш, і побачила, що такі місця коштують найменше по 1 руб. 20 коп. З того можете переконатися, як він уважає на мене. Почала я троха розглядати ся по театрі, але не стрітила нікого і ніхто мене не бачив.

Драма була прекрасна. Навіть дивую ся, що не написали на афіши, що се оригінальна штука, бо була дуже оригінальна і цікава. Та дама з камеліями, знаєте, була така собі, але не дуже, лише троха, бо в ній зараз в першій акті залюбив ся один Арманд. Він був віцетрафом, отже ніяк не могли побратися. Врешті була ще якась сестра, що зовсім не виступала на сцені, і то вона хотіла доконче вийти за муж, а через то не могла. Тоді Марія почала удавати, що є ще гірша, а він думав, що се правда, і кидав в неї картами. Настало страшенне замішанє, вона розхорувала ся і в остатнім акті вмерла на сухоти. Дуже

багато осіб плакало. Коли вмирала, мала на собі білий коронковий пенюар з довгим тренем і контрафалдою з заду, вільно спущеною від самої шиї. Із звичайної брилянтини се не багато коштувало би, — і я собі такий самий певно зроблю собі на рано, коли вийду замож.

Ох, мій Боже! Я тут пишу про такі річи, а ви вже певно почали на мене гнівати ся. Але ви собі не думайте, що я не думала про вас. Що прийшов антракт, то я все журила ся, що аж він мусів мене успокоювати і все мені казав, що ви анї троха не будете гнівати ся. За кожним разом казав мені таке. Але я чула, що то мені на сухо не вийде. Драма була така прекрасна, а я зовсім не бавила ся, бо як лиш нагадала собі вас, то мов би мені хто ножем краяв по серцю. На пані Скродській мені так уже й не залежало; я порадила собі відразу і придумала сказати їй, що мене задержали у Завадській. А вона, мамо, анї троха не гнівала ся, тільки сказала, що там, видко, гості розходять ся досить пізно. І вечері не лишила мені, така була певна, що верну пізно.

Зараз по театрі пішли ми до цукорні на чоколяду. Якби не той театр, то я ніколи-б не пішла, — але думаю собі: коли вже стілько лиха наробило ся, то що pomoже, чи я пійду до тої цукорні, чи не пійду? І я пійшла. Була зовсім здесперована і все повторяла собі: годі, вже тепер не зроблю нічого гіршого, а ви, чи сяк чи так, будете гнівати ся на мене, то вже нехай відразу буде і за чоколяду. І навіть успокоїла ся я троха і з'їла два тіста з кремом. Страшенно хотіло ся мені їсти, бо від обіду не їла я нічого, а що перше, знаєте, я сказала, що на обід не прийду, то всего наварили менше і я їла дуже мало. Він мене все припрошував, щоб я їла більше, але я не хотіла, бо то якось не випадало; подали самі такі по 5 коп., а з чоколядою то і так винесло багато. Я думала собі, що по дорозі на Сенаторській куплю собі серделюк, але вже було замкнено і я пішла голодна спати. Цілу ніч тільки й думки було в мене, що то ви скажете на те все і як я то вам опишу. Аж над самим ранком я заснула.

Тепер уже знаєте все. Анї троха не оправдую себе, бо що се pomoже? Я зовсім здецидована. Що тільки ска-

жете мені зробити, все зроблю, на все згоджу ся. І не кажу нічого, що я не винна; я страшенно провинила ся і не гідна того, щоб ви мене уважали своєю донькою. Але щож би я зробила без вас? Позавтра, саме о тій порі, ви дістанете мій лист і тоді я пійду помолити ся, щоби вас Мати Божа осїнила. Я вже й нічого у вас не прошу, бо що там, моя мамо! Як Мати Божа дасть, так і буде. Я постановила собі на ту інтенцію постити чотири п'ятниці. Тільки ви пам'ятайте, що я вас дуже, дуже люблю.

Фелька.

28-ого лютого.

Моя люба, найдорожша Мамо!

Хоч ви писали не до мене, але пані Скродська прочитала мені цілий лист в голос. Тепер вона відписує вам і мені казала також писати, щоби листи пішли за одною маркою. Зо дві години може я лише плакала тай плакала. Хоч ви гніваєте ся на мене, але я вже бачу, що мені все пробачите. А я вже ніколи не зроблю чогось такого, на то вам клену ся на чім сьвіт стоїть. Як люблю память тата, як вас люблю найщирійше! Так бачите, на все, що маю найдорожшого, я запрягла ся, то мене Бог тяжко скарав би, коли-б я зломилла присягу.

Пані Скродська була троха зла по тім листі. Казала, що ви несправедливо маєте до неї претенсію, бо вона не моя мати, щоби мене пильнувала, а зі своїми дітьми має і так багато клопотів. За то, що я перед нею говорила троха неправду, зовсім не гнівала ся, лише не сподівала ся того по мені ніколи. Я вже мабуть ніколи в житю нікому не скажу неправди, бо тепер мені так соромно, що не знаю, куди очі подіти. Я вже давно перечувала, що те все видасть ся, але що мені було тоді робити? Найгірше раз сказати неправду, бо потім, хоч і не хочеть ся, то треба.

З того, що ви мені сказали зробити, вже волю, щоб він приходив лише сюди до нас, як щоб я зовсім мала не знати его. Пані Скродська згодила ся на все і я маю его ще сего тижня впровадити до нас. Зараз першого дня, скоро лише прийде по мене, скажу ему се. Він певно згодить ся, бо я вже багато оповідала ему про пп. Скродських.

То дуже добре, що так все стало ся, бо коли вже мушу так зробити, то все зроблю і хоч раз буду зовсім спокійна. А вже в остатних часах я все знала, що щось робить ся недобре, лише не могла я дати собі ради, якби те все направити. Нераз я і не дуже так хотіла чи то йти з ним куди, чи говорити неправду, а тимчасом все складало ся так нещасливо, що я доконче мусіла. Лише мені страшно соромно тепер перед пп. Скродськими. Сама не знаю, як я буду могла їм в очи глянути. Але добре мені так, то мене так Бог скарав і я на ціле жите маю тепер науку. Дуже добре зробили ви, що все їм описали, дуже добре. Так мені треба. Аж мені якось дивно, коли все нагадаю собі.

Але коли він не згодить ся приходити до нас, то я вже зовсім не знаю, що буде. Я буду страшенно просити его; скажу ему, що як ні, то радше нехай зовсім не знаємо себе, так як ви казали, — але чи я знаю, що се може? Коли над тим подумаю, то зовсім не можу так думати. Але я зроблю так певно, мамо, хоч би мені не знати як було прикро. Лише ви мені все простіть, моя мамо золотенька, моя мамо найдорожша, моя мамо люба. Я вже вас цілую і в руці, і в нові і в коліна, за все те, що злого зробила, перепрашаю вас що сили, лише вибачте мені на сей єдиний раз. Коли мені відпишете на сей лист, то я вже нарочком піду до сповідн, хоч недавно була, і самому Господу обіцяю поправу. Коли мені вже сам Господь простить, то і ви чей можете. А я за то буду вас все дуже любити, самі побачите.

Панови Казимірови також вибачте, бо він тут ані троха не був винен. Він хотів мені лише зробити приємність, а звідки-ж міг знати, що таке лихо вийде з того? То я сама винна всему. Коли-б я не пішла була на той

прохід, то не було би нічого, і до театру були-б ми не пішли. Я найбільше винна. Та чи я знала, Боже мій, що він запросить мене до театру? Вже ви радше троха більше гнівайтесь на мене, а на него ні, бо єму певно було би страшно прикро, а я не могла би того стерпіти.

Цілую вас по тисячі і мільйони разів в кожне очко і в шию, як се любили ви найбільше, коли ми давнйше спали разом і коли то ви мене ще любили страшенно. Коли в літі приїду до вас, то що дня і рано і в вечір буду вас так цілувати і все піре підру вам, побачите!

Фелька.

5-го марця.

Моя золота Мамо!

До сповіди піду зараз завтра і вже всі гріхи списала я собі на карточці, щоб якого не забути. Аж 20 коп. дала я листоносови, коли мені приніс ваш лист, така була я щаслива. Що ви на мене не годні гнівати ся, як се ви пишете, то я все так трошка перечувала, лише не була певна. Де-ж би ви могли мене виречи ся! Анї я не могла-б жити без вас, анї ви без мене. Найліпше ніколи не гнівати ся, моя мамо, бо ви і так маєте багато ріжних клопотів, а я рада би вам і неба прихилити. Що я вас люблю, того ви повинні бути такі певні, такі певні, як самого того, що маєте мене.

Я вже дві п'ятниці постила і ще остали ся мені дві. Пані Скродська казала, що такою покутою найбільше можна випросити у Господа Бога. Я вже й сама пересьвідчила ся, бо мені помогло відразу і ви не гніваєтесь на мене. Тепер, скоро чого буду дуже хотіти, зараз зачну постити до Матери Божої.

Все зробило ся так, як ви мені казали. Він кілька днів не приходив, аж позавчера прийшов, і то зараз до нас. Я обдумала собі все наперед, як я то маю єму сказати, але на щастє був відмяк і дощ, отже не було потрібно. Коли він відпровадив мене до самої брами, я по-

просила єго гречно, щоби може вступив до нас на чай і загрів ся троха. Він почав вимовляти ся, що не є одягнений відповідно, але я сказала єму, що се нічого не шкодить. У нас того дня зовсім не сподівали ся єго, і в передній комнаті було так темно, що він трохи не перевернув ся. Аж коли я на борзі засьвітила сьвічку єго сїрниками, він роздягнув ся і ми увійшли до сальону.

Спершу мусіла я сама бавити єго, бо ніхто не виходив. Потім на хвилинку вийшла я до спальні по паню Скродську і тут вона почала страшенно сварити на мене, що я рано не сказала їй нічого, що прийде саме того дня. Але-ж я їй сама не знала, що прийде. Стали чим скорше вбирати ся, бо Романа була вже без їорсетки, а пані Скродська в білім кафтаніку і в папільотах. Я вернула до сальону і сказала, що зараз прийдуть.

Тимчасом сидимо, сидимо і ніхто не приходить; замісьць того Романа починає сварити ся з мамою. Хоч двері я замкнула за собою, але все було дуже добре чути. Мати каже: „Бери сей аксамітний станик!“ — а Романа: „ще чого? а то на що?“ — „Бери, кажу тобі, поки я добра!“ — а Романа знову: „Ані мені в голові! чи то він до мене прийшов сюди?“

Я трохи не згоріла з сорому. Вже нароком і говорила я голосно, попереувала без потреби всі крісла, а тут майже кожде слово чути. Пані Скродська мусіла бути страшенно лиха, бо раз — мені здасть ся, що то на мене — сказала: „Ся глупа ідіотка все мусить нам щось таке вистроїти.“ Але то, видко, так лише в злости сказала, бо звичайно вона дуже добра для мене.

Можете собі подумати, що діяло ся зі мною. Думаю собі: ще готова вона сказати щось і на него, він образить ся і не прийде вже ніколи. Страшно жалувала я, що не вмю грати на фортепїї, бо я би вже так заграла, що мусіла би їх заглушити. А тут щораз ліпше. Пані Скродська, чую, знову каже: „Що? ти ще не убрана? Чуєш, бо як розлощу ся, то розідру тебе на кусники!“ Романа, видко, зміркувала, бо відповіла лише: „Добре вже, добре, не дерить ся так, бо там все чути!“

А мене аж кров заливала. Він удавав, що не чує нічого, і все розмовляв зі мною. Я говорила без настанку, як машина, аж задихала ся, і сама вже не знаю, що говорила, але не завсіди могла їх перекричати і він певно все чув. Раз уже мені здавало ся, що пані Скродська от-от впаде до сальону і викине нас обоє за двері. На щастє, все якось утихло. Я почала так злегка толкувати єму, що пані Скродська дуже напрасна особа і часто кричить на слугу, але що притім вона незвичайно добра, коли тільки не є чого зла. Він повірив мені зовсім і сказав, що такі напрасні люде все бувають найліпші. Я троха утихомирила ся. Вкінці по кількох хвилях увійшла пані Скродська з Романою і привитала єго так сердечно, якби ніколи не гнівала ся на нікого.

Зробило ся дуже приємно і весело. Він зараз почав оправдувати ся, що відважив ся прийти до їх дому, але хотів відвидіти свою давню знайому (се-б то мене), отже муєїв се зробити. Пані Скродська усьміхнула ся троха, аж я почервоніла ся, але, на щастє, не сказала нічого такого, лише, що дуже рада, що її дім є і мій дім, і що може приходити свобідно, коли єму сподобає ся.

Він поступив собі дуже гречно, бо зараз приєїв ся до Романи і розмовляв майже лише з нею. Вона певно не жалувала, що вбрала ся в той станик. Я бачила, що пані Скродській се дуже сподобало ся. Вона стала ще чемнійша для него, а мене се так утішило, якби не знати що. Розмовляли все про балі, про карнавал, книжки — і хоч Романа така освічена панна, але певно не знала більше від него. Перший раз замітила я, що вона все здвигає плечима, коли говорить, а то негарно. Я того не роблю ніколи.

Потім пані Скродська закликала мене до другої комнати і просила, щоб я пішла до різника по мішаннуну, бо Антося муєить наставити самовар. Я зараз одягла ся і вийшла незамітно з Яськом, бо він дуже любить ходити зі мною всюди, знає, що я єму все щось куплю. Грешей вона мені не дала, казала, що ніби то не має дрібних. Але се ще ліпше: я могла таким способом купити щось більше. Врешті, адже то був мій гість, отже й моя річ

приняти єго. Я пішла нарочком троха дальше, на Сенаторську, бо там все сьвіжіше і ліпше. Купила фунт мішанини, пляцка за 25 коп. і Яськови два цукорки. Так з 60 коп. видала я. Ясько аж мене в руку поцілував, так утішив ся.

Вернувши, мусіла я зайняти ся накритем стола, бо Романа так забалакала ся, що її аж не можна було відорвати. Страх мене то тішило, що він так сподобав ся їй. Бачите з того, що він всім а всім так подобав ся. Пані Скродська зараз показала єму ті газети, де були друквані річи Романи, але я не була при тім і не знаю, що він сказав на то. Певно дуже дивував ся. Пана Скродського не було, бо мав дижур, але то нічого не шкодить. Коли вже сама пані Скродська була така сердечна, то і він буде також.

Аж по чаю, коли попрятала зі стола, могла я свободнійше посидіти в сальоні. В розмові не перепиняла я їм ані троха, бо мені на тім і залежало, щоби як найбільше спізнав ся зі всіми і подобав ся.

Вкінці Романа сіла до фортепяну, а пані Скродська оповідала єму про той дім в Калиши. Вже видко всі платять комірне, бо казала, що з него має багато доходу.

На відході всі ми вийшли аж до передної комнати і пані Скродська так сердечно запрошувала єго, щоби приходив до нас, що я потім аж поцілувала її в обі руки. Своєю дорогою вона дуже добра для мене, мамо. Саме тоді найбільше пересьвідчила ся я о тім. А Романі обіцяв принести якусь повість до читаня. Мушу й я прочитати її, — коли-б тільки мала час. Антосі дав цілого золотого за то лише, що посьвітла єму на сходах. Вже то він уміє добре найти ся. Їй також дуже сподобав ся він.

Романа певно вже мені троха завидує, я то бачу. Коли я зараз потім спитала ся про него, вона тільки здвинула плечима (страх, як вона махає тими плечима!) і каже: „От собі, нічого великого; я би ніколи не вийшла за него!“ Я хотіла відповісти їй, що він же до мене прийшов, а не до неї, але дала спокій, бо могла би образити ся.

Тепер не знаю, коли прийде знову. Може завтра, бо то неділя. Страшно бою ся, щоби не прийшов по мене до церкви, бо я не казала єму нічого, що ви мені заборонили. Але я піду з Романою, а так з нею то ви позволите і єму? — правда, мамо? Адже то воно не так, як перше. Напишіть мені, мамо, щоб я знала, як зробити. Завтра вже трудно: коли прийде, то мусимо разом вертати до дому (але і з Романою), бо ви про се не писали, і я зовсім не знаю, як собі порадити. Добре, мамо? Ви мені напишете, а я вже тоді або сяк, або так зроблю. Бо як з Романою, то чей же ані троха не повинно вам шкодити. А я вже буду слухати вас у всім.

Роботу маю тепер, але не багато. Всю одну сукню і то без додатків. Та решта з платні вже пішла і сама не знаю на що. Голова мені вже тріскає, як собі подумаю, звідки би мені взяти на нову сукню, бо-ж на весну кождий справляє собі щось нове. Відпишіть мені зараз, бо все ще буду неспокійна. І про ту церков напишіть мені зараз, бо не знаю, як зробити, а потім ще вийде яке лихо.

Цілую вас дуже сердечно.

Фелька.

12-ого марця.

Найдорожша Мамо!

Матерію і конфітури нині відобрала я з почти. Страшенно була я цікава, що то ви мені присилаєте, і зараз на почті розпорола я троха пачку, бо вже не могла довше витримати. Які ви для мене добрі! Ви мабуть мене чи не більше любите, як я вас. Ніколи в сьвіті не сподівалась я чогось такого. Я ще навіть троха бояла ся, чи не накричите ви за що на мене, хоч я тепер не зробила нічого злого, — а тут ви мені ще присилаєте свою матерію! Якби то не було на почті, то я певно розплакалась би страшенно. Адже тамта чорна вже вам подерла ся і вийшла з моди; в чім же ви тепер будете ходити? Вже самі панство бачили се, коли вам дали сю матерію на алинку.

Спершу не хотіла я її й прийняти, була бим в секреті зробила сукню і післала вам на сьвята на село, але пані Скродська сказала мені, що то за ясна матерія для такої особи, як ви, і що ви чей же все ще ходите в жалобі. Романа казала так само. А мені, мамо, сукня тепер страшенно потрібна. Лише для того я й здецидувала ся. Не зроблю її зараз, бо хочу ще побачити, які будуть носити на весну. Нехай буде вже зовсім порядна! Врешті не маю навіть на додатки, а то ще багато буде потрібно. Мушу собі помалу наскладати кілька рублів. Страх тішу ся сею сукнею. Справді, тепер уже не бракує мені до щастя нічого. Ще, правда, ті панчохи, але їх і так не видно, то почекаю.

В неділю все так було, як я вам писала, що так буде. Рано пішла я з Романою до церкви, а він уже стояв перед тим самим престолом. Шож я тому винна? Коли ми виходили, він зараз привітав ся з нами і пійшов разом. Памятайте, мамо, що і Романа була при тім. Спершу йшов коло мене так може з третю частину дороги, а може й половину. Мабуть так, що половину. Не розмовляли ми нічого, бо Романа перешкоджувала нам. Аж при якімсь розі він чогось обернув ся і перейшов до Романи. Я вже собі й гадала, що повинен був так зробити, бо могла би образити ся на него. Вона страшенно задрісна — і, скоро лише хто не розмовляє з нею, зараз каже, що певно дурний і боїть ся починати з нею. Вже то про него вона певно такого не скаже, бо як стали розмовляти, то так розмовляли, що я не могла докинути ані одного свого словечка. Все говорили про одну повість, котрої я не читала, то й що було мені говорити? Попрошу Роману, щоб дала мені її прочитати, лише не знаю, чи оплатить ся, бо другий раз певно не буде мови про неї. Хотіла я також обернути розмову на ту книжку, що Романа читала мені перед сьвятами, але не могла в жаден спосіб. Вже перед самою брамою запросила его Романа до нас на вечір. Я думала, що прийде скорше, і на прохід не ходила, але він прийшов аж о осьмій.

Тепер уже ані троха не можете гнівати ся на мене, бо я не винна тут нічого. Він ішов лише з Романою, отже

то так, якби він до неї, а не до мене. Ніби і зі мною ішов троха, але лише такий кусник, що то не значить зовсім нічого. А то і за багато сказала я, що третю частину дороги: найбільше яких кількадесять кроків, — то по що вам за таке і гнівати ся?

Я тепер уже все кажу пані Скродській і ані разу ще не сказала неправди, відколи ви мені заборонили. Врешті і не маю причини говорити неправду, бо вони вже і так усе знають. Хоч би і хотіла я, то непотрібно. Отже будьте зовсім спокійні.

Я постановила собі цілий піст постити, але то лише на вашу інтенцію, як вас люблю. Романа не вірить тому і все сьміє ся з мене, — але що то може її обходити, длячого я пощу. В перший день я й зовсім не їла нічого, хоч на обід були налисники. Врешті я навіть дуже люблю всі пісні страви і мені зовсім не прикро, коли вони їдять мясо, — а все-ж то рахує ся, що я пощу.

Страшенно тепер не маю грошей. Вчора не могла я вже купити що иньше, лише пляцок до вечері, коли прийшов пан Казимір, бо всего лишили ся мені два золоті. Коли тепер знову прийде, зовсім не знаю, що зробити. Ще мені Завадська винна 5 золотих, але се вистане найбільше на два рази. Я вже просила її, щоби мені віддала, але вона сама не має, то звідки віддасть мені? А я все мушу щось купити, бо бачите, якби єго приняла лише булками, міг би подумати собі, що ми єму нераді і почав би приходити рідше, а я зовсім не хочу того. Отже вже волю щось докупити, щоби він лише був певний, що приймаємо єго сердечно.

Пані Скродська казала вам кланяти ся. Я обнимаю вас і цілую, як завсіди.

Феліка.

18-ого марця.

Дорога Мамо!

Велику гризоту мали ми цілий тиждень. Ясько захворював на діфтерію і вже було так зле, що хотіли перети-

нати єму горло. Що я наплакала ся над ним, то ви не маєте і понятя. В четвер, коли єму було найгірше, я не пішла до магазину, лише цілий день сиділа при нїм. Зовсім не хотїв тримати голови над парою, аж коли і я з ним віддихала сею парою, то і він робив те саме. Так змарнів бідачиско, що мені аж серце крає ся, коли гляну на него. Давнійше мав такі гарні, товстенські рученята і шию, що я не могла націлувати ся єго, а тепер що поцілую єго, то все мені збираєть ся на плач. Сама шкіра і кости. Все тільки кликав мене: „Фельта! Фельта!“ — і я не могла відійти від него ані на крок. І в ночі мусіла я в одежі спати при єго ліжечку, бо як став плакати, то лиш я могла утихомирить єго. Я вже і посту, моя мамо, не додержала кілька разів, бо в жаден спосіб не хотїв сам їсти росолу, — але всі кажуть мені, що для дитини се не шкодить. І мені так здаєть ся, — бо-ж я не хотіла, лише мусіла. Уже на єго інтенцію постановила я собі постити три п'ятниці. Вчора і яєць не хотіла я їсти.

Найбільше прикро було мені, що я не могла бідному хробачкови купити щось до забави. Ті старі забавки вже всі надоїли єму. Лише малого випханого заяця купила я єму; коли притиснути єго, то пищить і киває лабками. Страшенно, кажу вам, забавне. Хотіла я ще що більше, але Завадська позичила мені лишє 60 коп. Така тепер у мене біда, мамо, що щось страшного. Грошей ані троха, а тут щораз треба щось купити. Я вже собі й на друге сніданє не кушую нічого, хоч при тїм пості страшенно хочу їсти. Та щож мені робити? Як нема, то нема, — годї, мушу обійти ся.

Завадську і Дарецьку на чім сьвіт благала я, щоби мені постарали ся о яку роботу, але вони самі не мають. Я вже прийняла би і біле, бо і се вмію, а тут нічого і нічого! Страшна біда тепер коло мене, моя мамо. Давнійше, хоч я і не мала, але якось вистарчувало мені, а тепер ніяк не можу дорахувати ся. Один черевик ось-ось і пукне мені з самого верху, і я трохи не хрещу ся з страху, коли оглядаю єго вечером. Але що то поможе, що я оглядаю? Коли має тріснути, то трісне, хоч би я єго не знати як оглядала. А ви мені ще пишете, що я

непотрібно видаю гроші. Що я можу видавати, коли нічого не маю?

Ах, коли-б ті сьвята надійшли як найскорше! І робота була би і може троха забавилась би. Все числю, як довго ще чекати, а тут ще треба цілий місяць. Так собі нераз думаю, якби то добре було, щоб сей піст був коротший. Не тому, щоб я не хотіла постити, — Боже борони, бо я навіть дуже люблю постити, — лише не треба би так довго чекати на ті сьвята. Поки яєниці, то ще нічого, бо можна бавити ся і якоесь минає ся, але як прийде Великодний піст, то так здаєть ся, якби зараз мав бути Великдень, а тут єго зовсім нема, цілих сім тижнів треба ждати. За то вже я собі постановляю, що в ті сьвята страшенно забавлю ся. Раз до року, моя мамо, то вже треба скористати. Врешті, таке велике сьвято — то хто не радувавсь би?

Про Божі гроби ви не написали мені нічого, отже я певно буду могла йти з паном Казиміром, як ми вже давно умовили ся. Врешті, так мені вже здаєть ся, що Романа доконче схоче пійти також з нами. Тепер уже не хорує і я вже немов бачу, що і на Божі гроби буде здорова. Що дня питаю ся її, чи не болить її знову горло, але не болить.

Щож я вам ще більше напишу про пана Казиміра? Ви все пишете, що мене не розумієте, а щож я маю писати? Як він виглядає, вже вам описала, і чим є — також, а більше не знаю, що й казати. Коли-б я хотіла повторяти, що він говорить, або як зі мною обходить ся, то мусіла би записати з десять аркушів, а я не потрафлю того. Врешті те все треба чути або бачити, бо лише тоді можна щось зрозуміти або здогадати ся, — а як написати, то зовсім нічого не вийде. Я вже раз пробувала, але се до нічого. Що він про мене думає поважно, можете бачити з того, що буває у нас так часто. Адже він приходить не для пані Скродської, лише для мене. І з Романою дуже заприятелював ся, щоб і їй було також приємно, коли прийде. Романа любить єго також дуже, хоч все мені говорить так на притики, що ніколи не вийшла би за него.

Хиба він просить її о те? Вона певно лишить ся старою панною.

Троха мені прикро вертати так тепер самій до дому, — але коли вже ви так казали, то так і повинно бути. Він і на роком, видко, не приходить, щоби всім показати, як поважно думає про мене. Я, розуміє ся, хоч і волю, що так робить, та все-ж не те воно вже тепер, що перше було.

Цікава я, коли було би наше вінчанє? Так мені все здаєть ся, що аж у другі мясниці. Тепер я і не впоралась би зі всім, а то дуже багато клопотів. Хоч нераз приходить мені на думку, що якби зараз осьвідчив ся так напевно, то можна би впорати ся і перед зимою. Мені, правда, не спішно, бо я і так дуже щаслива, але по що то відкладати? Зараз взяла би я собі чого на шлюбну сукню. Думаю атлас або адаманк. Дам потім пофарбувати, перероблю і ще буде прекрасна балева сукня. Можна би також звичайний кашмір, або ліпший камльот, але радше нехай коштує і більше, аби лише була дуже гарна і величава. Адже то лиш один раз в житю, моя мамо, так уберу ся, то чого жалувати? Вже на чім иньшим ошаджу і ви мені додасьте троха, але на своїм вінчаню я мушу виглядати прегарно. Возьму як найменше матерії, як лиш буде можна, зроблю на фалш і буду краяти дуже ошадно, а мусить вистарчити. Як то я буду виглядати з треном? Я ще ані разу не мала сукні з треном! А він буде дуже довгий, мамо, щоб я виглядала поважно, і так зроблю, щоб розкладав ся, як вахляр! Я вже пробувала з простиралом і знаю, як зложити. Як то я буду виглядати! А до того вельон, моя мамо! Коли тільки подумаю собі про се, то на сьміх збираєть ся мені, або хочу кого цілувати. Білі мешти вже певно ви мені купите. Правда, мамо? Адже то на моє вінчанє, мамо, на моє вінчанє! Хоч би від пахтяря позичили, мусите мені дати такий дарунок. Ви дасьте, мамо, я вже вас знаю.

Вже кінчу, мамо, бо Ясько кличе мене все до себе. Страшенно любить, коли я розказую єму казки, або сьпіваю того вальса з Іаспароне. Я ціла тоді розпелехана, бо все обнимає мене за шию і бавить ся шпильками.

Цілую вас і обнимаю.

Фелька.

23-ого марця.

Найдорожша моя Мамо!

Від середи маю вже роботу, але не дома, лише ходжу на години вечерами. Добра Дарецька зараз мені сказала се. Хоч се і в Жидів, — і то таких напів халатників, але що се мене обходить? Видають за муж доньку і чимскорше роблять виправу. Я лише краю і примірюю, а якісь дві прості швачки все шують. Платять мені по 10 коп. за годину; аж сором брати так мало, але коли не було нічого иньшого, то що було робити? Жадна панна не хотіла згодити ся, найбільш тому, що се в Жидів, але мені так потрібно грошей, що я мусіла взяти, що давали. Лише ви не кажіть того нікому, бо мені страшно соромно. Навіть пані Скродська не знає нічого, в кого то і по чому; могла би ще нехотячи сказати що панови Казимірови і тож то би я мала за се! Моя мамо, нехай се не виявить ся!

Сиджу там зо дві години, від 7-ої до 9-ої. Хотіли до 10-ої, але я не згодила ся, бо годі-ж вертати так пізно до дому. І так, як прийду, а він є, то сидимо разом лише пів години. Хоч Романа єго і бавить, але-ж і я мушу з ним троха порозмовляти. Якби не то, що мені так страшенно потрібно грошей, я ніколи не зробила би того. Аж мені на плач збираєть ся, коли тим Жидам мушу краяти, а він сидить у нас. Ще як не прийде, то трудно, і мені не так прикро; але коли вже прийде, то чей же воліла би я посидіти троха з ним, хоч би подивити ся, як розмовляє з Романою, ніж там примірювати станики. Але нехай там, моя мамо; я вже собі сказала, що так мусить бути, і мені лиш деколи буває прикро.

А знаєте, що? він раз при мені, ніби то без ніякої думки, сказав до пані Скродської: „Всі кажуть мені, що я доконче повинен оженити ся.“ Пані Скродська відповіла зараз, що і вона думає так само і що кожда панна-пійшла би за него дуже радо. Я почервоніла ся так страшно, що аж вибігла зараз з сальону. Хотіла йти ніби до Яська, подивити ся, що він робить, і ще більше засоромила ся, бо замість до него, я пішла в зовсім иньшу сторону. Так

мені щось стало ся, якби на плач зібрало ся, хоч я була дуже щаслива.

Бачите, мамо, він сказав се нароком, щоби вже знали, чого приходить до нас. Пані Скродська так тепер дуже запрошує его, якби то було для самої Романи. Вона мабуть для нікого ще не була така добра, як для него. Коли недавно не мала я два рази за що купити чогось до вечері, сама післала по шинку і не казала, що тож мій гість.

Вже тепер зовсім не бою ся о него. Врешті маю знов троха грошей, а що не купую собі нічого, отже вистарчає. Хотіла я навіть раз, щоби була горяча вечера, але пані Скродська сказала, що то збитки. А що то за збитки, моя мамо, котлети або бефштик? Мені-ж не йде о то, щоби він їв, лише, щоби бачив, які ми ему раді.

З розмов не можу вам нічого писати, бо та Романа як стане з ним розмовляти, то годі своє слово докинути. Найчастійше сиджу і слухаю, і лише від часу до часу щось скажу. Вже й ему певно се не подобасть ся, бо кілька разів хотів поговорити довше зі мною і навіть починав, але Романа зараз каже своє і він мусить їй відповідати. Щоби собі хоч раз пійшла куди, коли він має прийти, а то ні і ні, лише сидить і сидить.

Я вже постановила собі, скоро найду яку більшу роботу, наскладати троха грошей. Часом як подумаю собі, чого то ще мені не достає і які я в потребі можу мати видатки, то мені аж голова сохне. Коби хоч, мій Боже, зі 100 рублів, хоч з 50, зараз вложила-б я їх до каси. Але я дуже сумніваю ся, мамо, чи що призибраю. Хоч би я й на сніданє не їла нічого і не робила ніяких збитків, то і так не зложу багато. По що то люде мусять їсти? Мій Боже, на се йде стілько грошей, і який кому з того хосен? Коли-б я не їла, то вже мала би і золотий годинник, або правдивий аксаміт на цілу сукню, а так все лиш в'їсть ся і не лишає ся нічого.

Зовсім не розумію, чому то ви хочете мене доконче взяти на село до себе. Адже тепер мій найважнійший сезон і мене не пустили би з робітні. Ні, мамо, тепер я жадним способом не виїхала би з Варшави. А ще самі сьвята надходять. Мені у вас дуже приємно, я вас дуже люблю, але

з Варшави не можу виїхати. Не гнівайтеся за се на мене, бо се залежить зовсім не від мене. Я аж налякала ся, прочитавши се, бо в першій хвилі думала собі, що ви донконе кажете мені приїхати. За ніщо в світі, мамо, за ніякі скарби тепер не вїду, — і не думайте ви про се. Хиба коли-б ви мені вже казали так уже на правду, то, розуміє ся, я мусіла би вас послухати, — але я знаю, що ви не зробите того. Моя мамо, моя найдорожша мамо, не кажіть мені того, бо я вмерла би з жалю. Я й подумати собі не можу, якби я могла звідси виїхати. Ох, ні, мамо, ні!... Благаю вас на все в світі.

Фелька.

4-ого цвѣтня.

Дорога, кохана Мамо!

Я не писала так довго тому, бо не мала що писати. Не стало ся тут нічого нового і все ще є так само, як давнїйше. До роботи ходжу що дня і се потягне ся ще певно з тиждень, бо при шлюбній сукні страшенно вередують. Я вже й зовсім хотїла не ходити, але жалко мені було і тих 20 коп. Маю також одну сукню до дому, але її роблю лише тоді, коли нема єго, або коли вже вийде. А пані Скродська при нїм все пригадує мені ту роботу, якби горїло, або що. Ледви посиджу кілька хвиль разом, а вона зараз: „Панно Фелїце, робота жде!“ Я вже хотїла раз образити ся, бо що їй до того? І посидїти троха не вільно мені, лише кожний наганяє мене до сеї роботи. Адже я можу посидїти довше в ночі, а се мені зовсім не шкодить, бо я вже привикла.

Часом мені страшенно прикро. Романі вільно цілими днями не робити нічого і розмовляти з ним вечером, а мені не вільно. Коли-б він приходив не до мене, то що иньше, але коли до мене, то я хотїла би з ним побалакати з годинку. Він уже кілька разів говорив мені, що я працюю за багато; видко, і єму прикро, коли мене бачить так мало. Ох, коли-б я вже раз вийшла замуж, моя мамо! Тоді вже ~~я вже~~ не буде мені боронити сидїти з ним,

або слухати, коли що говорить. Скоро прийде з бюро, зараз сяду собі при нім і буду шити, а він мені буде читати або розмовляти зі мною. Я буду дуже добра, побачите! він і не скривить ся на мене ніколи. Мені й робота ішла би инакше, якби він лише був при мені. Цілі ночі сиділа-б я. А тепер якже мені шити або краяти, коли він там розмовляє собі з Романою і не видко его ані через двері. Стільки насиджу ся в тім маґазині, так довго не бачу его, то хоч вечером хотіла-б я чого ужити.

Лише ви не думайте собі, що мені тут зле. Боже борони, мамо! Я дуже щаслива і не нарікаю на нікого; тільки часом прийде мені щось таке на думку і мені робить ся прикро, сама не знаю чого. Врешті він буває тут дуже часто, кілька разів на тиждень, отже можу все бачити его.

Тепер лише жду на ті сьвята. Вже від цьвітної неділі буде мені здавати ся, що то сьвята. А й тепер, коли тільки на дворі погода і тепло, мені все здаєть ся, що то Божі гроби і ми йдемо їх оглядати.

З тої матерії, що ви мені прислали, в четвер почала я робити собі сукню. Не багато ще зробила, бо маю иньшу роботу, але таки почала, бо сеж для мене. Він не знає про се нічого, мамо, і я аж на сьвята вберу ся перший раз. Страшно бою ся, щоб Романа не сказала чого. Але чей не скаже, бо доси не замітила нічого. Сукня буде гладка, навіть без камізельки, лише з пояском і з буфами. Хотіла я, правда, купити до неї з півтора ліктя пасмантерії, бо то виглядало би прекрасно, але нема грошей, і я покинула сю думку.

Ви й не знаєте нічого, що я взяла дві штуки мадаполяму від одного Жида, що приносить до нас матерії. Але то на виплату, по пів рубля на тиждень; мені буде так здавати ся, що я не заплатила нічого. Страшенно тішу ся тим, бо то, бачите, вже на маю виправу. Скоро сплачу, зараз возьму хоч з шість ручників і скатерть з серветками. Прекрасну скатерть має він, аж дивитись не могла я, так мені було жаль, що грошей не було в мене. Та се вже лишила я на пізнійше, а з мадаполяму пороблю пошевки і простирала. Мій Боже! коли-б я хоч яку

маленьку виправу могла собі зробити! Не багато, мамо, не багато, хоч по пів тузина всего нехай би я мала! Я вже сама пошила би собі все і позначила; ви побачили би, якби я се зробила гарно і чистенько. Сей мадаполям все витягаю з комоди і оглядаю. Бо то, знаєте, зовсім що иньше, така собі звичайна штука, а така, що з неї має бути виправа.

Грошей не оцадила я ще ані троха, але вже маю скриночку і буду кидати хоч по копійці що дня. Скоро троха назбираю, зараз куплю ту скатерть. Бо хоч пошевки і простираля — також ніби виправа, але все не то, що скатерть. Пошевки можуть бути тільки для мене, а скатерть уже є і для мужа і для жінки. І до театру не пішла я тепер — хоч мала охоту — щоби непотрібно не видавати грошей.

Коби то я була богата, моя мамо! Цілісеньку виправу зараз справила-б я собі, нехай і за тисяч рублів. Нераз думаю собі: що я тоді купила би собі і якби всі дивували ся; але я знаю, що так не буде, то лиш так деколи думаю про се.

Цілую вас дуже і обнимаю.

Фелька.

13-ого цвітня.

Дорога Мамо!

Від кількох днів я троха нездорова і все болить мене голова. Але се певно тому, що я не виспана, і може ще з того, що пощу. Коли-б не Великий Тиждень, то я вже й росолу напилась би, або з'їла що більше, але не хочу ломити посту, бо знову все попсувалось би. Ще всего три дні, отже щоби не знати що, мушу витримати. Я вже хотїла потім два рази тільки відпустити, але не знаю, чи то так можна, а страх бою ся, щоби мені через то не пропав цілий піст. Так довго напустити ся і нічого не їсти, як я, і для одної тарїлки росолу все втратити, то чей же дуже жалко. Вже волю трошка відхорувати, бо все пусте, аби лиш Господь вислухав моєї інтенції. Врешті, як собі по-

гадаю, що то вже за три дні буде Велика Субота, зараз мені робить ся ліпше.

А Романа, знаєте, на самі сьвята їде до своєї бабки. Хоч і остане ся на Божі гроби, бо пан Казимір з чемности просив її о се троха, а вона згодила ся відразу, але в самий вечір в суботу виїздить. Я вже обіцяла їй відпроводити її на желізницю, але бою ся, що готова спізнити ся. Бо вона мусить все щось таке зробити і лише в її причини я спізнювала ся до церкви. Але тепер уже припильную її сама.

До жакетки докупила я собі плюшу і зроблю з него рукави і Марию Штуарт. Хоч я троха за мала, але то нічо не шкодить, бо за те буде мені більше до лиця. Ще не зачала я робити, бо маю иньшу роботу і перше свою сукню мушу докінчити, але як возьму ся до того порядно, то за два вечері буде готова. Врешті можна сьак-так зшити, аби лиш вистало на Божі гроби. Певно і він буде її відпроводжувати, то потім ми вертали би разом. Я вже так давно не йшла з ним сама!

Ох! коби ті три дні минули як найскорше! Чим ближне до сьвят, тим частійше здаєть ся мені, що то ще далеко-далеко і не можу їх дочекати ся. А я вже ему так ніби ненароком сказала, що хоч панство Скродські виходять на цілий перший день сьвят, але я все буду дома. Просила мене, правда, Дарецька до себе, але по що я туди пійду? Волю посидіти дома, а коли хто случайно прийде, то прийму его замісь пані Скродської.

Я все собі гадаю, як то я в себе буду справляти сьвята. Вже вмю і мазурки, а при бабах ви помогли би мені, — правда, мамо? Врешті я навчу ся всего страшенно скоро, бо маю велику охоту і відразу добре памятаю, як що треба робити. Тепер з Яськом перебирала я розинки і лускала мікдали, лише він з'їдав все і ані троха не хотів мене слухати. Бачила я також, як розчинює ся тісто, а то найважнійша річ, бо спечи потрафить кождий. Бере ся солімку і щораз впихає ся в бабу: коли мокра, то зле і треба ще потримати в печи; аж коли суха — можна виймати з форми. Дуже добре памятаю все.

Не пишу нічого більше, бо вже страшно пізно і так хочу спати, якби я не спала цілий рік. Бо, знаєте, він тепер сидить довше, часом і до 12-ої в ночі, отже мушу потім сидіти дуже довго, щоби впорати ся зі всім. Правда, можна би від них відійти і скорше, але мені завжди страшенно жаль. Все кажу собі: ще трошка, ще хвилинку!“ — і так якось сходить цілий вечір, що й сама не знаю, коли. Пробувала я раз і при нім щось робити, але цілу фальбану зложила я на ліву сторону і сфастригувала, і потім було ще більше роботи.

А ви, моя дорога мамо, будьте веселі у сьвята, бо я хочу вже зовсім бути щасливою тих кілька днів; а коли-б ви були смутні, то й я не могла би так тішити ся і радувати, як тепер. А я, мамо, дуже, дуже щаслива. Коли-б тільки та субота і неділя надійшли як найскорше! Опишіть мені, мамо, цілі свої сьвята, а я опишу вам свої.

Цілую вас тисячі і мільйони разів.

Фелька.

2!-го цьвітня.

Моя найлюбійша, найдорожша Мамо!

Я обіцяла вам, що зараз по сьвятах напишу до вас, але мені було так якось ніяково, що я зовсім не могла писати. Не думайте собі, що мені було прикро або жаль — противно, я бавила ся дуже добре, — але, знаєте, сама не знаю, чому, — я укладала собі те все перше инакше, а вийшло зовсім щось иньше. Але я й так, мамо, дуже вдоволена, не можу нарікати анї троха. Адже самих сьвят досить на те, щоби тішити ся: отже мені було дуже весело і я не жалую тепер нічого. Троха мені прикро, що не було єго першого дня сьвят, але я-ж розумію, що, коли певно не мав часу, то не міг прийти.

Ні, мамо, і не думайте собі нічого такого, бо я цілком рада; а коли мені було троха сумно, то певно для того, що я була нездорова і невиспана. Се мабуть лише тому — і ви не маєте чого журити ся.

Одної ночі я зовсім не спала, бо треба було робити жакетку, а постила я аж до остатного дня, так що мене все щось стискало, — отже й не могла я бути така сама, як звичайно. Найгірше було в суботу. Я вже гадала собі, що справді занедужаю — і якби не ті Божі гроби, то я певно буда би положила ся в ліжку. Та якже було мені думати про спанє, коли я в ночі пришила собі оба боки на ліву сторону? І сама не знаю, як то склало ся, бо зовсім не памятаю, коли пришивала ті боки. Я, видко, або троха здрімала ся, або зле бачила при лямпі, бо вже під кінець, над самим раном, все мені ставало щось в очах і я не бачила нічого. Думаю собі: „Ну, слава Богу, вже все покінчене, буду могла трошка переспати ся.“ І спокійненько положила ся на годинку спати, таки нероздягнена. Рано встаю, хочу примірити, дивлю ся: зле! Що таке? — цілі два боки на ліву сторону! Ну, знаєте, як стала я плакати, як стала оглядати ту жакетку, то здавало ся, що мені серце пукне. Бо якби то ще не в ночі, моя мамо, — то ніщо, але я сиділа цілісеньку ніч, буда така втомлена, що ледви досиділа до кінця, а тут на́ масш! ще все попсувала я собі. І якже було мені не плакати? Потім така злість напала мене, що я аж на Яська накричала за щось, хоч він не був винен нічого.

Ще заким пішла до магазину, поробила я троха, — але хоч і вернула скоро, не могла вже упорати ся на час. До того ще все мені робило ся недобре і я ледви тримала ся на ногах, а руки в поспіху так мені тремтіли, як у пропасниці. Вже і підшевки не зашивала і рубців не обкидала, щоби тільки скорше скінчити — але чи то помогло, моя мамо! Він уже сидів в сальоні, а Романа вбігала до мене що хвилі і в голос кричала, що я в претенсиях і що можу і в шубі йти. Але я вже, на злість їй, хотіла доконче одягнути ся в ту жакетку. Просила їх дуже, щоби на мене почекали хвилинку — і він був би певно почекав, якби не та недобра Романа. Почала сміяти ся з мене — і знаєте, що зробила! Скавала ему все, ддячого я не хочу йти, і про ті боки розповіла ему. А мені в тій хвилі аж горячо зробило ся. Він прийшов зараз до мене і став мене намовляти, щоб я вже і шубу

взяла, бо зимно, а ніхто не буде звертати на се увагу, як я вберу ся. Мене відразу так щось стиснуло в горлі, якби я душила ся, і ані слова не могла я відповісти. Він стояв і я стояла — і нічо. Аж коли взяв мене за руку і сказав, що маю горячку, я почала знов плакати, аж собі цілу жакетку побрукала слезами. І по що та Романа сказала ему се! Я вже собі гадала, що зроблю ему несподіванку, і стілько натішила ся наперед, а вона попсувала мені все відразу. Адже я не зробила їй ніколи нічого злого, то чого-ж вона така недобра для мене?

Мені було так чогось страшенно прикро, знаєте, такий страшний жаль напав мене, як ще ніколи в житю. І сама не знаю, чого я так плакала: і на жакетці не задежало вже мені, — зовсім ні, і на Романі також, і на Божих гробах, лише так мені щось стало ся, що я жадним способом не могла утихомирить ся. І Ясько прилетів до мене і пані Скродська прийшла, а я все плакала тай плакала.

Вкінці вони самі пішли на Божі гроби, а мені пані Скродська казала положити ся в ліжку. Я вже гадала собі, що ті гроби зовсім пропадуть мені, хоч сама собі не хотіла вірити. Але скоро вони вийшли, зробило ся мені троха ліпше, я встала і шила далі. За пів години все було готове — і хоч мене боліла ще голова, але я одягла ся скоренько і пішла до Піярів. Вони мали там бути на музиці, отже я найшла їх дуже легко.

Скоро мене побачили, він здивував ся страшенно і навіть не хотів вірити, що се я. Якби не Романа, був би мені певно подав руку, але нас було дві, то не годило ся одній подавати руку, а другій ні. Так ми вже й ходили кожде собі окремо, і він ішов або зі мною, або в Романою, а мені здасть ся, що зі мною більше. Було нам дуже весело і приємно. Я забула і про біль голови і про ті боки, хоч були невідпрасовані, і все лиш розмовляла. І тої ночі зовсім не жалувала я, бо мені хоч оплатила ся. Лише велика шкода, що то було вже так пізно і що Романа спішила ся на желізницю. Якби не се, ми були би певно обійшли далеко більше гробів. І так, знаєте, легко було мені розмовляти, що й до самої ночі мала би про що

говорити. Я аж сама собі дивувала ся, ба навіть Романа, що вона звичайно говорить так богато, розмовляла певно менше від мене. І зовсім не було мені зимно. Він казав, що се певно від горячки, — але чи то не все одно — від горячки чи від шуби? Я і рада була з того, бо скоро мені лише зимно, то зараз говорю менше. Коби то, мамо, частійше були ті Божі гроби! Я так забавила ся, як ще ніколи в житю. Шкода лише, що я собі зараз тоді не подумала, що бавлю ся так дуже добре. Все мені здавало ся, що то лише початок, а тимчасом як раз се був найважнійший день. Бо потім, мамо, хоч я і бавилась, але то вже було щось зовсім иньше. І порівняти годі.

Роману лише я з паном Казиміром відпровадила на дворець, бо пані Скродська зовсім не мала часу. Хотів і Ясько йти з нами, але я не взяла єго; міг би ще, бідненький, занедужати на самі сьвята, то на що єму такого клопоту? Я вже думала собі, що потім вернемо пішки, і богато річей винайшла я, що про них можна було розмовляти, тимчасом склало ся зовсім инакше. Він зараз взяв фіякра, і то двокінного, і сказав рішучо, що мусимо їхати, бо я не цілком здорова і повинна покласти ся як найскорше в ліжку. Бачите, як він дбає про мене. Якби не та Романа, що з ним розмовляє без настанку, а мені не дає промовити і слова, то все було би цілком инакше. А так — щож може він зробити, коли вона каже єму розмовляти все тільки з собою? Мусить же їй відповідати, бо ще могла би образити ся. Але я вже воліла би була зовсім не вертати фіякром. Так все гуркотіло, що я не встигла ще сказати кількох слів і ми вже були перед брамою. Страшенно було мені жаль, бо коли-ж знову найде ся така добра нагода?

Першого дня сьвят всі домашні пішли в гості до знакомих, а я лишила ся сама-самісенька дома. Трошка мала я надію, що може він як раз прийде до нас. Хоч і не була я певна, але думаю собі: „Хто знає? може і прийде?“ Отже не хотіла я вже виходити нікуди, навіть до церкви ні, щоби мене міг застати в кожній порі. Я вже і порох постирала сама і меблі устала рівненько, бо тож вигля-

дає гарнійше, коли дома порядок, — а він як не приходив, так не приходив. Але я все ще була певна.

Аж так може коло 4-ої приходять мені нагло на думку, що ану-ж він слабо задзвонить і я не почую з комнати. А до того ще дзвоник у нас троха попсований і нерас майже не дзвонить. Так я зараз пішла до передньої комнати і сіла собі на скрині, щоби вже чути напевно. Троха мені знудило ся, але що було робити? Я воліла вже сидіти, ніж безнастанно непокоїти себе, що він може дзвонить, а я не знаю нічого. Поки був день, то ще нічого; я або читала собі повість, або думала, про що будемо розмовляти, щоби мені вистало на цілий час. Але коли потемніло, я вже й сама не знала, що робити. Хотіла засьвітити лампу, що висить в передній комнаті, але думаю собі: „Пані Скродська зараз побачить, що в лампі менше нафти, і все виявить ся.“ Правда, я могла засьвітити і свою лампу, але то треба було йти аж до нашої комнати, а коли-б він тимчасом задзвонив, я могла би не дочути і пропало би ціле моє сиджене. Так я вже й сиділа напотемки. Спершу було мені троха прикро, але я витолкувала собі, що він або зовсім не має часу, або може вже і був, але саме тоді, як я в сальоні переставлювала крісла. І страшенно зла була я на себе за се переставлюване. Адже могли би й так стояти, нічого великого не сталося би. Але мені все прийде щось таке до голови і потім мушу жалувати. Так я сиділа вже і сиділа на тій скринці і все слухала, аж вкінці заснула. Аж коло 11-ої годни панство Скродські збудили мене дзвоненем.

І тепер, знаєте, сама не знаю, чи він був чи не був. А може і був саме тоді, як я заснула? Хоч я сплю дуже чуйно і все чую дзвоник, але може він дзвонив так тихенько? Вже красше було би, якби він і не прийшов, бо щож подумав би він собі про мене? Я кавала, що буду, а тут він приходять, дзвонить, і ніхто не отвирас! Я страшенно, знаєте, неспокійна. Хотіла я спитати ся єго і перепросити, — та чи-ж можу я промовити до него хоч кілька слів, щоби зараз всі не чули? Як собі тільки подумаю про се, то аж мені не знати що діє ся, так мені страшенно прикро.

На другий день, розуміє ся, я вже була певна, що прийде. Пішла раненько до церкви на першу службу божу і вже о 10-ій була дома. Від 12-ої приходили ріжні панове, ті самі, що і на Різдво. Не багато розмовляла я з ними, бо все краяла та порядкувала сьвячене. Він, знаєте, питав ся мене раз, чи я вмію займати ся господарством. Я, розуміє ся, сказала, що ще й як, — отже хотіла тепер, аби він уже сам побачив, яка я здатна до всего. Страшенно зручно ішло мені все. І з головизною дала я собі раду, а лише раз показала мені пані Скродська, як се треба краяти. Що хто задзвонив, все мені здавало ся, що то він. Я вже на окремій тарілці мала самі найліпші кусні мазурків для него, коли прийде. Але він прийшов аж о 5-ій. Ми зараз почали ділити ся сьвяченим, щоби не тратити часу, бо каже, що має страшно мало часу і мусить ще бути в гостях в кільканайцяти домах. Але був з пів години, а може і більше. Коли я так обрахувала собі, кілько часу треба єму ще на ті гостини, то вийшло, що в нас сидів мабуть найдовше. Я все розмовляла; але проте лишило ся мені ще багато річей. Як раз прийшли одні пані і пані Скродська мусіла зайняти ся ними, а я цілий час була з ним. Був і пан Скродський, але він не говорить ніколи нічого. Мазурків не хотів він їсти, хоч я просила єго дуже. Казав, що від самого рана їсть і їсть і тепер уже не може жадним способом. Але я лишила єму їх на пізнійше. При пращаню стиснув мене дуже сильно за руку і просив, щоб я пильнувала свого здоровля.

Було ще багато иньших гостей і до самого вечера я мусіла сидіти в сальоні. Потім мали ми горячу вечеру, але що ніхто, мов на злість, не прийшов, отже непотрібно варило ся і пані Скродська була страшенно лиха.

Романа вернула зараз у вівторок, але дуже невдоволена, бо зовсім не бавила ся і цілі два дні не мала до кого і рота отворити. А я, їй на злість, все оповідаю, як ми бавили ся тут дуже добре. Вона не каже на се нічого, але я вже знаю, що мусить бути страшенно лиха. Врешті я й не кажу неправди, бо, не можу сказати, я бавила ся дуже добре і тепер я зовсім вдоволена. Одного мені лише

жаль, що знову нема яких сьвят і нема на що чекати, — все-ж то приємно, коли мають прийти які сьвята.

Вже мене аж рука зболіла від того листу, мамо. Ви хотіли, щоб я вам описала все докладно, тому й вийшов такий довгий. Будете мати що зо дві години читати. Ну, але я вже вас цілую і обнимаю тисячі разів.

Фелька.

30-ого цвітня.

Моя найдорожша Мамо!

Ваш лист був такий сумний, такий сумний, мамо! Я також буда чогось дуже сумна, так коли ще дістала і той лист, то не могла здержати себе від плачу. Сама не знаю длячого, але мені тепер все збирає ся на плач. І не маю до того ніякої причини, — всі для мене дуже добрі і ніхто не зробив мені нічого злого, — а я проте таки все сумна і така, якби ось-ось мала розплакати ся. Але то певно лише з того, що я мабуть троха нездорова. Я вже хотіла йти до лікаря порадити ся, але грошей жаль мені. Врешті, що я скажу єму, коли мене ніщо не болить? Як я так добре застановила ся над тим, що мені хибує, то і вийшло, що мені не хибує нічого, тільки все так мені здаєть ся. Все, все, знаєте, здаєть ся мені щось таке, і хоч я сама знаю, що то неправда, але не можу собі дати ради і мушу все думати об тім. Раз, на приклад, прийшло мені до голови, що ви ніби-то вмерли, а я лишила ся сама-самісенька на сьвіті. Я знаю, що маю вас, але як стала я думати, то мені все здавало ся, що мене вже ніхто на сьвіті не любить і я така сама одна, така одинока, якби вже нікого не було на сьвіті. То знову раз, так сама не знаю з чого, подумала я собі, що чи не змінив ся він для мене, бо вже не такий, як перше. І тепер мені вже все так здаєть ся, хоч сама-ж я добре знаю, що се неправда. Бо, знаєте, длячого вони розмовляють з собою про такі річі, яких я зовсім не розумію? Як лише увійду до салюну, вони зараз починають говорити про що иньше

і якби нарочно все так якось, що я хоч би дечого свого не можу сказати. Вже і різні повісти читала я і в Романі питаю ся про різні річи, але хоч і зачнемо говорити про ту саму книжку, я скажу ледви кілька слів, а Роман в тій хвилі оповідає по своєму і то ще й так, як там зовсім не було.

Вже нераз, знаєте, волю зовсім не сидіти в сальоні і виходжу до нашої комнати, або накриваю стіл. Але мені потім страшно жаль того, що він був, а я, замість того, щоб хоч подивити ся на него троха, сиджу собі в иньшій комнаті і думки думаю.

Я вже що дня молю ся, щоби була здорова, але Бог не хоче мене вислухати. Помодіть ся там, мамо, троха за мною, моя мамо дорогенька! Відмовте що дня при молитві одно Богородице Діво за мене, щоби мені Господь Бог відмінив все на добре і щоби мені вже так не здавало ся, що я сама і що мене всі покинули. Одно Богородице Діво, мамо, лиш одно, а вас певно Господь Бог вислухає, бо я вже й сама не знаю, що діяти.

Ще не написала я вам про один свій клопіт. Вже кілька разів згадувала мені пані Скродська, що їм троха за тісно в мешканю, отже певно не будуть могли держати мене в себе. Хоч і не говорила напевно, лиш так собі, але я все бою ся, що мені скажуть випровадити ся. Що я зроблю, моя мамо? Дарецька намовляє мене до себе і навіть каже, що нас коштувало би все таньше, але я занадто привикла до всіх і зовсім не маю охоти випроваджувати ся. Я буду ще дуже просити, щоби мені хоч до літа позволили мешкати, — та чи згодять ся вони?

Дуже багато маю клопотів, мамо, і з нічим не вмію дати собі раду. Я вже і плакала кілька разів, але що плач поможе! Ох, мамо, мамо, коли-б ви приїхали хоч на один-одніський день до Варшави! Мені так сумно, так мені сумно, і смутно за вами...

Фелька.

7-ого мая.

Дорога Мамо!

Завтра іменини пана Скродського, отже всі виїжджаємо на Саский Остров. Пан Казимір, розуміє ся, також. Буде нас 14 осіб, а з Антосею — аж 15. Я вже маю все приготовлене, але хочу що раз оглянути кожду річ і тому пишу до вас дуже коротко. Бою ся, чи буде погода, — але чей буде, бо що гляну у вікно, всі зьвізди видко. Я вже зовсім здорова, отже маївка вдасть ся мені дуже добре. Романа має нову сукню, таку зефірову, — але хто знає, чи впорають ся з нею на завтра, бо доси не прислали. Вона, кажу вам, страшенно зла і все має до мене претенсію, що я і за гроші не хотіла їй робити сеї сукні. А я сказала, що не зроблю, і не зробила. Бо на що їй, моя мамо, потрібна та сукня? Я їду в старій кретоновій, то й вона могла би. Мені напевно здасть ся, що не впорають ся, бо тільки вчора післали матерію. Я вже й приготвую на то Роману, а вона все лютить ся на мене.

Я їду в тій ліля в цвѣтки, що то ви дали мені минувшого року на іменини. Троха вже була брудна, але я випрала її і стяжки обернула на другий бік. Думала й я про нову сукню, та де мені до того, моя мамо! Завадська позичила мені два рублі і ті вистарчили ледви на рукавички та на новий цвѣт до капелюха. Я хотіла і шубу заставити, але знаю, що ви гнівались би.

Сукенка висить уже на образі, бо в шафі помнялась би, — а Романа що на неї гляне, то певно пригадує собі свою, що їй ще доси не принесли. Вона, знаєте, і брови чорнить собі! Я не роблю того ніколи. Врешті і так у мене чорні. Не присягла би я, чи не робить вона собі чого і під очима. Хоч і не дуже знати, але мені так щось здасть ся. Мушу завтра добре придивити ся, коли буде мити ся.

Троха болить мене рука від желізка, бо я прасувала ту сукню цілий вечір. Але за то нема ані одної загинки. Антося хотіла мені допомогти, але я воліла вже сама, бо так я спокійніша, а в такій сукні найбільше залежить від випрасованя. До того вона й зовсім не вмів прасувати

рукавів. Все зробить мені такі плоскі, а то треба посувати так зручно желізком, щоби були округлі.

Так мені здаєть ся, що може троха буде мені холодно, але коли Романа вбере ся в зефірову, то чому-ж би я не мала вбрати ся в кретонову? Коби лиш була погода, бо инакше я загризлась би дуже. Богато проєктів маю на завтра. Будемо певно проходжувати ся по цілім Саскім Острові і з ким хто буде хотіти. Так мені видить ся. Виїдемо аж о десятій, але волю встати нехай і о 7-ій, бо якби що забула, то був би час ще зробити. А тої сукні для Романи ще не принесли.

Дуже вас цілую і обнимаю.

Фелька.

9-ого мая.

Дорога Мамо!

Я думала, що не знати що напишу вам про ту маївку, і проєктувала собі дуже богато, а тимчасом все так зложило ся, що не вийшло нічого. Я зовсім не бавила ся, моя мамо. Зараз на початку, як ми вийшли з дому, Романа взяла п. Казимира під руку, а я мусіла йти з Яськом, бо ніхто не хотів его взяти. Така лиха була я на Роману, що ледви відповідала Яськови, коли той про що питав ся. Бо він був би певно підійшов до мене, якби не вона, і хоч до Висли ішли-б ми разом. Таке вже мое щастє завсіди. Але її, видко, сам Бог скарав, бо ту сукню зробили їй цілком зле. Цілі плечі, кажу вам, якби на иньшу фігуру зроблені, а зашевка одна висша, друга низша — і через те все морщило ся. Вже би я не зробила так ніколи.

Пані Скродська і ще одна пані дуже бояли ся води і через цілу Вислу або кричали, або оповідали собі різні пригоди на воді. Я мусіла пильнувати Яська, бо все крутив ся, а вони сиділи за мною на третій лавці. Аж тепер замітила я, що могла була також усїсти коло них. Але при всїданю такий був крик, що ми трохи всі не потопили ся. Пані Скродська згодила найперше одного перевізника, але

що другий під сам кінець опустив 5 коп., отже ми мусіли пересідати ся. Тамтой почав страшенно лаяти ся, аж пані Скродська трохи не дістала спазмів, — і скінчило ся на тім, що пан Скродський лишив ся на березі ще з одним паном і мали его заскаржити в циркулі.

На Саскім Острові сіли ми зараз снідати, бо так покищо не було що робити і всі були дуже голодні. Один пан випив на здоровле пана Скродського, але що его ще не було, то пані Скродська подякувала за него і зо всіми торкала ся чаркою.

Потім пили і на її здоровле, і ще кількох пань, аж мені в голові закрутило ся і я не знаю добре, що було далі. Якийсь пан почав цілувати мене по руках і щось мені говорив, я єму також, але потім жінка затигла его до ліса, а мені сказала щось таке, що я вже хотіла й образити ся, тільки тепер уже не знаю, за що. Певно, моя мамо, сказала якусь дурницю, бо то дуже зле вихована особа.

Заким я спостерегла ся, вже пана Казимира і Романи не було. Я хотіла їх пошукати, але що мені й Ясько десь пропав, то мусіла перше найти его, бо пані Скродська просила мене, щоб я пильнувала его. Мені все так крутило ся в голові, що я зовсім не знала, що діє ся зі мною. Всі пішли собі кудись, а я лишилася сама одна з Яском і з панею Скродською, якби мене хто згубив. Я вже знов хотіла їх шукати, але що треба було приготувати до обіду, то лишилася. Сама не знаю, як то так скоро зійшло: тут що-йно з'їли ми перекуску, і вже обід! За то хоч при обіді сиділа я при нім — я з одного боку, а Романа з другого. Небогато могла я говорити, бо вони шептали собі якісь секрети, або робили кульки і згадували, хто то може бути. Але і мені показали раз одну кульку і я мала сказати, що тій особі бажаю. Я сказала, що дуже люблю її і бажаю їй, щоби все була щаслива. Вийшло, що то мала бути Романа, а я, мамо, зовсім не мала її на думці.

По обіді пішли ми всі на прохід, а пан Скродський подав мені руку. Годі-ж було відмовити єму і я мусіла йти з ним. Але ледви ми уйшли кусень дороги, вже нам Романа десь щезла з паном Казиміром. Я знала добре,

куди вони пішли, і хотіла всіх завести в ту сторону, але пані Скродська сказала, що коли самі не пильнують ся, то нехай блукають за кару.

Аж геть-геть пізнійше, коли пан Скродський пустив мене троха, побігла я в ту сторону і найшла їх відразу. Сиділи собі під деревом і балакали. Я підійшла до них так ніби випадком, але вони в тій хвилі встали і ми вернули до всіх. По дорозі все ще розмовляли тільки з собою, а Рожана раз-враз питала ся его: „Пане Казиміре, чи так?“ — А він казав: „Так. А ви чи також так?“ — „А якже“ — відповідала вона. І що я могла з того зрозуміти, моя мамо?

Коли звечеріло, ми ще раз з'їли перекуску і всіли у човен. Вертаючи я хотіла доконче сісти собі при них, та чи пані Скродська дозволила мені? Вони сіли самі на цілій лавці, — і ще як раз для мене було би троха місця. Я вже хотіла усісти чимскорше, щоби мене ніхто не задержав, але пані Скродська взяла мене за руку і посадила коло себе. Я кажу їй, що волю сидіти там. „Ні, — каже — там не можна, бо вже нема місця і човен переходить ся.“ Коли-ж то неправда, мамо, бо було місце, як вас люблю, було. Врешті я була би вже так усіла, що ми певно були би помістили ся. Я потребую дуже мало місця і їм зовсім не було би тісно. Але що могла я зробити? Пані Скродська все держала мене, поки майже всі не всіли, а потім мусила я усісти при ній, бо иньшого місця не було. Я ще собі думала, що може по лавках буде можна якось перейти до них, але годі було й пробувати, бо між нами сиділо за багато осіб. І вже, мамо, не говорила я з ним ані слова. Ми й не попрощали ся, бо він видко спішив ся кудись і спізнив ся.

Ще ніколи не бавилась я так зле. Часом мені аж чогось прикро, як собі пригадаю те все. Вже ніколи не буду собі робити ніяких проєктів, бо мені все виходить инакше. І саме длятого потім прикро мені.

Написала-б я вам ще багато иньших річей, але мене страшно печуть очи, бо я нині плакала троха. Я зовсім не є щаслива, мамо, зовсім, зовсім ні. Лише ви любіть мене дуже, моя мамо дорогенька!

Фелька.

11-ого мая.

Найдорожша Мамо!

Ну, бачите, ну, бачите, що вони мені зробили. Я вже міркувала, що він для мене не такий, як був давнійше, але того, мамо, я зовсім не сподівала ся. Приходжу собі на обід, а вони кажуть: „осьвідчив ся.“ Мені зараз серце стало страшенно бити ся і питаю ся, хто? Щож я зробила їм злого, мамо? Романа хоче вже справити собі виправу і той мадеполям, каже, радо відкупить від мене; але я не дам, мамо, не дам! Нехай собі купить у склепі, або де хоче, а я не дам. Вже половину річей я спакувала собі, тільки ще не знаю, чи Дарецька дозволить мені так відразу спровадити ся до неї. Але я зараз перенесу ся звідси, бо щож мені тут робити, моя мамо?

Ще раз лише побачу его, мамо, і зараз потім випроваджу ся. Зараз сьогодні випроваджу ся, або завтра, як лише спакую річи, але мушу побачити его. Анї словечка не скажу ему, і до сальону не піжду, мамо, так лише в дверях стану собі і буду дивити ся крізь шпару. А того мадеполяму не дам, за ніщо в сьвіті не дам. Пані Скродська цілувала мене, але то вона, мамо, найгірша зі всіх. І ту тарілку, що при обіді я стовкла, зараз відкупила я їй, хоч вона не хотїла, — але я не хочу від них нічого і не прийду до них ніколи.

Тільки що мені тепер, моя мамо, почати?...

*Фелька.*Переклав в польського *О. М.*

Злочинець Сальва́.

Виривки з повісти Еміля Золя „Paris“.

II. З л о ч и н.

[Пер Фроман, бігаючи весь день по різних частях Парижа, щоби здобути притулок для хорого Лявева, кілька разів здивав Сальва з тою торбиною, в котрій стирчало щось мов шматок хліба або якийсь робітницький знаряд. Він стрічав його в сінях парламенту, де його без білету не хотіли впустити до салі засідань, потім стрічав його на різних вулицях і все якось не мав відваги приступити до него, заговорити з ним. Над вечір Пер від аббе Роза довідав ся, що Лявев умер. Ся відомість ударила його дуже тяжко; всі його заходи були безпожиточні. Він у нестямі, в безмежнім огірченю блукає по вулицях Парижа].

В хвилі, коли Пер, зломаний, розбитий утомою, прийшов на площу Опері, підвів очи. Де він властиво? Тут, на широкій площі сего перехрестя било — здавалось йому — серце великого міста — немов би з далеких передмість збігла ся сюди кров з усіх боків блискучими вулицями. Він бачив, як губили ся під обрієм отвори вулиці Оперової, вулиці Четвертого вересня і вулиці Мира, освітлені ще останками денного сьвітла та при тім усіяні цілим муравлиськом огників. Бульвар виливав на сю площу повінь своєї циркуляції; сюди збігали ся також допливи сусідніх вулиць в ненастанну сутолоку, що чинила се місце

найнебезпечнішою западнею в світі. Сторожі безпеченства даремно силкувалися робити тут який-такий порядок; хвилі пішоходів напливали все свіжі, колеса запинались одні об другі, коні ставали дуба серед реву сеї людської повені, такої голосної і такої ненастанної, як рик розбурханого океану. А побіч самотна маса будинку Опери, величезна і таємнича, помалу тонула в тіни, немов який символ, а Аполлон з лірою на її шпилі синів ще в остатнім відблиску світла на тлі поблідлого неба. Всі вікна фасада заясніли, якась веселість плила з тих тисячів ламп, що розблискували одна за одною, щось немов бажане загального спочивку, вольного насичення розсипалося разом з густішою п'янкою, серед котрої тут і там запалювалися електричні кулі мов місяці ясних парижських ночей.

І по що він зайшов сюди? Пер запитував себе самого, гнівний і здивований. Коли Лявев умер, йому не було що робити, хіба вернути до дому, позамикнути двері і вікна і загребтися в своїм куточку як щось зовсім непотрібне, без віри, без надії, і ждати хіба на загальне знищення. З площі Опери до єго домика в Нейлі було далеко. Не вважаючи на крайню втому, він не хотів брати дорожки, вернув знов в напрямі церкви св. Мадлени і з диким бажанєм — розширити свою рану, насититися обуренєм і гнівом, занурився знов у сутолоді пішоходів, у оглушливім гуркоті позовів. Хто знає, може онтам, на розі сеї вулиці, на кінці сего бульвара розвернеся сподівана безводня, в котру мусить провалитися сеї перегнилий світ, котрого стара суспільна будова тріщить — він чув се на кожнім кроці!...

Коли хотів перейти півперек вулиці Скріба, сплинув його стісок народу. Перед пишною каварнею якісь два високі, лихо одягнені і дуже брудні бідолахи викрикували на переміну остатній нумер „Голосу народу“, скандали, перекуплених членів парламенту і сенату таким охриплим голосом, що прохожі стовпилися довкола них. І тут він знов несподівано пізнав Сальва, що блукав, постоював, а вислухавши, що кричали рознощики, наблизився до каварні і заглянув крізь шибу до середини. Сим разом стріча зачудувала Пера, наповнила його підозрінєм і він також

зупинився і надумав слідити за ним. Йому не вірилось, щоби Сальва хотів увійти до каварні і сісти при однім з маленьких столиків під тим теплим блиском ламп, він, з тим нужденним виглядом, з тим шматком хліба, що стирчав під його старою, пофалатаною блюзою. Хвильку він ждав, а потім віддалився помалу, мов зломаний, неначе-б та каварня, майже порожня, не була відповідна для него. Чого йому треба? Чого він шукає від самого ранку в сій самітній і дикій погоні здовж і півперек сего багатого, веселого Парижа з тим голодом, що хапає ся його за поли? Він ледви-ледви волік ся і, бачилось, дійшов до повного вичерпаня енергії і сили волі. З видом знесиленого чоловіка він підійшов до кйоска і оперся об него на хвилю. Потім випрямився і пішов далі, все немов шукаючи чогось.

В тій хвилі стало ся щось, що ще дужше зворушило Пера. Із вулиці Комартен вийшов високий, крепкий чоловік, наблизився до Сальва і забалакав до него. Св'ященник по короткій непевности пізнав свого брата Гійома в хвилі, коли сей без погорди стискав руку робітника. Се він, з тим густим волосем обстриженим як щітка і сніжно білим, хоч йому всего несповна 47 літ! Його густі вуси були ще зовсім чорні, без одної срібної ниточки і се надавало вельми енергічний вид його обличчю з чолом високим мов вежа. Він мав по батькови се чоло повне льогіки і непоборного розуму і Пер мав його також. Але долішня часть обличчя старшого брата була повнійша, ніс грубший, підбородок чотирикутний, уста широкі, міцно зарисовані. Блідий шрам від давньої рани, перетинав його лівий висок. Ся фізіономія дуже поважна, понура і замкнена в собі на перший погляд роз'яснювала ся мужеською добротою, коли усмішка відслонювала зуби, що були ще зовсім білі.

Пер нагадав собі, що мама Теодора розповідала йому сего ранку. Його брат Гійом, зворушений такою страшною нуждою, дав був Сальватови на кілька днів у себе занятє. Се вияснювало той вид співчуття, з яким він, бачилось, випитував його, коли тимчасом механік з виразом замішаня ізза сеї стрічі тупцював сюди-туди, немов квацив ся далі в свою невідрадную подорож. Хвильку здавало ся, що Гійом

і сам зрозумів се замішане, мабуть із заклопотаних відповідей, які давав йому Сальва. Та проте він розстав ся з робітником. Але майже зараз потім він обернув ся і глядів у слід за ним, як той віддалював ся поміж юрбою з видом утоми і впертости. Думки, що насунулись йому на ум, мусіли бути дуже важкі і сильні, бо він надумав ся зараз іти слідом за ним, стежити його здалека, немов бажаючи допевнити ся, куди він подасть ся.

Обнятий чим раз більшим занепокоєнням Пер придивляв ся тій сцені. Перове ожиданє якогось неозначеного великого нещастя, підозрінє, яким наповнили його часті, невияшені стрічі з Сальватом, несподіванка, коли побачив, що й його брат замішаний у сю справу, — все те наповнило його бажанєм дізнати ся, що се таке, бути при тім, може не допустити до лиха. Не надумуючи ся він і собі-ж обережно пішов слідом за обома мужчинами.

Нове зворушенє обхопило його, коли Сальва, а за ним і його брат Гійом раптом завернули на вулицю Іодо де Моруа. Яка доля веде його назад на сю вулицю, до котрої він поспішав з горячковим поспіхом і до котрої смерть Лявева загородила йому дорогу? Його зачудуванє ще збільшило ся, коли побачив, як Сальва, котрого він на хвилю стратив був з очей, стояв перед палатою Дювіарів на тім самім місці, де він пізнав його був сьогодні рано. Задля якоїсь напрями тротоару під вїздом широчезна брама палати була власне геть відчинена, а що робітники пішли вже, то ся широка брама так і стояла роззявлена, повна вечірної пїтьми. Тїсна вулиця побіч роз'іскреного бульвара тонула в синявій тїни, котру прошилювали рідкі зірочки газових ріжків. Якїсь жінки пройшли і змусили Сальва зійти з тротоару. Але зараз він виступив знов, закурив собі недогарок ситари, якийсь шматок піднятий зпід стола якоїсь каварні і стояв далі нерухомо, терпеливо вартуючи супроти входу палати. Розбурханий темними думками Пер затрівожив ся і запитав себе, чи не ліпше буде заговорити до сего чоловіка. Та його спинила присутність його брата, котрого бачив укритого в заглибленю сусідньої брами, також на чатах і також готового до вмїшаня. Длятого він призначав, що ліпше буде не спускати з очей Сальва. Сей стояв

усе ще на сторожі, з очима вліпленими в браму, не змигаючи з неї хиба на стільки, щоби зирнути на бульвар, немов ждав на когось чи на щось, що мало надійти відтам. І справді отсе надїхало лядо Дювіярів з візником і лакесм в темно-зеленій з золотим ліберії, лядо дуже парадно запряжене парою прекрасних цугових коней.

В повозі, котрий звичайно о сій годині привозив батька або матір, сего вечера навпаки звичасви сиділи тільки їх діти Гіяцінт і Каміля, вертаючи з вечерка у княжни Горн. Замкнене лядо вїхало в улицю і наближало ся з гучним стукотом кінських копит. В тій хвилі невеличка, 16- або 18-літня блондиночка, рознощиця якоїсь модистки з великою картоною коробкою в руках живо перебігла поперек вулиці, щоби вийти в браму перед повозом. Вона несла капелюх для баронеси і прогавила досить часу йдучи бульваром, глипаючи на всі боки своїми очицями коліру незабудьки, своїм рожевим носиком, своїми вічно усміхненими устами, своїм чарівно-хорошим личком. І в тій самій хвилі Сальва, ще раз зирнувши на лядо, одним скоком щез у гирлі брами. Майже зараз потім він вибіг назад, кинув до ринштока кінчик запаленої ситари, пішов не кваплячись і щез у глибині бездонної вуличної пїтьми.

Що стало ся далі? Пер пригадав собі опісля, що тротоаром надїхали тачки західної залізниці і на хвилю зупинили лядо, а рознощиця тимчасом щезла в брамі. Він бачив і серце стислось йому несказаною трівогою, як його брат Гійом, немов під впливом наглого просвітлення, раптової певности кинув ся й собі-ж до входу палати. Не розуміючи гаразд він чув, що наближаєть ся щось страшне. Він рад був бігти, кричати, але стояв мов прикований до тротоару, а якась оловяна рука стисла йому горло. І нараз гуркіт грому, страшений вибух, немов земля розсіла ся і громом розбита палата западає в безводню. Всі шибби сусідніх домів потріскали і з голосним бренькотом посипали ся як град. Пекольне полумя на хвилю обхопило всю вулицю, туман пилу і диму був такий великий, що немногі прохожі, осліплені заревли з переляку серед страховищ сего огняного гирла, в котрому, бачилось, мусять пропасти.

Та сей блиск вияснив і Перови нараз усю річ. Він знов побачив бомбу, що стирчала в робітницькій торбі, порожній і ні до чого нездатній через безробітцю. Він побачив її під подраною блюзою, сей горбик, що видавав ся йому шматком хліба піднятим десь на розі вулиці і забраним до дому для жінки й дитини. Перебігши мов страшна погроза весь щасливий Париж, ся бомба трісла з громовим ревом ось тут, на порозі всевладної буржуазії, пані золота. Та він в сій хвилі не думав ні про що, тільки про свого брата Гійома і кинув ся в браму, де, бачилось, відкрило ся гирло вулькана. Зразу він не міг розпізнати нічого, бо острій дим застилав усе. Потім побачив, що стіни потріскали, горішній поверх розвалив ся, брук був повирваний і застелений румовищем. Ляндю за брамою, що власне мало в'їзджати, не вазнало ніякої шкоди: ані один кінь не був скалічений, ані навіть козуб повоза не був нарушений жадним обломком. Тільки молода дівчина, невеличка білява і гарна рознощиця лежала горілиць з розпореним нутром, з неушкодженим ніжним личком, з ясними очима, з тим здивованим усміхом, поражена громовим ударом катастрофи. Картонова коробка впала тут же побіч неї, покрішка відскочила і з коробки вилетів дамський капелюх, рожевий, дуже делікатний капелюшок, що лишив ся зовсім ненарушений у своїй квітчастій оздобі.

Гійом якимсь чудом був живий і вже стояв на ногах. Тільки з його лівої руки текла кров; обломки бомби зломали йому один щиколонок. Його вуся були обсмалені і вибух, збивши його з ніг, так струснув і потовк його, що він тряс ся всім тілом мов від великого морозу. Та проте він пізнав свого брата і навіть не здивував ся бачучи його тут, як се буває при великих нещастях, де невияснене робить ся зісланим від Бога. Сей брат, від давна страчений з виду, був тут зовсім природно, бо йому треба було бути тут. І він зараз крикнув до него, в божевільній дрожи, що трясла ним:

— Веди мене відси, веди мене відси!... До себе, до Нейлі... Ой, веди мене відси!

А потім, замість усякого вияснення, він почав балакати про Сальва:

— Я так і думав, що він украв мені один патрон... На щастє, один-однісінський, а то-б цілий квартал був ви-летів у повітре. Ах, нещасний! Я не міг прискорити в пору, щоби притоптати ногою люнта.

З повною ясністю, яку дає часом небезпека, Пер не мовлячи нічого, не тратячи ані секунди часу пригадав собі, що палац мав другий вихід через подвірє на вулицю Віньон. Він зрозумів важку небезпеку, що грозила його братови, якби його знайшли замішаного в сю справу. Живо випровадивши його на темну вулицю Віньон, він обв'язав йому своєю хусткою шиколонок і велїв сховати його при груди, під камізелькою.

— Веди мене! — повторяв Гійом трясучись і цокочучи зубами, — до себе, до Нейлі! Не до мене!

— Так, так, будь спокійний. Осє тут зажди хвилинку, я зупиню дорожку.

Поспішаючись знайти фіякра він випровадив його на бульвар. Але грім вибуху наробив заколоту в цілім кварталі. Коні ставали дуба, люде бігали сюди й туди, мов божевільні. Поліційні атенти позбігали ся і купа народу привалила і заткала вже вхід до вулиці Годо де Моруа, що виглядала чорна мов челюсти безодні, бо сьвітла всі погасли. В ту пору на бульварі рознощик „Голосу народа“ надсаджував ся викликаючи новий скандал з африканськими зелізницями, з 32 підкупленими членами парламенту і сената, ворожачи близький упадок міністерства. Вкінці Пер спинив одного фіякра і почув, як один прохожий біжучи мовив до другого:

— Міністерство! Еге! Отся бомба підіпре його на ново.

Оба брати сіли на дорожку і поїхали. Над розбурханим Парижем залягла чорна ніч, немилосерна ніч, в котрій зорі тонули серед мороку злочинів і заїлости, що уносив ся над кришами. І з страшним лускотом крил, який чули колись Содома і Гомора, роздавав ся з усіх боків темного обрію один великий крик: Деж та правда?

III. П о г о н я.

[Минув місяць від сповнення сего злочину, що наповнив весь Париж тривокою, котру газети побільшували ще в десятеро. Поліція впала на слід Сальва і вкінці обконала його так, що йому нікуди було діти ся. Одної ночі його мало не зловлено і він ратував себе тільки тим, що серед дощу і пітьми втік у Болонський лісок і скрив ся в його гущавні. Другого дня по обіді вибрали ся брати Пер і Гійом Фромани на прохід до ліска!]

Пер і Гійом подали ся алеєю до Лшоншам і йшли нею аж до гостинця Мадрид-о-ляк. Там вони звернули ся до дерев і йшли за бігом невеличкого потока Лшоншам. У них була думка пройти аж до озер, обійти їх і вернути потім брамою Майб. Але чагарник, котрим вони йшли, був тепер на пр'весні такий спокійний, принадний і безлюдний, що вони піддались бажанню нарозкошувати ся тим чудовим супокоем і сіли. Лавкою служив їм пень зрубаного дерева і їм могло здавати ся, що вони десь далеко, в правдивім лісі. І Гійом жарив про сей правдивий ліс після свого довгого, добровільного затворництва. Ах, вольний простір, здорове повітря, що віє між гиляками, весь той широкий сьвіт, що мав би бути невідчужимим володінем чоловіка!...

В тій хвплі в тім дикім пустім закутку, де їм могло здавати ся, що сидять на краю сьвіта, перед ними виринула незвичайна поява. Із гущавини появив ся нараз якийсь чоловік і в диких підскоках пробіг поперед них. Се був без сумніву чоловік, але такий не до пізнання, так покритий болотом, в такім стані страшної нужди, що можна було прийняти його за звіря, за якогось обскоченного, собаками затравленого дикого кабана. Хвилину забувши ся він вагав ся перед потоком, побіг здовж него; потім, немов чуючи наближене кроків і горячих віддихів, він скочив у воду повисше колін, вискочив на другий беріг і щез за куюю смерічок. Майже зараз потім надбули лісові сторожі під проводом кількох поліційних атентів, пробігли понад потік і щезли. Се було справдішне полюване на чоловіка, що пробігло отсе попід ніжною обновою листочків,

глухе, завзяте полюване, без червоних курток, без грімкої музики рогів.

— Якийсь злодюжка, — промовив Пер. — От нещасливий!

Гійом і собі-ж неохітно махнув рукою.

— Все тільки жандарми та тюрма! Все ще люде не винайшли иньшої суспільної школи.

А чоловік ген там біг усе далі та далі. Допавши мінущої ночі в скаженім бігу до Булонського ліска і вирвавши ся таким робом від наставлених на него агентів Сальва надумав ся добрати ся до брами Дофін і спустив ся відси на дно окопів кріпости. Він пригадав собі, що колись не один безробітний день проводив у сьому місці, в відлюдних закамарках, де ніколи не здибав нічогісінько. І справді нема тасмнійших схованок, заслонених густійшими корчами, зарослих висшим буряном. Деякі кути рова, при вуглах великого муру, се правдиві гнізда волоцюг і закоханих. Сальва запхавши ся в найбільшу гущавину тернів і блющу на щастє собі знайшов серед пільми і дощу якусь нору повну сухого листя і запхав ся в неї по саму шию. Він був уже весь мокрий, бо повзав сюди по болоті окопів на помацки, нераз рачкуючи. Отсе сухе листє було для него несподіваним добродійством, немов покривалом, у котрому він обсушив ся троха і спочив після свого скаженого бігу крізь погану пільму. Дощ не переставав, але обмочував йому тільки голову і він вкінці дійшов до повного отупіння і під уливним дощем заснув твердим сном. Коли знов розкрив очі, сходило вже сонце, могла бути шеста година. Дощ промочив сухе листє і він лежав мов у купелі ледоватї вохкості. Та проте він лежав на місці чуючи себе тут безпечним від нагінки, яка певно жде на него. Ніякий поліційник не міг би його тут домацати ся, бо ціле його тіло було загребане, а голова до половини прикрита хашцем. І він не рушив ся з місця і придивляв ся, як піднімало ся сонце.

Коло осьмої години надійшли сторожі і поліційні агенти, перешукали рови фортіфікацій і не побачили його. Так і є, як він думав, нагінка була готова від самого досвіта, за ним стежили. Його серце било ся голосно, він

почував зворушене дикого звіря, котрого обступаять стрільці. Припадково його криївка була під самою казармою жан-дармерії і відси, з другого боку насипу доходив до него голосний шум. Ніхто не показував ся більше, ані живої душі, ані шелесту в буряні. Тільки здалека чути було невиразні ранні звуки з ліска, дзвоник біцикля, гальоп кінських копит, гуркіт повоза, все оте марноване часу богатого, великосвітського Парижа, що впливав ся сьвіжим повітрем.

Година йшла за годиною, девята, десята. Відколи дощ перестав, Сальва не терпів уже так дуже від холоду, дякуючи каскетови і грубому пальтови, що дав йому був Матіс. Але голод докучав йому знов, пік його в жолудок, немов вертячи в ньому діру і страшні корчі немов оловяними обручами здавлювали йому боки. Два дни вже він не їв нічого і ще вчора вечір, коли від Матіса прийняв склянку пива, був натще. Він думав пробути тут аж до ночі, потім у пітьмі доповзти до Бульонь і викрасти ся з ліса дірою, яку знав у тій стороні. Ні, ще його не спіймали! Він пробував заснути, але не міг задля тяжкої муки. В одинадцятій годині йому зробило ся млісно, здавало ся, що ось-ось умре. І його обхопила злість і одним скоком він вихопив ся зі своєї листяної криївки. Голод довів його до стеклости. Він не міг лежати тут довше, він хоче їсти, піде відси, хоч би мав стратити свою свободу і своє жите. Власно вдарив південь. Скоро виліз із рова, він побачив себе на обширній відкритій площі сіножатеї Мюетти. Він перебіг їх що духу, мов божевільний, інстинктивно звертаючи ся до Бульонь, міркуючи, що тільки в тім боці є одинокий можливий вихід. Диво, що ніхто не звернув уваги на того чоловіка, що біг мов скажений. Коли йому пощастило доходити ся дерев, він зрозумів свою необережність, своє безумство, до якого довела його потреба втеки. Він затремтів, поповз поміж буряном, підіждав кілька хвиль, щоб допевнити ся, що його не гонять поліційні агенти. Потім, настороживши очи і вуха, з якимсь прочутєм, з якимсь дивним нюхом небезпеки він пробирав ся далі, помалу, обережно. Він міркував, що пройде між горішнім озером і площею перегонів Отель. Але там є тільки одна

широка алея, обсаджена рідкими деревами і треба було надзвичайної зручності, щоб ані разу не показати ся на чисте поле, треба було користати з найменших пеньків, використувати найрідші корчі, не важити ся робити ані кроку, не роздививши ся довгенько довкола. Новий пере-страх, вид далекого поліційника примусив його лежати ще чверть години плазом на землі за хащами. За кожним на-ближенем порожнього фіякра, звичайного прохожого він зупи-няв ся. Він віддихнув аж тоді, коли йому вдало ся ввійти в гущавину, що находиться ся за горбом Мортмар між шля-хом, що веде до Бульонь і алеєю, що йде до Сен-Клю. Хащі там дуже густі і він потребував тільки держати ся їх, щоби неспостережено добрати ся до близького, як йому думалось, виходу. Тепер він уратований. Але нараз він побачив о яких трийцять метрів перед собою стражника, що стояв недвижно і заступив йому дорогу. Він скрутив у бік на ліво і побачив там другого стражника, що також стояв недвижно і, бачилось, дожидав його. А там знов стражник, знов стражник, що пятьдесят кроків стражник, цілий кордон розтягнений мов крила невода. А найгірше було те, що його мусів хтось побачити, роздав ся легень-кий окрик, мов різке кумканє жаби, що повторяло ся далі, все далі, без кінця. Ось нарешті стрільці напали на слід, тепер уся обережність безхосенна, бідоласі не лишало ся ніякої надії на ратунок крім утеки. Він зрозумів се дуже добре і відразу пустив ся гальпом, перескакуючи через завади, пробігаючи поміж деревами, не дбаючи про те, чи його хто побачить, чи ні. Трьома скоками він перебіг пів-перек шляху, що йде до Сен-Клю і кинув ся в густі хащі, що покривають площу між сим шляхом і алеєю Королеви Марґарети. Там чагарник ще густійший, гущавина ліска тут найнедоступнійша, ціле море зелені в літі, де йому мже й пощастилось би було заховати ся в порі листя. І тепер на хвилю він щез ім з очей, зупинив ся, надслухував трівожно. Не видно, не чути стражників! Невже вони згу-били його слід? Тиша, безмірно солодкий супокій спливав із молодих листочків. Аж ось знов роздав ся легенький окрик, затріщали гняки і він знов пустив ся бігти мов безумний, куди очи бачуть, утікати для самої втеки. Коли

добіг до алеї Королеви Маргарети, побачив, що вона замкнена; поліційні атенти заступили її мов драбиною. Він мусів бігти здовж алеї, обертати в гору, не вихиляючи ся з гущавини. Але через те він віддалював ся від ліска, вертав там, відки вийшов. Неясно в його бідній забаламученій голові мигнула остатня можливість ратунку: перебігти отак відкритим полем аж до густого ліса Мадрид, а відси пробувати добрати ся до берега ріки, перебігаючи від одної групи дерев до другої. Се була одинока стежка захищена лісом, що могла довести до Сени, бо про се годі було й думати, щоб добрати ся до неї поперек широких голих площ Гіпподрому і площі для виправ кінноти.

Він гнав, гнав що духа. Але добігши до алеї Лшоншан він не міг перебігти поперек неї, бо й тут чатували стражники. Тоді покинувши свій плян утеки через Мадрид і Сену він мусів обігнути коліно здовж сіножаті Кателян. Під проводом стражників атенти наближали ся; він чув, як вони обкручували його чим раз тіснішими вузлами. Тепер почала ся скажена, дика гонитва з запертим віддилом. Він вискакував на сугорби, кидав ся в рови, перескакував через щораз то нові перепони. Він продирав ся крізь тернисті хащі, проломлював ся крізь штахети. Три рази падав він зацявши ся ногами за зелізні дроти огорож, котрих не добачив; але бухнувши в кропиву він зірвав ся знов не чуючи пекучого болю; летів далі мов шпійганий острогами, мов битий до крові батогами. Тоді то йому пострічали ся Гійом і Пер, як він біг страшний, не до пізнання, як кинув ся в каламутну воду потоку, мов звір, що бажає покласти остатню перепону між собою і собаками. Йому мигнула в голові хиберна думка, про островець посеред озера, немов се мала бути непорушна схованка, коли-б тільки він міг добрати ся до неї. Він жарив про те, щоб дістати ся туди в плав, та так, щоб ніхто не бачив, і зарити ся там потаємно, — тоді-б він був безпечний від усякої погоні. І він біг. Аж ось нові стражники змусили його знов звернути з дороги; він мусів знов вертати, обійти перехресну дорогу при озерах і так його пригнали, прибили знов до кріпости, від котрої був вийшов. Була

вже майже третя година. Вже більше як півтретя години він бігав і бігав ненастанно.

Перед ним показала ся алея посипана дрібним піском, для кінних. Він перебіг її що духу, грузнучи в глині розквашеній сьвіжим дощем. Далі наскочив на вузьку заслонену доріжку, одну з тих розкішних стежок отінених мов колиски любим закоханим парам; нею він міг бігти досить довго заслонений перед гонителями і його надія знов віджила. Але доріжка виходила на один із тих страшних гостинців, широких і простих, де гоняли ся біциклі, повози, ціла елегантна сутолока сего лагідного, мов серпанком прислоненого пополудня. І він знов шувльнув у гущавину, знов наскочив на стражників і згубив нарешті всякий напрям, усяку думку. Се вже була тільки якась маса, котрою перекидали ся, котру попихали нагінці по своїй уподобі, обкручуючи, стискаючи її що хвиля дужше і дужше. Він не почував нічого більше, тільки потребу бігти, бігти ненастанно, чимраз швидше. Перехрестя доріжок мигали одно за одним, він перебіг через широку поляну, де ярке сьвітло майже отуманило його. Тут нараз він почув ось-ось за собою горячий віддих погоні, пажирливе сапанє, що вже пожирало його. Крики роздавали ся, якась рука мало що не вхопила його, купа тіл тупотіла, юрбила ся за нюхом його слідів. З остатнім напруженєм він підскачів, продер ся, підняв ся на ноги, знов опинив ся на самоті серед молоді, лагідної зелені і побіг, побіг що духу.

Але се був кінець. Він ось-ось мусів звалити ся з ніг. Його надірвані ноги відмовляли послуги, з вух капала кров, уста покриті були піною. Голосне, бурливе сапанє розпирало його боки, немов удари серця хотіли розірвати їх. З него капала вода і піт; покритий грязюкою, розчіханий, виголоднілий він валив ся з ніг більше від голоду, ніж від утоми. І ось крізь морок, що звільна заволокав його божевільні очи, він раптом побачив відчинені двері шопи за якимсь двориком схованим між деревами. Тут не було нікого, крім товстого білого кота, що зараз утік. Він ускачів до шопи і зарив ся в соломі, що лежала між порожніми бочками. Ледво зарив ся в ній, як почув шлапанє

нагінки; агенти і стражники стративши його слід, погнали попри дворик мишкуючи попри укріпленя. Стук важких чобіт затих, настала глибока тиша. Він притис обі руки до серця, щоби притишити його бите і понав у мертвецьке остовпіне, тільки великі сльози канали з його затулених повік.

Пер і Гійом спочивши чверть годинки, подались далі на прохід, дійшли до озера, перейшли через перехресте Каскад і хотіли вертати до Нейлі, обходячи другим берегом озера, коли в тім їх заскочила злива і змусила сховати ся під грубими, ще голими гиляками старого каштана. А коли дощ пускав ся ще дужший, вони побачили за групою дерев якийсь дворик, маленьку каварню і реставрацію і побігли до неї шукаючи захисту. Вони ввійшли до салі чи радше веранди під скляним дахом; тут стояло кілька малих мармурових столиків, а зрештою не було нікого. В домі, бачилось, не було й живої душі, немов він тільки що прокидав ся з зимового сну; чути було ще задавнену вохкість мов у пустці, котра задля браку гостей стоїть замкнена від падолиста до марта. За двориком була стайня і шона — прибудівки покриті мохом.

— Але-ж тут, здаєть ся, ще все позамикано, — мовив Гійом, входячи до сего мовчазного домика.

Пер сів коло одного малого столика.

— Все-ж таки нам не заборонять перечекати, поки промине туча.

Аж ось показав ся кельнер. Він вдавав із себе дуже занятого, никав щось по буфеті і приніє обом братам по чарці шартрези. Майже цілу годину вони ждали, поки перестане дощ, розмовляючи півголосно. Аж ось знов показали ся стражники і поліційні агенти і почали шниряти довкола реставрації. Певно зміркувавши, що згубили слід, вони вернули сюди в тім переконаню, що той чоловік перебігаючи мусів заховати ся десь у сьому дворіку. І вони зручно обступили його з усякою обережністю, заким приступили до докладного пошукування, щоб бути певними, що сини разом звір їм не втече. Оба брати, побачивши ті заходи, почули глухий переляк. Се була та сама нагінка, яку вони здибали недавно, коли побачили втікача; а проте

хто знає, чи не ведять і їм вилегітитувати ся, коли так не в пору заплутали ся в ту сїть? Нічим поглядом вони радились один з одним і одну хвилию думали йти геть не зважаючи на зливу. Але зараз зрозуміли, що се могло би скомпромітувати їх ще більше і зважили ся ждати.

Поліційний комісар Дюпо і атент Мондезір справді по якійсь часі ввійшли до веранди, щоби перешукати реставрацію, коли їх люде надармо перетрясли шону і стайню. Вони мали абсолютну певність, що втікач мусів бути тут. Дюпо, малий, худий панок, зовсім лисий і дуже короткозорий, з окулярами, виглядав знуджений і втомлений як звичайно, хоча в душі був дуже цікавий і непохитно відважний. При собі він не мав ніякого оружя, але надіючи ся гіршого насилля, сказаної оборони застуканого вовка він прирадв Мондезірови набити револьвер і держати його на поготові в кишені. Проте Мондезір, широкоплечий і підсадковатий, мов гінчий пес, що всюди нюхав своїм розплесканим носом, мусів з гієрархічної пошани всюди пускати його наперед.

Бистрим позирком скинув поліційний комісар крізь свої окуляри гостей, що сиділи в веранді і не зважаючи на них подав ся на поверх, щоб оглянути поміщені там покої. Та власне коли Дюпо і Мондезір сходили з поверха, не знайшовши там нікого, змінила ся сцена. На дворі підняв ся крик, галас, біганина і метушня і по хвили показав ся директор поліції Гасконь, що лишив ся був у низу для дальших пошукувань в прибудівках реставрації, попихаючи перед собою якусь невиразиму купу лахмітя і болота, котру держали два атенти. Се був той чоловік, той досліджений, гонений і нарешті зловлений звір, котрого отсе знайдено в глибині шопи, в бочці, під сїном.

Ах! який окрик побіди підняв ся після довгої, звиндводинної погоні, після тої сказаної нагінки, що виширала дух з грудей і знесилювала ноги! Дови на чоловіка, найдикійші, найзавзятійші з усіх! Втікача держали, попихали, волокли, штуркали і копали. А він, утікач, се була найнужденніша дичина, якийсь недобиток, зіссаний і посинілий після ночі проведеної в щілині повній листя, жокрий доси по пояє після перебродженого потока; його

нужденна одежа, промочена дощем, покрита болотом, висіла на ній пофалатана, шапка була роздерта, руки і ноги кроваві від страшного бігу через корчі наїжені тернами і кропивою. У него не було людського лица; волосє прилипло до висків, очи підпили кровю і витріщили ся з ямок, ціле лице роздрапане, перекривлене страхом, лютістю і стражданєм. Се був той звір, той утікач! Його пхали чим раз далі, поки вкінці він не повалив ся, в сидячій поставі, при однім столику малої каварні, держаний ціпкими руками, що не переставали сіпати його.

В тій хвилі Гійом почув перестрах, здеревів на місці. Він ухопив Перову руку, а сей зирнувши також зрозумів і також затремтів. Боже правий! Сеж Сальва! Той утікач був Сальва! Се його вони бачили, як гнав ліском мов дикий кабан затровлений псами. Се він був ось тут, ся огидлива вязанка, ся жертва нужди і бунту! І Перови в його трівожі знов привиділа ся нагло та невеличка рознощиця в брамі палати Дювіярів, та гарна білява дівчина, котрій бомба розірвала нутро.

Дюпо і Мондєвір живо виявляли свою радість разом з Гасконем. Але-ж сей чоловік не ставив ніякого опору, дав себе легко взяти як баран. І відколи був тут, так жорстоко держаний в руках, він поводив довкола себе змученим, безмірно сумним поглядом.

Він промовив, і се були його перші слова, сказані тихим, охриплим голосом:

— Я голодний.

Він умирав з голоду і втоми; від двох днів він не мав нічого в устах, крім тої склянки пива, що випив учора вечір.

— Дайте йому шматок хліба! — сказав комісар Дюпо кельнерови. — Нехай їсть, поки підуть привести фіякра.

Один агент пішов шукати дорожки. Доц уймив ся, чути було тоненький дзвінок біцикля, показали ся знов екіпажі, в ліску почав ся знов рух елегантного сьвіта ген там по широких алеях, озолочених блідим соняшним промінєм.

А вязень пажирливо кинув ся на шматок хліба. Поки їв його з нестямним видом вдоволеного звіря, його очи

зустріли ся з поглядами присутних гостей. В його сумних, кровю підбіглих очах заграли іскри; він здивував ся, пізнавши Пера і Гійома. І вдивляючи ся в сего остатного він виражав, бачилось, покірну прихильність вдячного пса, обіцянку, що буде мовчати непохитно. Він знов промовив, немов обертаючи ся відважно до сего, на котрого вже не дивив ся, а також до иньших, до товаришів, котрих тут не було зовсім:

— От дурниця бігти такечки!... Не знаю, по що я біг... А, нехай раз буде кінець, я готов!

IV. С у д.

Остаточна розправа в процесі Сальва була назначена. Гійом тільки з великим трудом дістав дві вступні карти. Коли точно о одинайцятій годині при отвореню брами Пер і Гійом прибули на місце, їм видавало ся, що вже не добуть ся до середини. Всі решітки були позамикані, коридори позапирані барисрами, якийсь вітер тривоги віяв по відлюднім будинку, неначе власть бояла ся нападу анархістів з бомбами. І тут чути було ту темну, тривожну дрож, що отсе вже три місяці трясла цілим Парижем. Оба брати мусіли толкувати ся при кождих дверях, при кождій барієрі обсаджений військом, а коли вкінці добили ся до салі розправ, там було вже повно, мов набито здушеної публіки, що готова була дусити ся тут цілу годину перед приходом суду і мала надію не вступити ся з місця яких сїм або вісім годин, бо чутка була, що розправа буде переведена і закінчена відразу, без перерви. В тіснім відділі призначенім для стоячої публіки, дусла ся збита купа цікавих, що припадково збігли ся з вулиці, між котрими зуміли прослизнути ся також деякі приятелі і товариші Сальва. В другім відділі, що призначений для свідків, сиділи на дубових лавках запрошені, ті, що здобули собі вступ через протекцію; їх було за богато, вони тишли ся, сиділи майже один другому на колінах. А в самій преторії все вільне місце аж поза трибуналом було заставлене кріслами мов у театрі. Тут сиділо упривілейоване елегантне

товариство, політики, газетярів, дами; купа адвокатів у то-
гах тіснила ся дехто попав, по всіх кутах.

Пер не знав ще салі розправ і здивував ся: він уявляв собі її дуже парадною і поважною. А тимчасом ся сьвятина людської справедливости видалась йому тісною, понурою, не особливо чистою. Естрада, де засідав трибунал, була така низька, що ледво видно було фотелі президента і двох вотантів. Різьби, балюстради, лавки, все було зі старого, почорнілого дубового дерева і додавало ще більш понурого вигляду тій салі, покритій темно-зеленими обоями, з стелею викладаною також дубовими флядрами. Сім вікон тісних і високо прорізаних, прикрашених вузькими білими занавісками, пропускали бліде сьвітло, що простою лінією розкрювало салю на двох: з одного боку обвинувачений і його адвокат на лавках в тім холоднім сьвітлі, з другого в тіни суд присяжних, відокромлений, запертий немов у тісній клітці. Се був дійсний символ: тут судия безіменний, незвісний, а супроти него оскаржений розкритий, обнажений аж до нутра душі. В глибині сего строго-сумовитого місця видно було невиразно понад трибуналом намальованого Христа, що важко піднімав ся зза якогось сірого диму. З другого боку, де був годинник, понад лавкою, що її мав засісти Сальва, виблискувало на темній стіні біле гіпсове погруде републіки.

Гійом і Пер застали вже тільки два вільні місця на остатній лавці край відділу сьвідків, побіч перестінка, що відділював сю часть від місця для стоячої публіки. І коли Гійом сів, то побачив невеличкого Віктора Матіса з ліктями опертими о поруче сего перестінка і з бородою опертою на схрещених руках. Серед його блідого лица з тонкими губами іскрили ся очи. Оба вони пізнали один одного, але Віктор не ворухнув ся і Гійом зрозумів, що тут не пора обмінювати ся привітаннями. І від тепер він мав те чутє, що Віктор недвижно стоїть над ним з тими огнистими очима і німо та злобно дожидає, що тут буде далі.

Тимчасом Пер обводив очима салю, лавки, всі ті тісні деревляні клітки для присяжних, для оскарженого, для оборони, для прокуратора републіки аж до возьного, не минаючи стола з доказовими матеріялами і решітки, за котрою

ставлено свідків. Все те було порожне; судовий слуга окидав усе остатнім поглядом, адвокати швидко переходили з одного боку на другий. Здавалось би, се театр, де сцена ще пуста, а публіка дусячи ся на всіх місцях жеде початку вистави.

В салі счинив ся шум. Ударила дванадцята, війшли судії присяжні гучно розміщуючи ся по лавках мов череда. Були тут добродушні лица, товстяки одягнені по сьвяточному, кілька худих, пригноблених з живими очками, були борода і лисини, але всі разом чинили якусь сіру, затерту, майже невиразну пляму в глибині тіни, що застелювала сей бік салі. Потім війшов трибунал. П. Дельомбардиер, віцепрезидент апеляційного трибуналу сам обняв на сьогодні небезпечну честь веденя розправи. Він як міг додавав поваги своїому довгому, вузкому, зовсім білому лицу і виглядав дуже строгим, тим більше, що по обох боках його сиділи два вотанти невеличкі і рум'яненькі, один брюнет і другий блондин. На прокураторськїм місці сидів уже п. Леман, один із найзамітніших і найздібніших генеральних адвокатів, плечистий Ельзасець з хитрими очима; його присутність була знаком великої ваги, яку привязувано до сеї справи. Вкінці впроваджено Сальва серед грімкого стукоту жандармських чобіт. Його поява збудила таку безмірну цікавість, що всі в салі повставали з місць. На ньому була ще шапка і довге, обширне пальто, що розстарав йому Віктор. Несподіванкою для всіх був вид сего довгого, вихудлого обличя, такого лагідного і сумного з рідким, рудим, уже сивиною припорошеним волосем, з гарними синіми очима повними ніжности, мрій і огню. Він кинув поглядом по публіці і всміхнув ся до когось знайомого — може до Віктора або до Гійома, а потім не рушив ся більше. Президент підждав, аж настане тиша, і потім потягли ся всі формальности, якими починаєть ся розправа. Далі один урядник перечитав острим голосом безконечний акт оскарженя. Вигляд салі змінив ся, люде слухали втомлені, троха нетерпеливо; від кількох неділь гаети мололи і перемелювали сю історію. Тепер не було ані одного пустого місця, ледво лишала ся перед трибуналом маленька прогалина, потрібна для переслуханя свід-

ків. Сей величезний стиск пестрив ся ясними туалетами дам і чорними тоґами адвокатів, між котрими щезали три червоні тоґи судіїв на тій естраді такій низькій, що ледво видно було понад иньшими головами довгообразе лице президента. Богато дехто цікавив ся присяжними, силкував ся розпізнати деяке з тих лиць застелених тїню. Иньші не зводили очей із оскарженого, їх дивував його змучений і рівнодушний вигляд; він ледво відповідав на питання, які півголосом завдавав йому його адвокат, молодий, як мовили, талановитий чоловік, з цікавим видом, що тремтів і нервово ждав нагоди покрити себе славою. А найбільшу цікавість, в міру дальшого відчитування акту оскарження, збуджував стіл з річевими доказами, де накладено ріжно-родних обломків: тріску вирвану з брами палати Дювіарів, кусні гіпсового тинку, що обсипали ся зі склепіня, брукову плиту розтріскану силою вибуху і иньші почорнілі відпади. Особливо зворушувала всі серця коробка модистки, що лишила ся ціла, а ще більше заховане в фляшці наповненій спиртом щось біле, неозначене: се була маленька рука рознощиці, відірвана в лікти, захована таким робом, коли не можна було заховати і покласти ось тут на стіл ціле нещасне тіло з животом розірваним бомбою.

Вкінці Сальва встав і президент розпочав переслуханє. Противенство виявило ся виразно аж до трагізму: тут суд присяжних в тіни, безіменний, що мав уже думку вироблену під натиском загального переполоху, що засїв тут на те, щоб засудити, — а тут оскаржений в повнім, яснім сьвітлі, сам, нещасний, серед чотирьох жандармів, обтяжений злочинами цілої раси. Зрештою п. Дельомбардьер зараз приняв супроти него тон погорди і обридженя. Він не був чоловік нечесний, був одним із остатніх репрезентантів давнього урядництва, совісного і простодушного, але новочасних вимогів він не розумів зовсім і поводив ся з винуватими професіонально строго, мов біблійний Бог. А маленька фізична хиба, що затроювала його жите, се була шепелявість; се по його думці була головна перешкода, що не дала йому на судейськїм урядї розвинути своїх прикмет ієніяльного бесїдника. Вона остаточно зробила його злобним аж до дикости, нездібним до лагідности

інтелектуального чоловіка. Коли він підняв свій тоненький, пискливий голосок при перших питаннях, дехто в салі почав усьміхати ся. Він чув се. Сей чоловік такий комічний відбирав і ту дрібку поваги, яку ще мала ся розправа, де ходило о жите чоловіка, в тій салі напханій цікавими, публікою, що мало не дусила ся, пріла, холодила ся вахлярами і жартувала. Сальва відповідав на перші питання з чемним, утомленим видом. Президент силкував ся роздратувати його, жорстоко доганяючи йому за нужденне жите його молодости, прибільшуючи його хиби, осуджуючи неморальність його жита з мамою Теодорою і з малою Селіною, але він відповідав спокійно: так або ні, як чоловік, що не має з чим крити ся і приймає всю одвічальність за свої вчинки. Він признав ся вповні до всего і повторив тепер своє признає зовсім спокійно, не міняючи ані слова. Вибираючи палац Дювіярів для підложеня своєї божби він хотів надати своєму вчинкови правдиве значінє, хотів дати упіменє богачам, срібляникам, що скандально збогатили ся крадіжою і брехнею, щоб віддали часть спільного добра бідним робітникам, їх дрібним дітям і їх жінкам, що здихають з голоду. Тільки тут він оживив ся. Все перебує горе мов горячка прилило до його ступанілого, на пів освіченого мозку, де в суміш накопичились ідеї про новий поділ богатств, пересолені теорії про абсолютну справедливість і всесвітне щастє. І тут він виявив себе тим, чим був справді, чоловіком чутливим, склонним до горячкових мрій під впливом терпіня, зрештою тверезим і гордим, що бажав переробити сьвіт після своєї сектареької льогіки.

— Але-ж ви втікали! — крикнув до него президент хоркавим голосом, — тож не говоріть, що ви готові віддати жите за свою справу, готові на мучеництво.

Сальва гірко жалувал, що в Бульонськїм ліску дав себе порвати замішаню і глухій стеклости гоненого, тровленого звіря, що не хоче дати себе взяти в руки. Він спалахнув гнівом.

— Я не бою ся смерти, побачите самі... Коли-б усі мали мою відвагу, то завтра ваша гнила суспільність була би зметена і настало би вкінці щастє.

Далі пішли безконечні допити про саме приготоване бомби. Президент завважив справедливо, що тут знаходить ся одинока темна точка цілої справи.

— І так ви стоїте на тім, що вжитий вами матеріял був динаміт? Почуєте зараз слова знавців. Правда, вони не згоджують ся з собою, але всі догадують ся тут якоїсь иньшої вибухової матерії, котрої не можуть означити докладно. Не скривайте-ж нам нічого, коли кладете свою славу в тім, щоби сказати все.

Сальва нараз успокоїв ся і відповів тільки одно-сложниками, надзвичайно осторожно.

— Дошукуйтесь, коли не вірите мені... Я сам один зробив свою бомбу, саме так, як я се вияснював уже двацять разів. Адже-ж чень не надієте ся, щоб я тут називав вам імена і компромітував товаришів!

І він не відступив від сеї заяви. Тільки при кінці ним опанувало непереможне зворушенє, коли президент згадав про нещасну жертву, про невеличку рознощицю, таку гарну, таку біляву і ніжну, котру жорстока доля підпхала там, де її ждала страшна смерть.

— Ви вбили одну із своїх! Сеж робітниця, бідна дівчина, що своєю кількцентовою заслужениною годувала свою бабусю.

Голос Сальва дусив ся в горлі.

— Га, се справді одно, чого мені жаль... Моя бомба певно не була призначена для неї. Нехай же робітники, нехай усі голодомори памятають, що вона пролила свою кров за те саме діло, за котре й я пролюю свою!

Переслухане кінчило ся таким робом серед глибокого зворушеня. Пер почував, як Гійом сидячи побіч него тремтів в хвилі, коли оскаржений так супокійно впирав ся на тім, що не скаже нічого про ужитий ним вибуховий матеріял і приймав усю одвічальність за вчинок, що мав за него наложити головою. А Гійом мимовільним рухом обернувши ся побачив невеличкого Віктора Матіса, що не ворущачись, усе ще опертий ліктями на поручє, а бороду опявши на долоні слухав з німим завзятем. Але його лице було ще блідійше, його очи горіли мов дві щілини, крізь котрі видно було местний пожар, що не загасне ніколи.

В салі вчинив ся глухий гомін, що трівав пару мінут. Задуха зробила ся нестерпною, одна дама зомліла. Нарешті шепелявий голос президента зробив тишу.

Сальва стояв держучи в руці кілька листочків паперу. З трудом він дав зрозуміти, що бажає доповнити своє переслуханє і відчитає заяву приготовану завчасу і в ній вияснить причини свого замаху. Здивований і до глубини обурений п. Дельомбардієр вагав ся, силкував ся не допустити того відчиту. Далі він зрозумів, що не випадає заткати уста оскарженому і позволив йому рухом не то гнівним, не то згїрдним. І Сальва почав читати мов добрий, пильний ученик, заикуючи ся троха, збентежений, виголошуючи инколи з особливим натиском слова, котрі очевидно справляли йому вдоволенє. Се був окрик стражданя і бунту, що виривав ся вже з грудей так многих видїдлчених. Там в низу страшенна нужда, робітник не може вижити за свою працю, ціла одна верства, найчисленнїйша і найвартнїйша, вмирає з голоду, коли тимчасом з другого боку упрівілейовані повні богацтва по горло, купають ся в роскошах і не дають нікому навіть окрушків із свого стола, не хочуть звернути ані крихтини сего накраденого богацтва. Значить, треба відібрати їм усе, страшними покличками розбудити їх з еґоїзму, вибухами бомб заповісти їм, що надходить день справедливости. Се слово „день справедливости“ викрикнув нещасливий грїмким голосом, що роздав ся по всїй салі. Але найбільше зворушила всіх єго пророцька заповідь: він сказав до присяжних, що віддає в жертву своє жите, що не жде від них нічого, тільки смерти, але — скінчив він — із моєї крови виростуть иньші мученики. Можете вислати мене на шафот, але я знаю, що мій приклад породить иньших сьмільчаків. По мні прийде другий местник, потім ще один, потім знов нові, поки стара пережила суспільність не розвалить ся і не настане нова, основана на справедливости, щастю, котрого я є віщуном.

Два рази президент пертий нетерплячкою силкував ся перебити йому. Але він читав незворушно, совісно, мов осяяний, боячи ся виголосити невідповідно якийсь важний зворот. Про сю заяву він певно думав увесь час тюрем-

ного заключеня. Се був рішучий причинок до єго самовбійства, нею він віддавав своє жите за славу, що вмёр за людськість. І коли скінчив, то сів знов між жандармами. Єго очи горіли, щоки облили ся румянцем, лице ясніло великою внутрішньою радістю.

Щоби знівечити викликане вражінє, ту глуху мішанину страху і жалю, президент зараз перейшов до переслухання сьвідків. Було їх безконечно довгий ряд, їх візнаня не збуджували великої цікавості, бо ніхто не мав сказати нічого нового. Завважено розумне візнанє фабриканта Грандідіє, що мусів віддалити Сальва наслідком деяких фактів анархістичної пропаганди. Також шурина оскарженого, механік Пуссен, показав ся дуже чесним чоловіком, показуючи все з доброго боку а при тім без брехні. Але особливо довга була дискусія між знавцями, що й перед публікою не могли погодити ся так само, як не згоджували ся в своїх писаних справозданях. Правда, всім здавало ся певним, що ужитий тут вибуховий материял не був дінаміт, але що се був за материял, про се кождий висказував найдивоглядніші і з иньшими суперечні догадки. По тім відчитано реферат знаменитого вченого Бертеруа, що залагодив сю суперечку заключенєм: маємо тут перед собою новий вибуховий материял чудово сильний, але єго складу я й сам не знаю. Тепер прийшла черга на агента Мондезіра і комісаря Дюпо; вони оповіли про погоню за оскарженим і про єго турботне арештованє в Бульонськїм ліску. Мондезір розвеселив слухачів військовими дотепами, котрими підсипав своє оповіданє. Натомість бабуся маленької рознощиці збудила біль, дрож обуреня і співчутя. Се була маленька бідна бабуся, висушена і згорблена; оскарженє було на стілько жорстоке, що приволокло її сюди; вона тільки й знала, що обливати ся слїзми, затуманїла і не розумїла, чого хочуть від неї. Вкінці прийшли ще відводові сьвідки, довгий ряд майстрів, товаришів, приятелів, що всі стверджували згідно, що Сальва був чесний чоловік, інтелігентний і відважний робітник, не пив ніколи, горячо любив свою дочку і нездатний був до жадного злобного ані неделікатного вчинку.

Була вже четверта, коли закінчило ся переслуханє сьвідків. В розпаденій салі горячкова втома гнала кров у щоки, а якась червонява курява затемнювала бліде сьвітло, що лило ся крізь вікна. Жінки вахлювали ся, чоловіки обтирали собі чоло. Але наметність спектаклю розпалювала у всіх очах жорстоку радість. Ніхто не ворухнув ся з місця.

П. Леман, генеральний прокуратор, розпочав свою промову широким, строгим голосом. Не вважаючи на чотирирокутне жидівське лице з виразом упертости, він був звісний задля своїх звязків у всіх політичних таборах і задля своєї звинности, з якою завсїгди був другом тих, що мали в руках власть. Сим вияснювала ся его прудка кар'єра і незмінна прихильність, яку мали до него всі. Звісно було, що він є адвокат правительства, і справді, вже в самім початку своєї промови він натякнув на нове міністерство іменоване сьогодні рано, на мужа сильної руки, що має додати певности добрим, а нагнати страху злочинцям. Потім він з надзвичайною злістю накинув ся на нещасного Сальва, ще раз пройшов усю его історію і змалював його розбійником, уродженим на злочинця, почварою, що мусіла дійти до найпіддїйшого замаху. Далі він узяв ся бичувати анархію: анархісти, се тільки купа волоцюг і злодіїв. Ми добре пізнали по зрабованю палати княжни Гарт, що се за огидна погань ті люде, що величають себе апостолами анархістичної науки. Ось до чого веде приложенє тих теорій! До рабунку і опоганеня домів, поки прийде пора загального рабунку і великої різні. Майже дві години він говорив таким робом, нехтуючи правдою і льогікою, дбаючи тільки про те, щоб поразити уяву, визискуючи тривогу, що опанувала Париж, махаючи мов кровавою хоругвою тою бідною малою жертвою, гарною дівчиною, показуючи жестом не то співчутя не то перестрашу, що дрожю проняв усю публіку, на її білу ручку законсервовану в фляшці зо спіртом. І він закінчив так як зачав, додаючи відваги судням присяжним, вмовляючи в них, що тепер можуть сповнити свій обовязок і засудити убійцю, бо власть твердо постановила собі не уступати перед погрозами.

Тепер прийшла черга на молодого адвоката, котрому повірено оборону. Він справді сказав те, що мав сказати, вповні справедливо і ясно. Він вийшов із иньшої школи, говорив зовсім попросту, одностайно, дбаючи тільки про правду. Зрештою він вдовольнив ся тим, що показав у властивім світлі історію Сальва, вважаючи його від дитинячих літ жертвою суспільної фатальности, внянюючи єго остатній вчинок усім тим, що він перетерпів, усім тим, що наклувало ся в єго мізку, затуманенім мріями. Чиж єго злочин не був злочином усіх? Чиж весь загал не почуває себе троха одвічальним за сю бомбу, що кинув бідний, голодом зморений робітник на порозі домівки богача, котрого імя значило для него нерівний поділ, стільки роскошів з одного, а стільки недостатків з другого боку? І коли в наших бурливих часах, серед пекучих проблемів, підданих під загальний сумнів, один із нас стратить голову і хоче силою прискорити щастє, чиж мусимо ми нівечити його в імя справедливости, коли ніхто з нас не може присягти, що й він не причинив ся до єго безумства? Він зупинив ся довше на історичному моменті, в котрому стало ся діло, на тій купі скандалів, на тих розвалинах, серед котрих із старого світа в болях родить ся новий, серед тої страшної кризи стражданя і боротьби. І він закінчив просьбою до присяжних, щоб показали себе людяними, не піддавали ся пристрастям і пострахам з боку, щоб своїм мудрим присудом успокоїли суспільні верстви а не увіковічнювали боротьби, даючи голодоморам нового мученика, котрого ті мусять піметити.

Минула вже шеста година, коли п. Дельомбардьер своїм тонким голосом, острим і забавним відчитав присяжним численні питання, які їм завдавано. Потім трибунал вийшов, непрониклива лава присяжних подала ся до своєї салі нарад а оскарженого випровадили геть. Серед публіки панувала тільки бурлива ожданка, гамір горячкової нетерплячки. Знов кілька дам зомліло; один пан також не видержав важкої пари і його мусіли винести. Але иньші сиділи уцерто, ніхто не рушив ся зі свого місця.

— О, се не потягне довго, — мовив один газетар. —
Всі присяжні вже принесли в кишнях готовий засуд.

Я придивляв ся їм, поки сей адвокатик балакав їм дуже мудрі речі. Їх ледво було видно; потопаючи в тіни вони мали сердечно заспані лиця. Цікава річ, що мусіло там діяти ся в їх мізках!

Пер знов узяв за руку Гійома і чув, що його бє пропасниця і роспука. Ні один ні другий не промовив слова серед того бездонного суму, що огорнув їх з глибоких, незлічимих причин, котрих і самі вони не були-б могли висловити докладно. Їм здавалось, що все людське горе і їх власне горе, їх любов, їх надії, стражданя, які вони терпіди, — ось вони, заливають сю гамірливу салю, що вся тремтить від тої драми, де мають розіграти ся еґоїзм одних і підлота других. Звільна сутінок заволік її; без сумніву була думка, що нема потреби засьвічувати канделябр, бо засуд швидко буде оголошений; оттим то до салі лило ся тільки слабеньке сьвітло, велика хвиля тіни, в котрій стовплена юрба тонула, мішала ся. В низу за трибуналом дами в ясних туалетах виглядали як бліді привиди з пажирливими очима, а тоїн численних адвокатів творили велику чорну пляму, що звільна пожирала весь простір. Темносїрий Христос щез у сутїнку, лишила ся тільки біла, різка пляма — погруде републіки, мов одубіла голова мерця, що вирізувала ся з полутьми.

Справді, по ледво чвертьгодинній нараді присяжні вернули і пройшли, глухо гуркаючи чобітьми, здовж дубових лавок. Трибунал знов заняв своє місце. Подвоєне зворушенє залягло салю, глухий шепіт проніс ся, немов подих тривоги порушив тими головами. Одні повставали, у иньших мимовільно виривали ся легкі окрики. Провідник лави присяжних, грубий пан з червоним, широким лицем, мусів чекати, поки дійшов до голосу. Острим, троха гикавим голосом він заявив :

— На мою честь і сумліне, перед Богом і перед людьми суд присяжних відповідає: на питанє про убійство — так, більшістю голосів.

Було вже майже зовсїм темно, коли на ново впроваджено Сальва. Стоячи супроти суду присяжних, що щез

у п'їтьмі, він появил ся з лицем осьвїченим остатнїм про-
мїнєм, що падало в вїкна. Члени трибуналу також щезали,
їх червонї тоїи почорнїли. І що за вид являв отсей Сальва
з заслуханим, худим, безтїльним лицем, з очима повними
мрїй в хвилї, коли судовий секретар відчитував йому за-
яву присяжних!

Коли настала мовчанка і не було мови про влекшучї
обставини, він зрозумїв. Єго лице, що заховало дитинячий
впраз, прояснило ся.

— Значить — смерть. Спасибї, панове!

Потїм він обернув ся до публїки і силкував ся в гли-
бинї що раз густїйших сумеркїв віднайти лица приятелїв,
про котрих знав, що вони є тут. Сим разом Гїйом почув
виразно, що він пізнав його, що ще раз посилав йому
щире поздоровленє, всю оту вдячнїсть, яку мав для него
за шматок хлїба удїлений йому в днях нужди. Але він
мусїв також поздоровити Віктора Матїса, бо Гїйом побачив
знов за собою сего молодого чоловіка, що стояв на своїм
мїсцї з розширеними, впертими очима, з якимсь страшним
виразом на устах.

Решта, остатнї питання, нарада трибуналу, ухваленє
засуду, все було покрите хвилею зворушеня, що панувало
в салї. Несвїдомо заворушило ся троха співчутя і до вдо-
воленя, яке збудив засуд на смерть, домішала ся крихта
зачудуваня.

Почувши присуд на смерть, Сальва нараз випростував
ся. І коли сторожі вели його геть, він зичним голосом ви-
дав окрик :

— Нехай жиє анархїя!

Сей окрик не обурив нікого. Публїка розходила ся
з якоюсь нехїтю, немов би надзвичайна втома виссала всю
пристрасть. Справдї спектакль був занадто довгий, занадто
важкий і кождому хотїло ся відїтхнути сьвїжим повітрем,
отраяти ся від сеї змори.

Вийшовши з салї, Пер і Гїйом зустріли Віктора, що
йшов сам у сумерку. Вони зупинили його, заговорили про

єго матір. Але молодий чоловік не слухав і своїми тонкими губами, голосом тонким і різким мов ніж він промовив.

— А, їм хочеть ся крови!... Можуть відтяти йому голову, за него буде пімста.

(Конць буде).

З французького переклав *Іван Франко*.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

ПОВІСТЬ

Марк-Твайна.

XIII.*)

Дні минали за днями і ставали щораз більше непривітні. Всі заходи Баррова найти роботу для Трасі не здали ся ні-на-що. Всюди питали його передовсім:

— До якого союзу належите?

Трасі був приневолений відповідати, що він не належить до ніякого союзу.

— Га, коли так, то нам годі вас прийняти. Мене люде покинули-б, коли-б я прийняв якого заволоку або „щура“... Або відповідали як небудь инакше.

Врешті прийшла Трасі до голови щаслива гадка. Коли так, сказав він собі, то мені не остаєть ся нічого иньшого, як хіба приступити до якого ремісничого союзу.

— А вже-ж — сказав Барров на се — се треба вам зробити, коли-б тільки вам удало ся.

— Удало ся? Чи се так трудно?

— Ну, так, — відповів Барров, — се часами не легко, а то і дуже трудно. Але спробувати можете; на всякий випадок найлучше спробувати.

*) Див. IV, V, VI і VII книжку.

Отже Трасі пробував, але йому не вдало ся. Його відправили як стій і дали раду, щоб вертав назад туди, звідки прийшов, і щоб не приходив сюди видирати чесним людям кусник хліба з рота. Трасі починав бачити ясно, що положенє його дуже трудне і на сю гадку проймала його студена дрож поза плечі. Отже тут, сказав він собі, є аристократія становиска і аристократія доброго поведження, а мабуть є також аристократія тих, що в середині, в контрасті до тих знадвору, а я належу до тих знадвору. Що дня зростають тут ранги. Він почував себе тепер таким прибитим і нужденним, що не міг глядіти з філософичним спокоєм, як його молоді товариші борикали ся вчором на горі. Спершу його тішило, коли вони віддыхали і уживали розривки, добре заслуженої по цілоденній праці, але тепер се вражало його чутє і гідність. Йому надоїло се видовище. Коли вони були в добрім гуморі, то кричали, бороли ся, сьпівали пісні, борикали ся як молода худоба і кінчили звичайно на битві подушками, при чім кидали подушки один другому в голову і по всіх кутах. Діставало ся і йому при тім часами; все запрошували його до участі. Кликали його „Джонні Буль“ і припрошували вельми фаміліярно до забави. Він терпів се все спершу добродушно, але врешті своїм поведенєм дав їм пізнати, що в тім не знаходить ніякого уподобаня і побачив незабаром, що в відносинах сих людей до него зайшла зміна. Вони, кажучи їх мовою, стали з ним „квасні“. Він не тішив ся ніколи тим, що називаємо популярністю. Се слово зовсім тут не до речі. Він лиш подобав ся, але тепер нехить проти него зростала. Не помагало і те, що йому не щастило, що годі було одержати роботу, що не належав до союзу, і до ніякого не хотіли його приймати. Він запримітив чимало того дрібного глуму, що його годі назвати і показати пальцем. Все-ж таки видко було, що від явної образи хоронять його лиш одні здорові руки. Сі молоді люде бачили, як він, умивши ся, тімнастикував ся, а по його рухах і будові тіла міркували, що він силач і уміє боксувати ся. Йому стало доволі соромно, скоро замітив, що лиш його нястуки будять ще поважанє. Коли одного вечера війшов до своєї комнати, застав там яких дванай-

п'ять молодих людей, що вели незвичайно живу розмову, переривану від часу до часу грімким реготом. Розмова урвала ся відразу і настала глуха мертва образлива мовчанка. Він сказав: „Добрий-вечір панам!“ і сів.

Ніхто не відповів. Він спалахнув по самі виски та силкував ся запанувати над собою і мовчати. Сидів серед сеї прикрої тишини якийсь час, потім встав і вийшов.

В хвилі, коли вийшов, почув незвичайний вибух голосного сьміху. Він зрозумів, що вони хотіли просто його зневажити. Вийшов на плоский дах в надії, що зможе тут очуняти зі зворушення і успокоїти ся. Застав тут лиш самого бляхаря, що сидів в задумі, і почав з ним розмову. В неприхильности, загальнім неповодженю і нужді вони тепер доволі добре дібрали ся і на тім спільнім ґрунті привитали ся не без утіхи, так що в обох вступила відрада. Але Трасі стерегли і до кількох хвиль напасники вийшли один по другім на дах і почали там на позір безцільно плентатись. Незабаром посипались замітки, що відносили ся очевидно до Трасі, а по части і до бляхаря. Проводирем серед тої малої юрби був коротко стрижений забіяка і пописовий боксер іменем Ельєн, що верховодив на горішнім поверсі і нераз показував охоту побороти ся з Трасі. Тепер роздавало ся від часу до часу м'явканє кота, крики і свисти, а врешті дав ся чути ряд повязаних з собою заміток:

— Кілько треба, щоби була пара?

— Ну, звичайно йде два на пару, але деяким парам недостає дещо, щоби були цілими.

Загальний сьміх.

— Що то ви отсе казали про Англіїців?

— О, нічого, вони зовсім на своїм місци, лиш —
я — —

— Ви щось про них сказали.

— Я лиш казав, що вони ковтають добре.

— Ковтають лучше, як другі?

— Еге, Англіїць проковтне дещо лучше, як иньші.

— А що-ж вони ковтають найлучше?

— Зневаги!

Знов загальний сьміх.

— Мабуть доволі трудно визвати їх до борби на кулаки, неправда-ж?

— Ні, їх не трудно визвати!

— Невже-ж справді?

— Ні, не трудно.

Ще раз сьміх.

— Отсей то якийсь боягуз, се певна річ.

— На його місци і годі, щоб инакше було.

— Чому-ж се?

— Не знаєте тайни його походження?

— Ні, невсе-ж є у него в тім яка непевність?

— А є.

— І що-ж саме такого?

— Його батьком був восковий манекін.

Ельєн надійшов туди, де вони сиділи в двійку, став перед ними і запитав бляхаря:

— Ну, як у вас стоїть діло з друзями?

— Доволі добре.

— Придбали їх досить?

— Саме тільки, кільки потребую.

— Приятель, часами, знаєте, вартний, яко оборонець.

Що на вашу думку сталось би, коли-б я вам здер з голови шапку і кинув її в лице?

— Звольте мр. Ельєн лишити мене в спокою. Я до вас не маю ніякого діла.

— Ви мені відповіджте! Що, гадаєте, наступило би?

— Ну, мені невідомо.

Тепер забрав голос Трасі і сказав з розмислом:

— Лишіть молодого чоловіка в спокою. Я можу вам сказати, що сталось би.

— Ей же? Справді ви можете сказати? Хлопці, Джонні-Буль готов нам сказати, що сталось би, коли-б я здер отсій колоді шапку з голови і кинув в лице. От і побачите!

Він схопив шапку і кинув її молодому чоловікови в лице, але заки мав час спитати, що наступить, се вже стало ся і він лежав як довгий на цинковій блясі даху.

Счинила ся як стій колотнеча і роздали ся крики: „Коло, коло, зробити коло! Джонні сверблять кости; най покаже, що знає!“

Зараз зазначено крейдою на блясі колесо, а Трасі почув в собі таку охоту почати бійку, неначе-б його суперник був не механік, а князь. В глибині душі се вида-лось йому трохи чудним, бо хоч від якогось часу всі його теорії розвивали ся в тім дусі, він не надіяв ся, що най-де в собі тільки справдішньої завзятости, щоб міряти ся на силу з таким простаком, як сей забіяка. В одній хвилі всі сусідні вікна і дахи заповнили ся цікавими. Інші станули довкола і бійка почала ся. Але Ельєнови не було що і міряти ся з молодим Англійцем. В него не було ні тих мяснів, ні такого знаня. Раз-по-раз як довгий про-стягав ся він на блясі, ледви успів підняти ся, вже лежав знову, а ціле сусідство, яке було довкола, плескало з утіхи. Врешті Ельєнови треба було помагати при вставаню. Тоді Трасі не хотів уже його більше карати і бійка скінчила ся.

Ельєлена посинілого і закровавленого, прибитого до крайности, відвело кількох товаришів, а Трасі окружили зараз молоді люде, складаючи йому іратуляції і дякуючи, що він віддав цілому домови прислугу, бо від тепер Ель-єн не буде з таким легким серцем обсипувати других дотинками, образами і зневагами.

Трасі виріс тепер на героя і то дуже популярного. Ніхто ще може перед тим не дожив на горішнім поверсі такої популярности. Але як прикро було зносити байдужість сих людей, так ще більше надоїли йому їх щедрі обяви признаня, похвали і почести, які йому віддавали як геро-єви. Він почував себе пониженим, але не хотів запускати ся в надто строгі досліди, для чого. Йому вдало ся заспо-коїти себе думкою, що вважає себе пониженим задля при-людного видовища, на яке себе виставив, борючи ся на даху, на втіху цілого сусідства. Одначе таке толкованє не зовсім вдоволяло його. Раз навіть загнав ся трохи за далеко і написав у своїм дневнику, що його істория була гірша, як марнотратного сина. „Марнотратний син — писав він — лиш годував свині, але не боров ся з ними“. Одначе вичеркнув се і написав: „Всі люде собі рівні.

Моїх пересвідчень не відречу ся. Отсі люде нічим не гірші від мене.“

Трасі став популярним і на долині. Кождий був йому за те вдячний, що вкоротив Ельєнови чуба і вчинив його погрози нешкідливими.

Молоді дівчата, котрих там було більше як пів тузіна, стали для Трасі дуже ласкаві, а особливо улюблениця цілої гостинниці, донька господині Гетті.

— Які ви милі! — сказала вона до него солодко. — А коли він відповів: „Мене тішить, що ви так думаете про мене!“, місс Гетті сказала ще солодше: „Не кажіть мені місс Гетті, кличте мене Пус!“

Се був не аби який аванс. Він досяг самих вершин. Виспих щєблів в сїм домі не було. Його популярність була повна. При других людях Трасі показував спокійний вид, але його серце точила скрута і розпука.

Незабаром остане ся без гроша при душі. І що тоді буде? Він жалував тепер, що не запоміг ся троха щедрійше з фондів незнакогого. Йому годі було заснути. По його голові снувала ся і вертіла діру в мозку одна лише болісна, страшна, немилосерна гадка: Що йому почати, що його жде? До неї почало згодом прилучати ся щось иньше, ніби жаль, що він вступив у ті великі, благородні ряди мучеників, замість остати ся дома і бути вдоволеним, що є лиш графом і нічим більше і не має ніякого хосенного діла, як иньші графи. Одначе боров ся з тими гадками як умів і намагав ся їх не без успіху відогнати; все-ж таки не міг перешкодити зовсім, щоб вони не вкрадали ся скорше чи пізнійше до нього, а скоро вернули, кололи його, пекли і боліли як жало, терне або рана. Отсю гадку розпізнавав по особливо острім болю, який вона йому завдавала. Не менше болючі були і иньші гадки, що дошкулювали до живого. Ніч в ніч перевертав ся на постели до другої години, вслухуючи ся, як хропіли його благородні товариші-робітники, аж нарешті, не будучи в силі знести сю прикру музику, утікав на дах, щоб хоч там часами на хвилю задріммати або й то ні. Його покидав апетит, а з ним щєзала і житєва сила. Врешті одного дня, коли находив ся трохи не над самим берегом повної знеохоти, сказав сам до себе,

спаленівши при тій нагоді: „Коли-б мій батько знав, як звучить моє американське ім'я, я, — ну — се просто мій обов'язок, подати йому своє ім'я. Я не маю права затроювати йому дні і ночі. Досить і так того, що я став ся нещастем для цілої родини. Він справді повинен знати, яке моє американське ім'я. Роздумавши хвилю зложив в голові телеграму ось якими словами:

„Моє американське ім'я Говард Трасі.“

Се нічого більше не каже. Батько може се розуміти як сам схоче, а нема сумніву, що зрозуміє його так, як було подумане, себ-то як вираз довжного а щирого синівського бажання зготовити батькови хвилину щастя. Роздумуючи далше сказав Трасі сам до себе: „Ох! а коли він зателеграфує мені вертати зараз домів; я не міг-би, мені годі було-б се вчинити. Я вибрав ся сповнити місію і мені годі малодушно вертати. Ні, ні! я не можу вертати домів, принайменше я не повинен бажати повороту домів“. По хвилинні задуми: „Га! хто знає, може се і мій обов'язок в таких обставинах вернути. Він уже старий, а по довгій дорозі, що склоняє ся до заходу його житя, потребує мати мене коло себе. Справді, над сим треба мені подумати. А так, очевидно; не годить ся мені тут оставати ся. Я — коли-б я... справді може се і було-б добре написати вперед до него кілька слів і таким чином заспокоїти його перед поворотом. Бо — бо скоро-б він зажадав безпроводного повороту — се поспувало-б цілу справу“. Знов павза задуми, почім: „Гей, коли-б він се вчинив, так я сам не знаю, — ох, милий доме!, як се звучить солодко! Чоловікові нема що дивувати ся, коли часами затужить за домом“.

Він зайшов до одной з телеграфічних контор при тій самій улиці і там засмакував у перше того, що Барров називав „звичайною чемністю в Уешінгтоні“, де „поводять ся з чоловіком як з діводом, доки не дізнають ся, що він відпоручник на конгрес і аж потім плюють всі на него“. Тут мав службу сімнадцятилітний хлопець, котрий як раз в сій хвилі занятий був завязуванем черевика. Ногу спер на кріслі а плечима був відвернений до вікна. Він поглянув через плече, змірив Трасі від стіп до голови, відвернув ся

і зав'язувив черевик далі. Трасі написав телеграму; — жде хвилю, жде другу, ба і третю, поки сей упораєть ся, але годі діждати ся кінця; врешті Трасі каже:

— Не возьмете моєї телеграми?

Хлопець поглянув через плече неначе-б хотів сказати:

— А може-б ви спробували хвилинку заждати? що?

Всеж таки він вкінці зав'язав черевик, взяв телеграму, кинув на неї оком а потім поглянув здивований на Трасі. Трасі бачилось, що в сьому погляді мальовалось якесь поважанє, трохи не ідолопоклонство, але він обходив ся без того так довго, шо не був певний свого спостереженя.

Хлопець прочитав адресу голосно з утішним виразом в лиці і голосі.

— Граф Россмор! До біса! А ви-ж його знаєте?

— А знаю.

— Справді! А він вас знає?

— А вже-ж.

— Єй Богу, чудо! І відповідь вам?

— Думаю, що відповідь.

— Справді відповідь? Куди-ж вам се післати?

— Ох, нігде. Я прийду сам і возьму. Коли маю згосити ся?

— Того не знаю — я вам пришлю. Де вам післати? Подайте мені свою адресу. Пішлю вам, скоро лиш надійде.

Але Трасі се було не на руку. Він збудив у хлопця подив і почесть і не мав охоти такі цінні здобутки змарнувати, шо сталось-би певно, коли-б подав хлопцеві адресу свого мешканя. Сказав лише знову, що прийде сам по телеграму і відійшов.

Ішов звільна, роздумуючи. Будь що будь, є в тім щось відрадне, коли чоловіка поважають, сказав він сам до себе. Поконавши Ельєна я здобув собі справдішною заслугою у него і в иньших повагу, у деяких майже почесть. Тимчасом, коли їх поважанє і почесть — коли се справді почесть — мені мила, то почесть, що основуєть ся на ганьбі, на химері, мені справді ще милійша. Само по собі не є то ніяка заслуга кореспондувати з графом, а все-ж таки сей хлопець зробив на мене таке вражіє, якби се була заслуга.

Телеграма відійшла справді домів. Се пересвідчене додавало йому нечуваної відради. Він почував себе мовби лекшим. Серце його наповняло несказане щастє. Він відкинув на бік всяке ваганє і признав ся сам перед собою до втіхи, яку йому справляла гадка, що покине сей експеримент і верне назад до дому. В него почала рости нетерпеливість, чи дістане відповідь від батька, і росла від тепер з нечуваною скорістю. Ждав з годину, проходжуючись і намагаючи ся по змозі час скоротити, однак його очі не могли спочити на нічим довше, аж врешті зголосив ся знову до контори і спитав, чи не прийшла відповідь.

Хлопець сказав: — Ні, нема ще ніякої відповіді. — Потім кинув оком на годинник і додав: — Не знаю чи се і правдоподібно, що-б ви її нині одержали.

— Чому ні?

— Ну — бачите, се вже доволі пізно. Не все можна знати, де саме чоловік знаходить ся по тім боці, і не все можна його як раз в тій хвилі стрітити, коли його треба, а бачите, що доходить далі шеста, себ-то там вже доволі пізно в вечер.

— Ну — справді, — сказав той — я про се не подумав.

— А так, пізно вже тепер, там уже пів до одинайцяті або одинайцятя. О так, ви правдоподібно вже нині відповіді не одержите.

XIV.

І так Трасі вернув домів вечеряти. Вона в ідальній комнаті видалась йому острійшою і більше осоружною як коли небудь инде і він любував ся гадкою, що незабаром позбуде ся її. Скоро вечера скінчила ся, він майже не умів собі пригадати, чи їв її, чи ні, а розмови то вже певно не чув ніякої. Весь той час його серце тремтіло, гадки були від того всего далеко, а в уяві знядась перед ним дорога, бездоганна обстава в його батьківськім замку. Навіть одягнений в оксаміт лакей, той живий символ ганебного рабства, не вражав тепер його розпещеної уяви.

По вечері сказав до него Барров:

— Ходіть зі мною. Справлю вам веселий вечір.

— Дуже радо. Куди-ж ідете?

— До свого клубу.

— Що-ж се за клуб?

— Читальня механіків.

Трасі прошибла легенька дроз. Він не казав про се, що сам звідав се місце. Йому було трохи не мило, згадувати про се. Чуте, що вчинило було йому перший побут там таким приємним, і наповняло його таким одушевленням, змінило ся помалу і зіслабло так, що гадка навідати ся туди ще раз не одушевляла його зовсім. По правді йому було трохи соромно йти. Він не хотів йти туди і по яркім порівнанню гадок отсих людей зі своїм зміненним способом думаня, побачити, яка нагла зайшла в нім зміна. Волів-би був остати ся дома. Він надіяв ся почути там лиш вискази, що в уваги на змінений спосіб його думаня, були бн болючим докором для його совісти а тимчасом він волів радше, щоб його оправдано. І тепер не дуже то хотів він про се казати, не хотів показати по собі, що іде нерадо, і на силу приневолив себе пійти з Барровом, наміривши потайки вимкнути ся при першій нагоді.

Скоро референт того засіданя відчитав свою розправу, заявив голова, що отвирає дискусію над темою попередних зборів „про американську пресу“. Засмутило се ученика, що захитав ся в своїх пересвідченнях. Се викликало у него надто багато споминів. Він волів-би був почути иньшу тему. Однак дискусія почала ся і він сидів тихо і слухав.

Серед дискусії один з бесідників — коваль, іменем Томпкінс, виступив з жалобою проти всіх монархів і льордів на сьвітї, за те, що в своїм закаменілім самолюбстві задержують незаслужені почести. Він заявив, що ні один монарх, ні син монарха, ні один льорд ні син льорда, не може, не спаденівши з сорому, поглянути свому ближньому в очи. Ганьба йому, за те, що задержує добровільно незаслужені титули, власність і привілеї зі шкодою иньших людей; ганьба, що годить ся під яким небудь видом на нечесне посіданє річей, що походять з давних кривд і здирства широких мас люду. Коли-б тут — сказав — находив ся який льорд, або син льорда, я хотів би ч ним

поговорити і попробував би виказати, яке негарне і самолюбне його становище. Я попробував би намовити його, щоби вирік ся сего, станув на рівних умовах з нижшими людьми, працював на хліб, а менше дбав про почесь, яку віддають його неприродному становищу, про поважане, що не все належить ся по правді його особистим заслугам,

Трасі здавало ся, що чує власні виводи в розмовах зі своїми друзями-радикалами в Англії. Се неначе-б який зачарований фонограф переховав його слова і переніс їх через Атлантик, щоби свідчили проти него в годину зневіри і упадку. Здавало ся, що кожде слово, сказане тим чужинцем, завдає сумліню Трасі рану, аж врешті, коли бесіда скінчила ся, він почув одну велику грижу совісти. Глибоке співчуте того чоловіка для закріпощених і пригнічених мільйонів в Европі, що мусять терпіти над собою погорду малої, на світлих недосяжних вершинах поставленої класи — се співчуте він сам нераз висказував. Співчуте, що дрожало в голосі і словах того чоловіка, було ніби кривне того співчутя, що мешкало в його власнім серці і було на його устах у хвилях, коли думав про сих пригнічених.

До дому вернули вони в мовчазній задумі. Була ся мовчанка для Трасі несказано мила. Він був-би її не перервав ні за що в світі, бо був засоромлений сам перед собою до глибини душі.

„Яка те все незбита правда — думав він собі, — абсолютне незбита правда. Що се за нікчемна, низька, самолюбна річ, обставати при сих незаслужених почесях і — і — ох, се справді треба бути під...“

— Що за нечувано ідіотичну бесіду мав той Томпкінс! — сказав нараз Барров.

Для здеморалізованої душі Трасі се була ніби холодна вода на отвережене. Бідна захитана душа молодого апостата не чула ніколи солодних слів, бо вони змивали його сором перед самим собою, а се немала прислуга, коли людині годі одержати найважнійший з усіх засудів, себ то розрішене в імені власної совісти.

— Зайдіть до мене, Трасі, закурити!

Трасі надіяв ся був того запрошеня і готовий був вимовити ся: одначе тепер прийняв його радо. Чи се можливе,

щоб можна подати який розумний аргумент проти прибиваючої бесіди того чоловіка? Він горів з нетерплячки почути, з якого боку возьме ся до того Барров. Знав, чим його до того спонукати і піддержати: треба було на око поборювати його становиско, — спосіб, що у більшій частині людей не заводять.

— Що ви маєте закинути бесіді Томпкінса, Барров?

Він опустил одну прикмету людської вдачі: домагає ся від другого того, чого не вчинив би сам.

— Чи думаете...

— От що я думаю; се проста річ. Томпкінс є коваль; має рідню; працює для хліба — бо дармоване хліба не дасть. Припустім, що по чийсь смерті в Англії він став би нараз графом — з доходом пів мільона доларів річно. Що-ж він би зробив?

— Ну, я — я думаю, що відкинув би —

— Чоловіче, він взяв би се як стій!

— Думаєте справді, що вчинив би се?

— Чи думаю? — Я нічого про се не думаю, я знаю.

— Яким чином?

— Яким чином? Бо він не дурень!

— Отже думаете, що коли-б він був дурнем, тоді —

— Ні, того я не кажу. Дурень чи не дурень, а він би се взяв. Се вчинив би кожний. Нема такого, щоб сего не зробив. Умерлий встав би і простягнув би по се руки. Я перший на се готовий.

Отсе був бальсам, було лікарство і відпочинок і спокій і вірада.

— Однак я думав, що ви не годите ся зі шляхотством.

— З дідичним не годжу ся. Та се иньша річ. Я ворог мільонерів, але небезпечно було-б давати мені таке становиско.

— Ви взяли-б його?

— Я покинув би похорон найдорожшого друга, щобн пійти і взяти на себе звязані з тим тягарі і одвічальність.

Трасі подумав хвилию а потім сказав:

— Не знаю, чи я зміркував добре, як ви гадаєте. Ви кажете, що не годите ся з дідичним шляхотством, а потому, що, коли-б лучила ся нагода, так ви би —

— Скористав з неї? В тій самій хвили. І нема в цілїм тїм клубі нїодного механїка, що не вчинив би сего. Нема правника, доктора, видавця, автора, бляхаря, дармоїда, директора зелїзниць, — Господи, тут, в цілих Сполучених Державах нема нї одної людської істоти, щоб не скористала з такої нагоди.

— З виїмком мене, — сказав супокійно Трасі.

— З виїмком вас?! — Барров ледви вимовив сї слова, так здавило його обуренє. Він не міг добути з себе нїчого більше крім сих слів. Здавало ся, що се зовсім заперло йому віддих. Він встав, підійшов до Трасі, поглянув на него з виразом непростимої зневаги і сказав знов: „З виїмком вас?“... Ходив довкола него, обзираючи його з усіх боків і любував ся від часу до часу, повторяючи йому в очи фразу: „З виїмком вас“! Врешті кинув ся на крісло з міною чоловіка, що втратив надїю і сказав:

— Пухне з голоду і сохне з журби, щоби винайти який нужденний заробок, що і добрий пес не злакомив би ся на него, а тут хоче вмовити в чоловіка, що коли-б йому треба лиш руку витягнути по графство, він не вчинив би сего. Трасі, не сердьте мене! В мене нема тих нервів, що перше.

— Ну, але-ж я зовсім не думаю сердити вас, Барров; я бажав лиш замїтити, що коли-б графство яким чином попало ся мені —

— Так я, будучи вами, не сушив би собі тим голови нї крихти. А врешті, я можу вам сказати, що ви вчинили би. Чи ви може з иньшої глини як я?

— Ну — нї.

— Ліпші від мене в чїм небудь?

— Ог — гм — ну, певно, що нї.

— А добрі ви так само, як я? прошу я вас!

— Дїйсно, я — ви справдї заскочили мене так несподївано.

— Несподївано? Що в тїм несподїваного? Се-ж не є нїяка трудна річ; що? Або непевна може? Зміряймо ся лиш

з одного практичного боку — з боку заслуг. Вже-ж я думаю: годі вам не признати, що ремісник, столяр, що заробляє своїх двацять долярів на тиждень, що має здорову і практичну освіту, здобуту житєм з людьми, заповідливістю і гіркою працею, котрому вело ся і зле і добре, що був під возом і на возі, крихіточку більше варт від такого молодика як ви, що не вміє взяти ся ні за що путне, що не має в руках ніякого сталого і певного удержання, не має ніякого житєвого досьвіду і життя з серйозного боку не знає, а має лише штучну книжкову освіту, що сьвітить а не гріє — прошу я вас! Коли-б я не сердив ся на графство, якого біса вам воно байдуже?

Трасі не показував по собі утіхи, хоч за послідну замітку зберала його охота подякувати столяреви. Тепер засьвітила йому в голові гадка і він нараз промовив:

— Пождіть но хвилину, мені справді годі вхопити звязок ваших думок — чи прінципів, коли їх так можна назвати. Ви противорічите собі самому. Ви ворог аристократії, а прийняли-б графство, коли-б могли. Чи мені з того виеновувати, що ви не осуджуєте графа за се, коли графом остане ся?

— Певно, що ні.

— І не осудили-б ні Томпкінса, ні себе, ні мене, ні нікого за те, що прийняв графство, коли трафіло ся ему?

— Розуміє ся, що ні!

— Ну, так кого ви осудили-б?

— Цілий нарід, яку небудь частину або верству суспільности, в яким небудь краю, коли-б згодила ся піддержувати нікчемну, понижаючу ганьбу дідичного шляхотства, не будучи в силі, на зовсім рівних умовах сама його доступити.

— Позвольте, а чи не запускаєте ся ви в тонкості, що не становлять ніякої ріжниць?

— Зовсім певно, що ні. На отсю річ я впробив собі зовсім ясний погляд. Коли-б я мав змогу викорінити до тла аристократичну систему відреченем від її почестий, тоді, приймаючи їх, я був би нікчемним. А коли-б найшла ся доволі значна маса, що хотіла-б мені допомогти в зни-

щенью сеї системи, я був би нікчемним, коли-б від того відхилив ся.

— Мені здасть ся, що я розумію — так, думаю, що я зрозумів вашу ідею. Ви не маєте що закинути тим кільком щасливцям, що, зовсім зрозуміло, не хочуть покинути гнізда, в котрім уродили ся, ви гордуєте лиш сею всемогучою а тупою масою народа, що дає сему гнізду істнувати.

— Тото бо й є! Коли добре помучите ся, то врешті лекшу річ все-ж таки можете зрозуміти.

— Дякую.

— Нема за що. І я дам вам одну здорову раду: скоро вернете домів, і застанете свій нарід готовим знести сю ганебну устанovu, приложіть і ви своєї руки до того; та коли до того ще далеко, а вам трафить ся ірафство, не будьте дураком — беріть його!

Трасі відповів з повагою і одушевленем:

— Як мене тут бачите, так се зроблю!

Барров осьміхнув ся.

— Я ще не бачив такого чоловіка. Зачинаю набирати пересьвідчення, що у вас чимало фантазії. У вас наймарнійша примха набирає реального житя. Справді, у вас був тоді такий вигляд, немов би то вас ні крихти не здивувало, коли-б нараз лучило ся вам стати ірафом.

Трасі спаленів. Барров додав: — Ірафство! Ог, так, не дайте ся два рази просити, скоро вам трафить ся. Та поки що пійдем покірно пошукати, чи не вдасть ся вам дістати місце в масарській фабриці за шість або вісім долярів на тиждень і ви поки-що проміняєте ірафство за альманах з послідного року і кимак до напиханя ковбас.

XV.

І ще раз пійшов Трасі спати щасливий, ще раз запанувала в його умі рівновага. Він взяв ся був до великого діла, — се промовляло за ним — міркував він собі; зваживши некорисні обставини боров ся як умів найлучше, се також сьвідчило про нього добре; в сій борбі його по-

конали, се не уймало йому чести. Побитий мав право подати ся назад зі всіми воєнними почестями і без всякого упередження повернути до того становиска в світі, на якім уродив ся. Для чого-ж би ні? Навіть завзятий столяр републиканець се вчинив би. Так, його совість ще раз успокоїла ся.

Він збудив ся покріплений, щасливий, в нетерпеливім дожданю свого кебльграму. Аристократ з роду, був якийсь час демократом, тепер став аристократом на ново. Мав вражінє, що отся остаточна переміна була не лиш інтелектуальна, але перейшла і в чутє, і здавало ся йому також, що сї почуваня богато природнійші від сих, на яких основувала ся довший час його система. Він міг також запримітити, коли би про се думав, що його постава випростувала ся а борода підняла ся крихіточку в гору. Зійшовши на долину, мав саме вступити до ідальної комнати, коли в напів темнім куті сїней ваздрів старого Марша, як кивав на него пальцем, щоби приблизив ся. Кров підступила поволи до лица Трасі і він сказав майже тоном ображеного князя:

— Се до мене?

— Так. Я хотів би з вами побалакати — в чотири очі.

— І тут можна.

Марш зачудував ся і утішив ся чимало. Підійшов і сказав :

— Ну, нехай вам буде і прилюдно, коли так волите. Хоч врешті се у мене не в звичаю.

Мешканці поставали довкола, зацікавлені.

— Скажіть лише сьміло, — сказав Трасі, — чого бажаєте?

— Ну, чи ви — гм — не забули чого небудь?

— Я? Ні, не замічаю того.

— Ог! не замічаєте? Ану станьте і подумайте хвилину.

— Мені не хочеть ся ставати і думати. Скоро се вас обходить, скажіть мені.

— Ану, — коли так, — сказав Марш, з тїнию гнїву в голосі, — ви забули заплатити вчера за мешканє, скоро хочете конче дізнати ся сего прилюдно.

І так отсей дідняч трохи чи не мільйонного доходу річно бував у мріях і думках, а забув про ті марні три чи чотири долари. За кару діждав ся такого докору при сих людях — при людях, що на їх лицах уже почала блискати немилосерна утіха з ситуації.

— І тільки всего? От вам гроші і заспокійте ся.

Трасі нервовим, рішучим рухом вложив руку в кишеню, однак — не виймав її звідти. Кров почала уступати йому з лица. На лицах тих, що його обступили, почало зростати зацікавленє; на деяких знати було сильнїше вдоволенє. Наступила прикра павза — почім він, з трудом, видусив слова:

— Мене обкрадено!

Очи старого Марша засьвітили іспанським огнем і він скрикнув:

— Обкрадено, справді? Ви з сеї бочки? Се застаріла пісня, її вже в сім домі надто часто відгравали. Грає її кожний, що не може дістати роботи, коли йому треба, або кому не хочеть ся робити, коли має роботу. Нехай попросить хто мр. Еллена, сей вам засьпіває такої самої. Тепер черга на него, бо і він забув вчера. Я рад би його побачити.

Одна з муринок збігла в сій хвили долі сходами збентежена, залякана і позеленїла від зворушеня.

— Добродію Марш, місто*) Ельлен утік!

— Що?

— Утік, прошу пана, і забрав все з комнати до чиста. Взяв оба ручники і мило.

— Брешеш, крутїйко!

— На правду, що є так, як кажу — пропали і скарпки д. Симмера і сорочка д. Пейльора.

Тепер д. Марш закипів від лютости. Він звернув ся до Трасі:

— Тепер ви скажіть, коли думаєте заплатити?

— Нині — коли вам, як бачу, спїшно.

*) Замість „містер“.

— Нині? Справді? В неділю — а ви не маєте роботи! Отсе мені подобається. Позвольте, звідки ви думаете взяти грошей?

У Трасі кров заграла на ново. Він рішився заїмпонувати отсим людям.

— Дожидаю кель-іграму з дому.

На таке слово старого Марша здавило зачудуване в горлі.

Се була річ така велика, незвичайна, що він не міг спершу зловити віддиху. Коли врешті промовив, його слова заправлені були глузом.

— Кель-ігра! Подумайте собі, пані і панове, він дожидає кель-іграму! Отсей обманець, жовтодзюб, дурисвіт дожидає кель-іграму! Від свого батька, що — ге? Ну, звісно. Одно слово — по долярі або по два — о, се нічого, що се їм значить, особливо батькам того рода! А тимчасом його батько є — гм — ну, на мою думку —

— Мій батько є англійським іграфом!

Товпа стрепенула ся зачудувана під вражінєм нечуваної видумки молодого дармоїда. Потому вибухла таким сьміхом, аж вікна забреніли. Трасі був надто зворушений, щоби бачити, яку зробив дурницю. Він сказав лише:

— Прошу дуже, позвольте, я —

— Заждіть хвилину, ваша сьвітлість, — сказав Марш, кланяючи ся глибоко. — Де ваша сьвітлість ідуть?

— По кель-іграм. Пустіть мене!

— Позвольте, ваша сьвітлість, одначе ви лишите ся тут, де стоїте.

— Що хочете отсим сказати?

— Хочу сказати, що я маю готель не від нині. Хочу сказати, що я не дам надутися першому-ліпшому фірманчуковн, що приїде тут барашкувати, бо не має чого вхопити ся дома. Значить, що ви не вимкнете ся таким — —

Трасі приступив до него на крок, одначе містресс Марш скочила між них і сказала:

— Дайте спокій, д. Трасі, прошу вас! — Вона звернула ся до свого мужа і сказала: — А ти міркуй ся, старий, що плетеш? Що він завинив, щоб з ним так по-

водити ся? Не бачиш, що він з горя і журби не знає сам, що каже? Він не при собі!

— Дякувати за добре серце, ласкава пані, одначе я знаю, що кажу. І коли тільки позволите мені пійти до поштової контори —

— Не підете! — кричав Марш, — або післати —

— Післати! Се найлучше з усього. Чи найдеть ся тут такий дурак, щоб зважив ся пійти за таким безглуздим ділом — —

— Ось надходить д. Барров — він для мене пійде. Барров —

Нараз роздала ся буря криків:

— Барров, що ти на се? Він дожидає кеблыграму!

— Кеблыграму від свого батька, чуєте?

— Еге, кеблыграму від воскового манекіна!

— І чуєш, Барров, сей чоловік є графом, — здійми капелюх, скинь камізолю!

— Пришов сюди і забув корону, що її носить в неділю. Зателеграфував до свого батька, щоби її прислав.

— Пійдіть, Барров, і принесіть сей кеблыграм; його світлість нині храмає трохи.

— Гов! — скрикнув Барров. — Лишіть його в спокою! — Обернув ся і сказав трохи острійше: — Трасі, що з вами? Що за небилиці прийшли вам до голови? По вас я надіав ся більше розуму.

— Я не кажу ніяких небилиць. І коли-б ви схотіли потрудити ся до поштової контори — —

— Але-ж цитьте! Я вам приятель в щастю і нещастю, в очи і поза очи, в річах розумних і дурних, але отсі небилиці про кеблыграм — —

— Так я піду і спитаю про се!

— Дякую вам зі щирого серця, Бреді. От вам писемне уповажненє на се. Скочте тепер і принесіть! Зараз побачимо.

Бреді побіг. Як стій залягла юрбу тишина, що віщує сходячий сумнів, неспокій. Таку тишину можна перекласти словами: „Може він дожидає кеблыграму, може і є в него денєбудь батько, може бути, що ми трохи за скоро, крихіточку передвчасно...“ —

Голосна розмова притихла, далі завмерли півголоси і шепіт. Товпа почала розходити ся частинами по двох і по трох до стола. Барров хотів і Трасі спонукати, щоби увійшов, одначе той сказав:

— Ні, Барров, не тепер!

Мрс. Марш і Гетті пробували спонукати його легкою і чемною намовою, одначе він сказав:

— Волю радше заждати, доки не прийде.

Навіть старий Марш почав підозрівати, що, як до сего признавав ся на дні душі, був трохи за „острий“, отже набрав відваги і підійшов до Трасі, запрошуючи його очима. Одначе Трасі остеріг його значучим і рішучим рухом руки. Потім настала найспокійніша чверть години, яку в тім домі під таку пору запам'ятали. Така запанувала тишина і така празнична, що скоро кому небудь вимкнула ся з рук філіжанка і задзвонила о підставку, люде від того удару тремтіли і сей острий тон видавав ся таким неприличним і не на місци, немов би тут дожидали похорону і домовини. А коли врешті роздав ся гомін кроків Бреді долі сходами, то се здалось по просту съвятотатством. Кождий з осібна встав звільна і звернув ся до дверей, де стояв Трасі. Потому під напором якоїсь несвідомої сили підступили всі на крок чи два в сей бік і знов задержались. Серед такого дождання надбіг задиханий Бреді і віддав Трасі до рук — справді віддав куверту. Трасі повів певним триюмфальним поглядом по присутних і глядів на них так довго, доки всі, один по другому, покোনані і засоромлені не поспускали очи. Потім роздер письмо і поглянув на його зміст. Жовтий папір випав з його рук і полетів на долівку, а лице стало біле. Там стояло лиш одно слово: „Дякую“.

З заду товпи стояв домовий сьміхотворець, високий, костистий Біллі Неш, робітник в фабрики кораблів. Серед патетичної тишини, що запанувала тепер довкола і неодно серце настроїла до співчутя, почав він заводити, потім, притулив хустину до носа і сховавши ся за карк найчемнішого хлопця з цілого дому, корабельного коваля, скрикнув: „Ах, батечку, і як ти міг се зробити!“

а потім запищав як немовля, коли-б можна уявити собі дитину з прошибаючим і грімким голосом осла.

Таке знамените було наслідване дитячого крику і така широка його скаля, а вид того, що удавав, такий сьмішний, що вся повага нараз, як під могучим подихом бурі, щезла, і всіх майже напав сьміх на вид сеї комедії. Тоді отся чернь в мініатурі почала шукати способу пімети — відшкодованя за безвідрадний і понижаючий настрій, якого зазнала перед хвилию задля передвчасного глуму. Тровили і знущали ся над нещасною жертвою, як пси над котом, коли його заженуть в кут. Жертва відгризала ся погрозами і визовами, що відносили ся до всіх разом, та се придавало забаві лиш більшого жита і перцю; одначе скоро він змінив тактику і почав вимінати поодинокі індивідуа, викликаючи їх по імени, жарт перестав бавити і видовище враз з гомоном завмерло.

Вже хотів вмішати ся в цілу справу Марш, але Барров сказав:

— Годі вже, лишть його в спокою! У вас нема до него иньшого діла, як з грішми, а се беру я вже на себе.

Прибита і втомлена господиня подякувала йому горячим, щирим поглядом за те, що обстав за безоружним чужинцем, а улюблениця дому, справдішна потіха очей, у своїм дешевім але чепурнім недільнім одягу переслала йому кінцями пальців поцілуя і сказала з наймилійшим в сьвіті усьміхом і приязним рухом голови:

— Ви одинокий чоловік тут і я тепер з вами держу, старий друже!

— Встидай ся, Пус! Що ти плетеш? Чи бачив хто коли таку дитину!

Треба було чимало доказів і намови — се-б-то під позором сих пестошів, щоб Трасі освоїти лиш з думкою про снідане. Він сказав спершу, що ніколи більше в сїм домі не буде їсти. Додав, що надіє ся найти в собі доволі сили характеру, аби умерти як муж, коли має їсти хліб заправлений зневагами.

Скоро з'їв снідане, Барров взяв його до своєї комнати, наложив йому файку і сказав приязно:

— Ну, тепер, старий друже, сховай боеву фану, бо не находиш ся в ворожій таборі. Ти трохи подражнений своїм смутком, і се зовсім природно, лиш не піддавай ся йому занадто, бо се не поможе; відводи свої гадки від жури за вуха, за ноги, або за що тобі любо. Се найздоровіша річ, на яку чоловіка стати. Піддавати ся смуткови то смерть, чиста смерть, і се ще найлекший на се вираз. Тобі треба розірвати ся, — справді конче потреба.

— Ой, гірка-ж моя доля!

— Не піддавай ся! В сих словах чиста розпука. Вір мені, що тобі треба дбати лиш про розривку, немов би в ній було спасєнє.

— Легко то говорити, Барров, та як мені забавляти ся, шукати розривки, зайняти чим небудь голову, коли на мене впала і придавила мене недоля, яка ніколи мені і не снила ся. Ні, ні, сама гадка про розривку моїй душі противна. Балакаймо про смерть і похорони.

— Ні, ні ще! Се значило-б віддати корабель на загибіль. А сего ми ще не хочемо. Я вас забавлю. За матернялом на се післав я Бреді, ще заки ви скінчили сніданє.

— Післали? По що?

— Ано, се добрий знак — цікавість. Так ще є для вас надія.

XVI.

Бреді вернув з пуделком і ввійшов, сказавши лиш отсе:

— Як раз викінчують образ, але прийдуть, скоро лиш будуть готові.

Барров виймив з пуделка олійний портрет, завбільшки на одну квадратову стопу, уставив його, не кажучи ні слова в добрім освітленю і сягнув по другий, зирнувши тимчасом крадькома на Трасі. Лице Трасі остало ся як перше поважне, мов з каменя, і без сліду заінтересованя. Барров уставив другий портрет коло першого і глипнув другий раз, сягаючи по новий портрет. Камінний вираз змяк крихіточку. Нр. 3. добув з него на силу тїнь усьміху, нр. 4.

прогнав байдужість зовсім, а нр. 5. викликав усьміх, що находив ся ще в дуже добрім стані, коли прийшла черга на нр. 14.

— От тепер все гаразд, — сказав Барров. — Бачите, що ви ще цікаві до розривок.

Сама краска мальовил була страшна, а їх вираз і рисунок варварські; одначе рис, що додавав їм принади і комізму, не виступав в однім малюнку, лише вимагав чарівної помочи повторення. Сам один, яскраво прибраний робітник, в поважній поставі, з рукою на каноні, над берегом моря, а за ним на якорі увязаний корабель, виглядає не так цікаво, як чудно; але скоро бачить ся отсе саму канону і той самий корабель на чотирнайцяти малюнках за покотом, а на кождім иньшого робітника на варті, річ набирає комізму.

— Поясніть, — поясніть отсі карикатури! — сказав Трасі.

— Ну, отсе не є твори одного ума, одного таланту — лиш на сі чуда складаєть ся двох. Вони працюють наспілку; один артист робить статъ, другий дорабляє додатки. Артист, що малює особи, то німецький швець, з самородним талантом до штуки, другий, простодушний єнкі, старий матроз, котрого штука обмежуєть ся до його корабля, його канони і кусня скаменілого моря. Малюють отсе на бляшках по двацять пять центів, за штуку беруть по шість доларів а можуть на день насмарувати таких кілька портретів, коли в них, як кажуть, є настрій — се-б то натхненє.

— І справді платять люди гроші за отсі богомази?

— Справді платять і то радо. І ті богомази могли-б в двоє побільшити доходи і приєднати собі жінки, коли би капітан Сольтмарш здужав напацькати там коня, або фортепян, або гітару замісь канони. Він просто розбиває торг отсею каноною. І то, кажу вам, навіть і мужчин. Не всі чотирнайцять в отсім ряді вдоволені. Один, то старий, „независимий“ стражник від вогню, і йому придала-б ся замісь канони машина. Другий то матроз на байдаку і рад би замісь на кораблі стояти на галері, і так далі і так

далі. Однак капітан не годен намалювати вірно байдака а парова машина уже зовсім над його сили.

— Се вже просто нечувана форма здирства; мені перший раз приходиться ся щось таке почути. Се справді цікаве.

— А вже-ж. Не менше цікаві й самі артисти. Се люди на скрізь чесні і щирі. А старий моряк повний здорової релігійности; студіює біблію залюбки і цитує її так фальшиво, що варто почути. Не знаю лучшої людини і щирійшої душі як старий Сольтмарш, хоч і як клене він часами.

— Се, мабуть, досконалий чоловік. Я рад би дуже його пізнати.

— Будете мали нагоду. Як раз здасть ся мені, що чую їх кроки. Витягнемо їх на слово про штуку, коли схочете.

Артисти прийшли і вітаючи ся, щиро стискали за руки. Німець мав літ сорок, був доволі заживний, з лискучою лисиною, добродушним лицем і чемними манерами. Капітан Сольтмарш мав літ шістьдесят, був високий, поставний, сильно збудований з чорним як вуголь волоссям і бородою, цвіт лица був у него осмалений а хід і постава виявляли певність себе, рішучість і привичку розказувати. Його кремезані руки і п'ястуки були тетовіровані, а зпоміж розхилених уст сьвітили білі здорові зуби. Його супокійний голос подобав на бас церковних орґанів, від котрого на пятьдесят кроків дροжить газова полумінь.

— Чудові картини, — сказав Барров — ми їм саме приглядали ся.

— Се нам туже мило почути, — сказав Гендель, Німець — що вони фам подопають ся. А фам, Негг Трасі, потопались вони також?

— Я можу сумлінно сказати, що я ще не бачив перед тим чогось подібного.

— Шеен! — скрикнув одушевлений Німець. — Чуєте, капітане? Отсе чентльмен, що знає оцінити нашу штуку. Розрадуваний капітан сказав:

— Справді, пане, ми дуже вдячні за похвали, хоч

вони тепер вже не такі рідкі, як спершу, поки ми здобули собі розголос.

— Здобути славу се найтрудніша річ у кождім ділі, капітане.

— А так! Мало знати як уставити вітрило, треба в матрозів впоїти пересвідченє, що ви се знаєте. Отсе розголос. Добре слово, висказане в пору, помагає нам найбільше. А лихо най ведеть ся тому, що думає лихо, як каже Ісайа.

— Се дуже розумно і виясляє всю справу, — сказав Трасі. — Де вчили ся ви штуки, капітане?

— Я її не вчив ся; се природний дар.

— Фін вротив ся з отся канона ф собі. Йому не трепа нічо ропити; його іеній за нього зропить вся ропота; фін як пи і сбав і взяв до рук пінзель, вийшла пи канона. Коли-п фін знав зропити клявір, коли-п міг зропити кітара або федро, се був пи масток, сьвятий Йоган! просто погацтво!

— Але-ж се нечувана шкода, що розвиток вашого підприємства спинений таким нещасним чином.

Отсе зворушило трохи самого капітана —

— Ви добре сказали, д. Трасі. Спинений? Справді, і я сказав би те саме. А так, погляньте ось де. Сей парубок №. 11 — се візник, просто сказати здоровий візник. На малюнку йому недостає воза. Йому, там де канона, треба би воза. Я обійшов сю трудність, кажучи йому, що канона, се буцім то наша ділова марка, доказ, що малюнок вийшов згід наших рук; я бояв ся, що коли-б ми її пропустили, люди не знали би певно, чи се є Сольтмарш-Гендель — ви й самі — може-б —

— Що, капітане? Ви робите кривду собі самому, по правді кривду. Хто раз бачив оригінального Сольтмарш-Генделя, сей не лякаєть ся обмани. Знівечіть, змініть, затріть на нїм веї подробиці крім одної краски і виразу, а чоловік ще його спізнає і стане з подивом —

— Ог, як мені любо чути такі слова!

— Скаже собі ще раз, як сказав сто разів перед тим, що штука Сольтмарш-Генделя, то штука в своїм роді: що

ні в горі на небесах, ні в долині на землі, нема нічого подібного —

— Ах, Господи, чи чуєте ви? Як живу, не чув я ще ніколи таких солодких слів.

— І так, д. Трасі, я кажу йому про віз а він пристав на те і каже, що добре було би вставити караван, ну — бо він сповняє при нім почетну сторожу, се-б то при винаймленім каравані, бо — як знаєте — він сторожить за гроші. Але мені так само годі намалювати караван як і віз; ну — і так ми — бачите — заспокоїли ся. Таке саме з жінками і иньшими. Вони приходять і по жанрові образи —

— Чи се акцессорії роблять їх жанрами?

— Так, — канона, або кіт, або иньша дрібниця того рода, яку малюють, щоб викликати вражінє. Ми могли-б робити чудові інтереси з жінками, коли-б мали змогу дати на перший плян кілька таких річий, бо за артилерію не дають ні цента. Моя се хиба, — казав далі капітан — зітхаючи, — Енді робить при підприємстві, що треба — кажу вам, що се артист з роду!

— Послухайте лиш, що той старий говорить. Фін все розказує таке про мене, — промимрив урадований Німець.

— Гляньте лиш самі на його твори. Чотирнайцять портретів в однім ряді і ні двох нема подібних.

— Аж тепер бачу, що правду кажете; я не замічав спершу того. Се дуже замітне, нечуване — думаю.

— І я так сказав би. Найважнійше у него, що він розріжнює. Розріжнюване, се злодій часу — сорок девятий псалом — все-ж таки се тут байдуже, річ сама по собі чесна — а врешті і поплачує.

— Справді, він в тім напрямі великий, годі сего не признати; все-ж таки — не думайте лиш, що я дійсно хочу критикувати — чи не за сильна в него техніка?

Лице капітана втратило на отсю замітку всякий вираз. Воно не виражало нічогосінько, коли той бурмотів про себе: Техніка — політехніка, пиротехніка; а так, мабуть — за огнисте — за яскраве. Потім промовив лагідно і з певністю кажучи:

— Ну, так, він накладає троха за грубо; але-ж бо, знаєте, се всім подобаєть ся — в тім справді ціла сила підприємства. Возьміть ви приміром отсе ч. 9, Івана, різника. До робітні приходить він в такій лагідній барві, що годі; а погляньте тепер на него, він як в горячці. Ну, а се подобаєть ся різникови неказано. Рисую саме студию до вінка з ковбас, що має бути завішений на каноні. Ще сам не знаю, чи вийде що з того, все-ж таки, коли вдасть ся, різника маємо певно.

— Ваш союзник — се-б то — думаю, ваш співробітник очевидно великий кольорист.

— Ог, danke schön!

— Справді, він незвичайний кольорист; кольорист — можу се сміло сказати — якому рівного не найдете ні тут, ні деінде, зі смілим і певним замахом, що просто пориває. А манеру має таку особливу і романтичну, свіжу і свобідну, так промавляє нею до серця, що — що — він — він певно імпресіоніст, думаю?

— Ні, — сказав капітан просто — він пресвітеріанин.

— А, так се виясняє все — все — в його штуці знати щось божественне — духове, нескінчене, тужне і ревне, якийсь сердешний погляд в далекий горизонт, безмежний розговор синавої далечини, грімкий відгомін катаклізмів несотворених просторів... Ог — коли-б — коли-б — чи пробував він коли фарб темперових*).

Капітан відповів живо:

— На скільки мені відомо — ні, лиш його пес, і —

— Ог, ні, се не був мій пес.

— Якто? Адже-ж ви сказали, що се був ваш пес.

— Ог, ні, капітане, я —

— Се був білий пес, неправда? з обтятим хвостом і без одного вуха, і —

— Той сам, той сам — як живий. Ну, кленусь св. Юрієм, що той песко був би уплітав фарби як —

— Ну — про мене — лиш не починайте на ново. Я ще такого чоловіка не бачив. Згадайте йому про пса,

*) Осібний спосіб мальованя зв. alla-tempera.

а не дасть вам цілий рік спокою. Нехай мене громи побють, як він не перечив ся раз за се півтора години.

— Але-ж капітане, — сказав Барров, — я думаю, що се чиста видумка.

— Ні, пане, не видумка, бо він перечив ся зі мною.

— Не розумію, як ви се видержали ся.

— О, треба було витримати, коли вже раз жие ся з Генделем. Се його одинока хиба.

— Не боїте ся нею заразити ся?

— Ог ні, — сказав капітан, — тут нема найменшого небезпеченства.

На той раз артисти попрощали ся. Тоді Барров поклав на плече Трасі руки і сказав:

— Поглянь мені просто в очи, хлопче. Сьміло, сьміло! От так, се зовсім так, як я думав — надіав ся — на всякий спосіб. Тепер з вами, Богу дякувати, все в порядку. Вашому розумови нічогосінького не бракує. Все-ж таки не робіть того на другий раз — навіть жартом. Се не мудро. Вони не няли-б вам віри, коли-б ви справді були графським сином. Ну і хиба вам не зрозуміло, що вони і не могли-б повірити? Що за біс піддав вам отсей помисл? Та воно нарешті все дрібниця і нема про що говорити. Се була, як самі бачите, помилка.

— А так, се була помилка.

— Ну, тепер забудьте про се. Се нічого злого; ми помиляємо ся всі. Зберіть усю свою відвагу, не журіть ся і не попадайте в розпуку. Я все стою за вами і якось то буде, лиш не бійте ся!

Коли він відійшов, Барров проходжував ся довгу хвилю, несупокійний. „Він мені завдає гризоти“, сказав сам до себе. Він був би ніколи не зробив такої дурниці, коли-б його рівновага не була троха захитана. Одначе я знаю, до чого доводить чоловіка безробіте і безвиглядне положене. Наперед відбирає йому відвагу і роздирає на шматки гордість. Журба доконує решту і його ум починає хитати ся. Мені треба з тими людьми поговорити. Ні — коли в них є крихта людяности — а на дні є вона певно, вони стануть поводити ся з ним м'якше і зрозуміють, що

журба захитала в него розум. Все-ж таки я мушу найти для него якусь роботу; на його хоробу робота одиноке лікарство. Нещасний, так далеко від вітчизни і нема в него ні одної прихильної душі.

XVII.

З хвилиною, як Трасі остав ся сам, розвіяв ся його відрадий стан духа і перед очима стануло ціле безвикрутне положенє. Вже те саме, що він не мав грошей і остав ся на ласці столяря, було доволі кепско. Але його божевільна думка, щоб перед сею глумливою і недовірливою товпою оголосити себе графом і що найгірше з понижаючим наслідком, була для него, скоро нагадав собі її, ще більшою тортурою. Він рішив ся ніколи більше не відгравати ролі графа перед непевними слухачами.

Відповідь його батька була ударом, якого не міг зрозуміти. Певно, думав він часами, батькови здаєть ся, що я можу дістати в Америці роботу без найменшого труду і тому рішив ся випробувати мене і вилічити з радикалізму твердим, студеним, повним розчаровань досьвідом. Отся думка була найбільше правдоподібна, але не могла його вдоволити. Більше припадала йому до вподоби теория, що по сьому кеблыграмі прийде другий теплійший, з зазивом, щоб вертав ся до дому. Чи написати йому, звинути хоругов і просити карти повороту? О ні, сего не зробив би він ніколи; що найменше тепер ні. Сей кеблыграм повинен прийти і він прийде певно. Отже Трасі ходив майже тиждень від одної телеграфічної контори до другої і питав, чи нема кеблыграму для Говарда Трасі. Ні, не було ніякого. Так відповідали йому спершу. Згодом казали те саме, ще заки мав час поспитати. Пізнійше лиш потрясали не терпеливо головами, скоро показав ся їм на очи. Потому вже соромно було йому йти знову.

Тепер обняла його крайна розпука. Бо чим більше завдавав собі Барров праці, щоб найти для него роботу, тим менше було надії, що найде. Врешті сказав до Баррова:

— Послухайте! Я хочу перед вами признати ся до одної річи. Я тепер упав так низько, що не лишень перед самим собою признаю охотно, що я істота нікчемна і повна фальшивої гордості, але хочу признати ся до того і перед вами. Я дав трудити ся вам і вганяти за роботою для мене, коли весь той час я мав змогу найти її сам. Простіть мойй гордості, коли ще з неї що остало ся. Тепер все скінчило ся, і мені треба признати ся, що, коли отсі поганці малярі потребують спільника, я на їх услуги готовий, бо врешті хоч встид завмер в мені.

— Що? Справді ви вмієте малювати?

— І не так кепсько, як вони. До малярства претенсії не мало, бо я не є ніякий теній, я по правді лиш незамітний ділетант, незручний богомаз, артист на глум людям. Але і по пьяному і в сні я ще сих піратів пере-
можу.

— Гов! Мені хочеть ся голосно крикнути. О, кажу вам, який же рад і утішений неказано! Ох, лиш просто до роботи — се жите! Байдуже, що за робота — се річи не змінє. Вже сама робота то ласка, коли чоловік без неї гине з голоду. І я се пережив. Ходіть зараз, вишукаємо старих. Не вступила в вас відрада? Я вам кажу, що в мене вступила.

Розбишаків не було дома; все-ж таки були їх твори розкинені скрізь по тісній робітні. Канона праворуч, канона ліворуч, канона проти вас; се була друга Балаклава.

— Отсе невдоволений візник. Возьміть ся раз-два до того — змініть велень моря на моріжок, а корабель переробіть на караван. Покажіть добрягам, що ви потрафіте.

Артисти надійшли саме тоді, коли послідне потягнене пензлем було готове. Вони станули як вкопані від дива.

— Господи! Але-ж сей караван живісінький! Візника розсадить утіха, скоро таке побачить. Не правда, Енді?

— Ох, величаве, величаве, Негг Трасі, чому ви не сказали, що ви такий великий артист? Lob Gott, коли-б ви жили в Парижи, ви дістали-б певно prix de Rome, се зовсім певна річ.

Умову зроблено зараз. Трасі прийнято на рівних умовах до спілки і він зараз з замахом і енергічно взяв ся до діла,

направляти перли того рода, де не подобались акцесорії. Під рукою того і другого дня щезала артилерія, а її місце займали символи спокою і торгівлі — коти, вози, ковбаси, байдаки, парові машини, фортецяни, гітари, скали, городи, вазони, краєвиди, словом Трасі малював, що хто захотів, а чим більше безглуздий і не на місці був який предмет, тим більше його робота тішила людей. Розбишаки були одушевлені, купці вдоволені, красний пол почав замовляти образи, поводжене фірми росло з дня на день. Трасі годі було не признати ся собі самому, що в праці, хоч скромна вона була і дивачна, було щось, що солодко вдовольняло якусь потребу його духа, котрої ніколи перед тим не міг заспокоїти, а також йому у власних очах додавало поваги.

Незатверджений член конгресу в Чірокі-Стріп проживав безутішні хвилі. Отсе від довшого часу вів він життя, що грозило загнати його до гробу, бо складало ся на переміну з днів блискучої надії і чорного розчарованя. Надію будив чарівник Сельєрс, обіцяючи вічно, що тепер уже штука повела ся, і ще нині приневолить зматеріялізованого пастуха явити ся в замку. Розчароване основувало ся на тім, що сі пророцтва стало і однаково заводили.

З хвилию, до котрої дійшло наше оповіданє, прийшов Сельєрс до прикрого пересвідченя, що дотеперішні способи не вистають і смуток Гевкінса годі розігнати чим небудь. Щось треба порадити — думав собі. Серце краляло ся дивити ся на біль, німу нужду і безвідрадну розпуку, яка малювала ся на лиці його друга. Так, його треба конче потішити. Подумав хвилию і йому стало зараз ясно. Він сказав як найбільше рівнодушним тоном:

— Гм — ну — чуєш, Гевкінс, нам відобрала гумор ся справа — се-б-то, думаю, прибиває нас спосіб, в який доконуєть ся матеріялізация? Признаєте се?

— Чи признаю? Ну, про мене, коли вам на отьому слові залежить.

— Дуже гарно; поки що, все в порядку. Тепер діло в основах чутя. Тут ваше серце, ваші чутя не мають значіня; се-б-то вам не зматеріялізованя самого по собі потреба. Признаєте се?

— Признаю се, і то радо.

— Ще раз дуже добре. Ми поступаємо. Річ певна, що стан матеріялізації не має нічого спільного з чутем; річ певна також, що прикрий стогін того чутя незалежний зовсім від особи зматеріялізованого. Коли-ж так, — сказав граф з триюмфальним блиском очей, — то непохитна льогіка обставин доводить нас ось до якого висновку: Жерело нашої журби лежить в сьому, що з тою справою злучена втрата грошей. Скажи, чи не правда?

— Бог свідком, що годжу ся з сим з цілої душі.

— Дуже добре. Скоро ви нашли жерело хвороби, то нашли заразом і лік на неї — так і в сїм випадку. Треба лише грошей і то нічого більше, лише грошей.

В такім свободнім довірочнім тонї і повних значїня словах, що їх в книжках зовуть вагітними словами, лежала стара, престара відрада. Її відповіді звїсні позначки віри і надїї на лиці Гевкінса, котрий сказав:

— Лише грошей? Чи думаєте, що є у вас дорога до —

— Уешінгтон, чи ви маєте вражїне, що в мене є лиш такі жерела, що я позволяю дізнати ся про них публицї і щирим другом?

— Ну — я — гм —

— Чи правдоподібне се, подумайте, аби чоловік, що з природного хисту і досьвіду привик таїти все в собі, що в него осторожний і не скорий язик в устах, не прийде на гадку заховати собі на чорну годину кілька жерел, маючи їх впрочім стільки до вибору?

— Ох, менї справді лекше стає на серци, полковнику!

— Чи були ви вже в моїй лябораторії?

— Ні.

— От бачите! Ви мабуть і не знали, чи є яка в мене. Ходїть-но! Я приладив там одну дрібничку і хочу вам її показати. Я держав її в повній тайні; і пятеро людей не знає про неї. Се вже така моя вдача, я все був такий. Думка моя така: видержати, доки не буде все готово; а скоро готове, — вїо! нехай іде!

— Справді, менї не доводилось бачити чоловіка, до котрого я мав би таке необмежене довірє, як до вас. Коли

про що скажете слово, так я все чую, що більше сказати годі. Є в сім і очевидний доказ і все а все.

Старий граф розрадував ся і зворушив ся глибоко.

— Мене тішить, що ви вірите мені. Не всі такі справедливі.

— Я все в вас вірив і вірити-му, поки живу.

— Дякую, щирий друже. Не пожалуєш того. І не можеш навіть пожалувати. — Прийшовши до лабораторії, граф говорив далі: — Ну, розглянь ся довкола себе, що бачиш? Здаєть ся, що шпиталь разом з патентовою конторою — а по правді се укриті скарби Гольконди. Поглянь лиш на отсе! За що би ти взяв отсю річ?

— Не можу відгадати.

— Очевидно, що не можеш. Се має велике ужите фонографу до моряцтва; його наладовуєть ся проклонами до ужитку на мори. Відомо вам, що матроз не зробить і кроку без лайки та проклонів — тому моряк тим більшу має вартість, чим лучше знає лаяти ся і проклинати. Його талант може спасти корабель у великих небезпеченствах. Одначе корабель річ немала, і йому годі всюди нараз бути. Лучало ся, що моряк занастив корабель, котрий можна було уратувати, коли-б таких як він була сотня. Ви знаєте, що бувають страшні бурі. Ну, а годі, щоб на кораблі було сто наставників; за те може бути сто фонографів з проклонами, уставлених по цілім кораблі — і тоді корабель безпечний з усіх боків. Уявіть собі грізну бурю і сто машин, що сипле нараз проклонами, величний вид, величний — у вас заглушило-б і власні гадки. Корабель пливе собі серед бурі зовсім спокійно — безпечний як на якорі в пристани.

— Се чудова гадка. Як ви се робите?

— Ладую — просто ладую машину.

— Як?

— Якто, як? От стаєть просто перед машиною і клевете.

— І се так ладуєть ся?

— А так, бо вона заховує кождісїньке слово — задержує його на віки. І не забуде його ніколи. Повторить, кілька разів покрутите корбою. На випадок великого не-

безпеченства можна валок обернути і фонограф буде клясти на відворот. Від того кождий матроз зірветь ся на рівні ноги.

— Тепер уже розумію. Хто-ж її ладує? Сам наставник?

— Так, коли йому любо. Або я можу доставити вже наладовані. За сімдесят пять долярів місячно можу найняти фахового чоловіка, що в сто пятьдесяти годинах сто пятьдесять фонографів наладує без найменшої трудности. А фаховий всеіс очевидно достарчити лучшого товару, як необразований моряк. Тоді, бачите, всі кораблі з цілого сьвіта будуть купувати вже наладовані прилади — бо я приготую їх у всіх мовах, яких жадати-муть купці. Отсе буде одна з найбільших моральних реформ в девятьнайцятім століттю. Від нині за пять літ в сю лайку полагоджувати-муть машини — ви не почувте з людських уст ні одного грубого слова на кораблі. Міліони долярів видала церков, намагаючи ся ублагороднити грубі звичаї між купецькими моряками. Подумайте лише, моє імя на віки вічні запишеть ся у вдячній памяти людей, яко того, що сам один перевів сю благородну і високу реформу.

— Ог, се річ велика, добродійна і прегарна! Звідки прийшло вам таке до голови? У вас чудовий ум. Як ви, кажете, ладуєте машину?

— Зовсім просто, без великих заходів. Коли хочете наладувати її голосно і сильно, станьте просто неї і кричіть. Але коли тільки наставите її і лишите, вона стане ніби надслухувати, се-б то наладує ся всіма тонами, які лиш роздають ся в промірі шести стіп довкола неї. Тепер покажу вам, як вона працює. Я велів прийти вчера одному фаховому і наладувати її. Овва! вона стояла відчинена, се не добре — хоч, думаю, не мала нагоди набрати непотрібного материялу. При тім всім треба лише потиснути сей іузик — оттак.

Фонограф почав сьпівати плаксивим голосом:

Гостинниця була, далеко десь ген, ген,
Де шинка, яйці все були три рази в день.

— До біса, се що иньше. Тут мав хтось сьпівати не-далеко.

Плаксивий тон відозвав са знову, роздав ся сьпів з легким м'явканєм котів, що звільна, поступенно заводили бійку.

Гей що за крик і шум і зойк,
Коли відозветь ся давінок —
Вони господареви —

Несподіваний вибух котячої бійки заглушує слово
„Три рази в день“.

На хвилю закипає знов котяча бійка, плаксивий голос кричить: „Проч, біси!“ і чути гуркіт як від бомб.

— А про мене — нехай там! Я десь тут зловив був моряцьку лайку, коби лиш прийшло на неї. Але се врешті байдуже; бачите, як машина працює.

Гевкінс відповів одушевлений:

— Ог, працює чудово! Бачу, що в тім лежать невичерпані скарби.

— А не забувай, Уешінгтон, що і родині Гевкінса не мала пайка припаде звідси.

— О, дякую, дякую. Ви благородні як звичайно. Ах! се найбільший винахід столітя.

— А так, жисмо в часах повних чудес. В елементах повно благодатних сил, що все там були — але аж наше покоління числить ся з ними і обертає їх на власну користь. Дійсно, Гевкінс, у всім є хосен і ніщо не повинно марнувати ся. От, возьмім лиш на приклад канальний газ. Аж до тепер все газ сей марнував ся, ніхто не брав ся його зужиткувати — не покажете мені ні одного такого чоловіка. Неправда? Ви-ж знаєте се дуже добре.

— Ну, вже-ж правда, хоч я ніколи впрочім — гм — я не зовсім розумію, на що —

— Його зберігати? Ну, я вам скажу. Чи бачите отсей невеликий прилад? Се є розкладач — се-б-то я зву його розкладачем. Отже я можу дати вам слово чести, що коли покажете мені дім, котрий продукує якусь означену скількість канального газу в однім дни, я з'обовязуюсь завести там мій розкладач і витворити сто рази більшу скількість канального газу за не цілої пів години.

— Але-ж мій любий, по що тобі його?

— По що? Послухай, а будеш знати. Мій любий, з огляду на ощадність нема просто лучшого материялу до освiтлення, як канальний газ. По правді не коштує він ні цента. Додаєте до того найпіддійшого сорта олова, який можна найти, даєте розкладач і все готово. Уживаєте найзвичайніших газових рур і більше видатків нема ніяких. Подумай лиш про се. Вір мені, полковнику, від нині за пять літ не побачиш дому освiченого чим иньшим як канальним газом. Кождий лікар, з котрим говорю, поручає його і кождий мосьжчик.

— Але се не є небезпечне?

— Ну, так, менше більше, небезпечне все: вугляний газ, свiчки, електрика — нема такої річи, щоб не була небезпечна.

— А свiтить добре?

— Ог, величаво!

— І ви випробували його добре?

— Ну, ніби не зовсім основно. Подлі упереджена проти сего і не хоче мене до того допустити. Але в мене є плян завести його в домі президента, а тоді поведжене буде запевнене — нема сумніву. Отсего розкладача мені поки що не потрібно, Уешінгтон. Можеш взяти його з собою до якого дому і зробити пробу, коли схочеш.

(Далі буде).

З англійського переклав *Іван Петрушевич*.

ТИМОТЕЙ БОРДУЛЯК (Т. ВЕТЛИНА).

(ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИЙ НАРИС).

В *Ділі* 1891 року в числі 97-ім появило ся було коротеньке оповіданє незнаного до того часу автора п з. „Дай Боже здорвя корові!“, котре в Галичині звернуло на себе увагу всіх, що займають ся літературним рухом, так вірністю описуваного життя як і справдішим артизмом. Під оповіданєм був підписаний Т. Бондаришин і лише дехто знав, що се псевдонім молодого 29-літнього галицького сьвященика Тимотея Бордуляка — а в оповіданю була розказана така проста подія, яка тільки може бути: халупник Матвій Бас за тяжко зароблені гроші купив собі корову — ось і все! Але як та подія була розказана? Так, що читач пережив з бідним халупником цілу его радість з нагоди купна корови і з оповіданя мав неменше вдоволенє, як родина халупника з корови.

Матвій Бас заробив зимою в лісі рубанєм дров 50 зр. і купив за ті гроші корову. Веде її до дому і промовляє до неї, як до людини. Мав він і перше корову, та мусів продати її на податок, довги і зимову одєжу. А тепер знову спроміг ся купити собі корову і дуже рад, що его пятеро дітей будуть мати молоко. Він гордий і на себе, що з него такий добрий господар і батько, і на гарну корову. Дома Матвіїха і діти устроюють корові такий привіт, як найлюбійшому гостеви. Матвіїха заздалегідь приготвила для неї трави, а тепер цілує її в лоб, милує і пестить. Діти скачуть з радости. Корова дала цілий скопець молока. Матвіїха бере ся зараз варити кашу з молоком для дітей. Тимчасом Матвій попоїв і кладе ся спати, але не спить: і він рад би ще скошту-

вати молока. Забаг молочної каші, як дитина. Але єму ніяково виявляти свій апетит на молоко та ще в будній день, і коли жінка кашу зварила, єго аж треба просити, щоби встав попоїсти. Вкінці Матвій встав і їсть разом з дітьми та з жінкою. Як давно вже не їли вони молочної каші! Яка вона смачна! Дай же, Боже, здоровля корові, що їм справила таку радість. А що вона там „бі-

Мимотей Бордулак.

дненька“ робить у стайні? Матвійха, попоївши, біжить до стайні: нічого, корова лежить і ремигає спокійно... На дворі ніч.

Чи може бути простійший образок з сільського життя? А проте в тім образку Бордуляка було стільки життєвої правди, стільки теплого чуття до долі халупника, стільки правдивої радості з набутку родини халупника, що образок вбивав ся в пам'ять читача

раз на завсїгди. По сїм одним, першим образку з життя можна вже було пізнати талант автора і покладати на нього небезосновні надії на будуче. І він ті надії справдив, давши нам доси двадцять і два оповідання, з котрих більша половина має певну літературну вартість. Крім чотирох оповідань для селян, всі інші появили ся в *Ділі*, і то спершу під псевдонімом Т. Бондаришина, а потім Т. Ветлини*).

Коли я тепер у великих запорошених фоліялах „Діла“ перечитував твори Т. Бордуляка, щоби про них сказати кілька слів, мені приходило все на думку, яка шкода, що хоч в більших та красивих творів у газетах не роблять у нас передруків. А то через те і в давніших і теперішніх газетах, котрі мало хто складає, пропало багато інтересних творів для пізніших поколінь; газети по-

*) Твори Т. Бордуляка, списані в порядку, як друкували ся, є такі: **Поезії**: 1. Русалка, переклад Логелі Гайного — Зоря 1887; 2. Осінний сонет — Зоря 1890 ч. 18; 3. Я чоловік і Ліс, два сонети — Зоря 1891 ч. 6; 4. Зимові сонети — Зоря 1892 ч. 7; 5. Сівач — Батьківщина 1892 ч. 41 і 6. Нетямущим — Зеркало 1892 ч. 7. **Проза**: 1. Дай Боже здоровля корові! — Діло 1891 ч. 97. 2. Мати — Діло 1891 ч. 101—103. 3. Савета Себі — Діло 1892 ч. 146. (Передрук у „Буковині“ 1893 ч. 26 і 27). 5. Дід Макар — Діло 1892 ч. 284 і 285. 5. Страшний сон — бібліотека Батьківщини 1893 часть II. 6. О зозулю, тутже. 7. Рішучий кров — календар Просвіти на 1895. 8. Самітна нивка — календар Просвіти на 1896. 9. Дядько Федюсь — Діло 1894 ч. 155 і 156. 10. Ось куди ми підемо, небого! — Діло 1894, ч. 263 і 265. 11. Бідний жидок Ратиця — Діло 1895 ч. 5—12. 12. Нічний привид? — Діло 1895 ч. 42. 13. Діти — Діло 1895 ч. 118. 14. Михалкові радощі — Діло 1895 ч. 137—142. 15. Для хорого Федя — Діло 1896 ч. 25. 16. Бузьки — Діло 1896 ч. 88. 17. Галилеївський війт — Діло 1896 ч. 97. 18. Жебрачка — Діло 1896 ч. 106. 19. Дяк Гриць — Діло 1896 ч. 169—171. 20. Право патронату — Діло 1896 ч. 283. 21. Перший раз — Діло 1897 ч. 237 і 238. 22. Гаврило Чорній — Діло 1898 ч. 1—12. **Переклади**, друковані в Ділі: Тургенєва: Годинник, Муму, Сільський король Лір і Три стрічи; Достоевського: Ялинка і весіле, Чесний злодій; Сінкевича: Lux in tenebris lucet; Кілянда: Торфовище; Фейлета: Дневник одної пані і Міксата; Стара ключниця, Дядько Фільчик і Тиса.

знакомлювали, правда, сучасників з писаннями даного автора, але зараз ставали і могилою для них, бо не було передруків. І тепер н. пр. коли хто схотів би прочитати разом усі твори такого молодого письменника, як Бордуляк, то вже міг би їх прочитати хіба в великих бібліотеках. З оповідань Бордуляка не було ніяких передруків, а з них уже зложився би грубий том в кількості сторін; російські Українці зовсім певно й не чували про нового письменника Т. Бордуляка, бо *Діло* в Росію не доходить — і так то у нас живого і молодого письменника уже треба вигребувати з паперової могили, аби людям показати, що єму там не місце, що єго повинні знати не лише самі читачі *Діла*.

Але поки найдеся чоловік або товариство, що видасть твори Тимотея Бордуляка книжками, оплатить ся хоч кому пошукати за ними в річниках „Діла“ та прочитати їх, бо твори Бордуляка се не одноднівки-фейлетони, що їх читає ся і зараз забуває ся; се твори, що мають постійну літературну вартість і своєму авторови запевнюють визначне місце в літературі.

Колись наше письменство на австрійській Україні, можна сказати, жило переважно сьвящениками. Маркіян Шашкевич, Микола Устиянович, Ізидор Воробкевич, Іван Гушалевиц, Рудольф Мох, Василь Ільницький, Антін Могильницький, Лука Данкевич і ще й інші письменники — се були самі сьвященики; тепер число письменників з духовного стану у нас значно поменшало, літературна продукція перейшла в руки сьвітських людей. І ніщо дивного; тихе село без бібліотек і відповідного товариства, за те з ріжними господарськими клопотами і працею для села, може хоч якого талановитого письменника в „реверенді“ приборкати і приспати; вимоги до письменників стали більші, а щоб тим вимогам вдовольнити, треба за молоду, в літах науки, придбати собі багато відомостей, треба потім на селі також далі працювати, инакше талант легко змарнує ся. А що не всякий, нераз і дуже талановитий сьвященик забезпечив себе так для життя на селі, то і звів ся небавом, закопав свій талант у землю. Т. Бордуляк немов передвиджував се і, заки дістав ся на село, придбав собі багато відомостей, з якими тепер і на селі не потребує дуже лякати ся занепаду свого таланту.

Тимотей Бордуляк, котрого портрет подаємо в сій статі, походить з селянської родини. Родив ся 2 лютого 1863 р. в селі Бордуляках у брідській повіті. Предок письменника заложив се

село і воно було вольне від панщини на підставі привілеїв польського короля. Село Бордуляки лежить над рікою Стиром, серед зелених лугов та дрімучих соснових лісів. О три чверти милі від Бордуляків лежить містечко Станіславчик, де Т. Бордуляк учився в народній школі. Що дня ходив з дому так далеко до школи і вертав, зимою порою пізно вночі. Раз, ідучи в зимі зі школи, в лісі вночі налякався дуже витя вовка, від чого смертельно захорував і цілий рік не ходив до школи. До гімназії (руської) ходив у Львові. Як більша часть селянських дітей, жив тут під час науки в недостатку і заробляв на прожиток лекціями, особливо в висшій гімназії. Але проте в цілій гімназії учився дуже добре; лише з математикою мав деякий клопіт, бо не любив її. Тут навчився добре німецької і французької мови, прочитав багато всяких книжок (особливо любив читати Шевченка, Федьковича, Гайне, Ленау і — Гельті...), і сам писав „сагіна“ та довгу поему п. з. „Сьвята могила“ (з історії України), за що вже товариші мали єго за „великого“ поета, хоч він перед ними крився звичайно зі своїми творами. З професорів мав на єго великий вплив пок. Дамян Гладилевич, що був єго учителем і господарем класи через цілу гімназію.

Скінчивши гімназію, гадав записати ся на філософію, але не мав з чого жити і тому вступив до духовної семинарії. Чотири літа науки на університеті ужив не тільки на богословські студії, але й на власну дальшу освіту: читав тепер більше систематично, студював мову і літературу російську, польську і французьку, читав солідні студії про естетику та критику, два роки слухав правильно викладів руської мови і літератури пок. проф. Омеляна Огоновського, крім того навчився ще й італіянської мови. Взагалі, будши в семинарії, попрацював серіозно над своєю літературною освітою.

Першим друкованим твором Т. Бордуляка був пересьнів Гайнової Льорелай п. з. „Русалка“, поміщений в Зорі 1887 р. (ст. 60). Григорій Цегличський, тодішний редактор „Зорі“, вибрав сю одну річ з гімназіяльних віршів Бордуляка, а иньших не хотів друкувати, бо очевидно були слабі. Се мало на автора такий вплив, що він цілий зшиток своїх гімназіяльних „сагіп-ір“ подер на шматки і закопав у семинарськім городі під каштаном. Під час побуту в духовній семинарії не писав нічого, відкладаючи літера-

турну роботу на село, де сподівався мати багато вільного часу. Але вийшло инакше.

По висвяченню на священника дістав посаду сотрудника в Утіховичах пов. Перемишлянського і був тут десять місяців (від липня 1889 до цвітня 1890 року). Праці мав дуже багато: три села, три церкви, школу, більше як тисяч душ — очевидно годі було що писати. Переклав лише Тургенєва „Годинник“. Потім пішов на сотрудника до Голгич пов. Підгаєцького і мешкав у прилученім селі Заставцях. Тут уже мав більше часу, хоч до писання все таки не брався. Аж проф. Д. Гладилевич намовив его, аби взяв ся за перо — і він прислав для „Зорі“ одну поезию, а для *Діла* два оповідання: *Дай Боже здоровля корові!* і *Мати*, котрі і появили ся в *Ділі* в р. 1891. Весною р. 1893 Т. Бордуляк переніс ся на своє теперішнє місце самостійного пароха в Городищу, почта Залізці, повіта Тернопільського.

Оригінальних своїх поезій друкував Бордуляк лиш кілька і він сам не привязує до них великої ваги; за те він новеліст, в котрим треба числити ся. Сама перша его новеля п. в. *Дай Боже здоровля корові!*, про котру я вже згадав на початку статі, вказала на правдивий новелістичний талант у автора. Інші новелі не лише потверджують сей талант але і свідчать про гарний розвій его.

У Бордулякових 22 оповіданнях ми находимо тільки один образок з життя міської інтелігенції п. з. Жебрачка, і сей образок вийшов у нього тенденційним — видко, життя великого міста то не его сфера. Автор описав тут пана і дві пані, що любують ся на виставі образом жебрачки: — образ такий вірний, що у них аж будить ся милосерде — але коли потім на дорозі стрічають модель сего образа, стару жебрачку, у них милосердя нема ані дрібки. — Стільки всего у Бордуляка з великоміської інтелігенції. З сільської є у него два образки: *Нічний привид* (священника, кандидата на посла, підглядає вночі жандарм, що він робить, думав, що у нього збори) і *Право патрона ту* (нервова дідичка не влюбила собі нового кандидата на пароха свого села і при нім каже до свого чоловіка по французьки, що не хоче мати такого священника, бо подібний до вівці; священник розуміє французьку мову, з чого виходить немиле tableau).

Але як бачимо з коротенького змісту сих двох нарисів, Бордуляк і життя сільської інтелігенції доторкнув ся тільки легко і з верха, з боку прикрих суспільних обставин; більшого малюнку в життя сільської інтелігенції ще нам не дав. Коли й вивів у деяких своїх оповіданнях попри сьвященника учителя, то лише в ролі обсерватора сільського життя — очевидно, сам автор — сьвященик прийняв ся тут ролі учителя, аби не говорити про себе. За те спора галерія его селян і селянок на тлі сільської природи і життя оригінальна, жива і гарна. І ті образки — то заслуга Бордуляка. Пригляньмо ся тим образкам, що на них намальовано. На мою думку, з менших оповідань Бордуляка найкрасші: Дай Боже здоровля корові, Мати, Дід Макар, Дядько Федюсь, Діти, Для хорого Федя і Перший раз; три більші оповідання его: Бідний жидок Ратиця, Михалкові радощі і Гаврило Чорній — заразом і найкрасші з усіх.

Халупника Матвія Баса, що купив собі корову, ми вже знаємо. Але от в нашій уяві коло бідного і щасливого хоч на хвилину халупника встає 60-літна Клїщиха (Мати), котру молодший син у війську обдурює, виманюючи гроші, хоч вона проте каже: „Правда чи не правда, що він там пише (в листі до матери), але я таки гроші пішлю“, хоч сама дуже бідна. — А ось тут у селі живе Катерина Грущиха, страшенно бідна вдова з дітьми, голодними хліба, котрих годує „голим“ борщем. Нема кому нею заопікувати ся, аж жебрущий дід Макар, бувший піддячий, з красою колись минувшиною, письменний, тепер ще часом „майстер“ (пошиває хати) — змилосерджує ся над нею, покидає свою п'яну товаришку Тавьку Безпільну і переносить ся до Грущихи помагати їй при роботі. Аж моторнійший став він на старість, бо, каже, „аж тепер на старість чую ся цілком щасливим, коли маю дрібні діти, коли маю про кого дбати, кого годувати...“ — А дядько Федюсь, кремезний, лисий як коліно старий парібок, що послугує в церкві, такий самий добряга, як і дід Макар. У него молодість була погана, він пив і бурлачив по селі, поки по тяжкій недузї не змінив ся на предоброго чоловіка. Его лисина у сяєві церковного і денного сьвітла, що паде крізь кольорові шиби церкви, виглядає, як голова сьвятого — і він дійсно праведний чоловік. — А мабуть сусідом дядька Федюся є нещасний вдовець Мирон, що трохи сам не згинув з туги за покійною жінкою, та саме в пору опам'ятав ся, коли поглянув на своїх че-

тверо дітей, для котрих треба жити (новеля Діти). — А чим же гірший від него Марко Бурій, нещасний бідний чоловік, що йому син хорий, а він не має навіть чим у хаті запалити? Для хорого Федя нема ніякої за великої жертви; Марко йде і рубає здорову, велику, пожиточну грушу, аби тільки мав чим затопити в хаті, аби тільки Федьови було тепло, бо їй так не може смуньшим способом допомогти. — До дуже милого образка дала Бордулякови тему 14-літня вдовина донька Параня, що перший раз з великим трепетом і повагою йде жати жито і так складає свій іспит зрілості. Ранесенько зірвала ся зі сну, з братом жала цілий день, а вечером, тяжко втоплена роботою, йде спати з почуттям сповненого обов'язку.

Сю громадку чесних та добрих людей, описаних Бордуляком, збільшає ще й Дяк Гриць, освічений чоловік і патріот, що вважає себе капралем в народній організації і роботі, — і нещасний емігрант, що із злиднів задумує їхати до Бразилії, та потішає жінку (Ось куди ми підемо, небого!), — на його опущеній хаті будуть потім дивувати ся бузьки, куди поділи ся господарі (образок Бузьки), — і иньші ще добрі люде, як Михалко, Чорній і жидок Ратиця. Одним словом — автор показує нам найбільше добрих людей, і лише в кількох оповіданнях, (і то передовсім популярних), виявив темні сторони сільського побуту: процеси, п'янство, і жидівський визиск. До тих сумовитих образків треба зачислити нарис безхарактерного п'яниці і панського посіпаки Галилеївського вийта. Страшний сон (селянинови сниться, що він карась, а жид Хуна зловив его і патрошить — натяк на економічну руїну, яку задумує Хуна супротив селянина), Самітну нивку (неорану тому, бо брати за неї посварили ся) і Озоволю (сварка і процес за дурницю).

Як бачимо вже із коротеньких змістів сих оповідань, сфера, з якої Т. Бордуляк брав передовсім теми до своїх оповідань, то наше галицьке село на долах. В таких селі він сам прожив хлоп'ячі літа і тепер живе, таке село находимо і в его оповіданнях. Але з того села вибирає він залюбки сцени погідні, сердешні, ревні, що радше погоджують нас з селом, як відстрашують від него. Найліпше пізнати се на его трох більших оповіданнях; Бідний жидок Ратиця, Михалкові радощі і Гаврило Чорній. Жидок Ратиця звав ся по правді Кива, але его ніхто не кликав інакше, лише Ратиця. З виду був дуже мізерний, бідний. Его батько Сиваник

був „фуляром“ (похатником) і торгував рибою; Ратиця, оженивши ся з Рифкою, переняв по батькови сю торговлю. Одначе не вело ся єму, бо не мав щастя. „До грошей, — казав він сам, перераховуючи сотку, яку лишив єму батько — треба ще щастя. Хто має щастє, тому й гроші вийдуть на пожиток, а хто не має щастя, то щоби він мав і десять раз тільки грошей, а до того ще десять голов, то він пропащий чоловік“. Так і Ратиці нічого не помогла батьківська сотка, бо не мав щастя. Зараз на початок рибаків не зловили нічого; він почаствував їх горівкою і хлібом, аби зискати собі їх прихильність, але вернув до дому сумний, прибитий, — не сподівав ся добра по такім лихім початку.

Але протягом перших п'ятих літ не вело ся єму так зле; не зложив, правда, багато грошей, за те жив доволі вигідно та тішив ся своїми п'ятьма синами, що єму привела повновида Рифка. За той час він навчив ся і рахунків, бо перше був неписьменний; навчив єго син ватажка рибаків, з доброго серця, вважаючи Ратицю „чесним жидком“, що не робить нічого злого... от торгує, щоби вижити в сьвітї. Знанє рахунків багато причинило ся до вдоволення Ратиці.

Шестого року Рифка обдарувала єго близнятами - синами, а пізнійше ще двома доньками: дітей була повна хата. Ратиця потішав себе, що коли Бог дає діти, то дасть і на діти, але по правді щораз труднійше було єму жити. Часи погіршили ся, село збідніло, насовиска позабирано, урожаї були щораз менші, Ратиця запопадав ся, як муравель, але не міг собі порадити; до села стали заходити ще й иньші жиди-суперники єго, скленик Рифки упав, бо селянин заложив крамницю, — діти підростали, почала і Ратиці заглядати біда в очи. Він і не бажав собі багато; хотїв тільки жити на Божім сьвітї, тільки жити і більш нічого, але жити не було так легко. Ще літом давав собі раду, але спадщину по батькови таки мусїв нарушити; в зимі-ж гірка була єго година.

В одну таку тяжку зиму Ратиця не вагав ся піти в ліс помагати при зрубваню дерев: стягав гиялки на купу, аби лиш дещо заробити. Платня була невелика, але він би й їй був рад, якби дома хоч на тиждень мав чим родину годувати; за той час дещо заробив би і взяв би ся знову до якого інтересу. Але дати прожиток родинї на тиждень він не міг; тоді прийшло єму на думку попросити помочи людей і він з тяжким серцем пішов у містечко за прошенням хлібом. Єму справді пощастило ся випросити

мішок усякої страви і дещо грошей, але не повело ся занести се до дому, бо замерз по дорозі в ночі в лісі. Ёго родиною заняли ся жида — так що і смерть Ратиці вийшла їй на добро. А в весною розбрило ся Ратичине потомство по білім сьвітї...

Сей образок з життя жида, навіяний великою сердешністю, в наші часи противжидівських розрухів, може бути тільки прикладом великої любови ближнього. Таку саму сердешність знати і в Михалкових radoщах та в Гаврилї Чорній.

Михалкові радощі — двоякі радощі: одні такі, що виставляють ёго троха на сьміх, другі такі, що роблять ёго незвичайно симпатичним. Михалко був старий, кремезний парібок, великий майстер до танців. До дівчат мав м'яке серце, все піддавав ся їх намовам, коли ті просили ёго, аби потанцював козачка, але проте жив нежонатим та все собі думав, що всі дівчата люблять ёго. Довго силував ся бути поважним, але ёго весела вдача не дозволяла ёму, аж поки громада не вибрала ёго присяжним, польовим і поліцаєм не задля ёго заслуг, лише задля ёго грішного басового голосу. З того часу забажав він бути поважним і послужити громаді „з щирої душі“. Зробив собі палицю і надягнув на себе старий синій батьківський жупан — рад був, що люди так ёго пошанували.

Але зараз з самого початку ёго урядованя прийшло ся ёму зазнати дуже немилої пригоди. Він мав ніби ворога Миколу Чорній — розійшли ся оба ще перед літами з марної причини через жінку Миколи. Тепер жінка Миколи вмерла, він сам бідував і хорував, дрібним дітям не мав що дати їсти, — біда була коло него велика. Михалко рад був з ним погодити ся, помогти ёму, але Микола був гордий, не хотів нічєї ласки.

Так ото прийшло ся небавом Михалкови, як присяжному і поліцаєви, помагати при екзекуції за податки. Дуже немила була се робота: Михалко мав забирати людські річи за залеглий податок і відносити до громадської канцелярії. А що гірше: ёму прийшло ся забирати навіть остатній кожух Миколи, що лежав хорий на пропасницю. Отут він і показав ся добрягою: Миколї кожуха не забрав, лише свій власний синій жупан дав за него у заліг.

Вечером по екзекуції сидить Михалко невдоволений зі свого уряду, аж приходить хорий Микола до него і починає ёму дорікати, чому він дав свій заліг, а не брав ёго кожуха. „На що ще

ти знущася наді мною!“ — питає ся він. Але Михалко пригадує єму давні літа приязни з ним і присягає ся, що не дав свого жупана з бути, тільки з доброго серця. Оба поєднують ся. Михалкови аж легше тепер на душі. Але zarazом і опротивіла єму робота поліцая — він зараз зрікає ся свого уряду, рад, що не буде потребувати нічиєї ласки. „Нехай другі набивають ся о той гонор, — каже він — а я собі буду жити вольним козаком, від нікого незалежним чоловіком“.

Такі Михалкові радощі: єго радує і прихильність дівчат і поважанє громади до него, але в него крім легенької зарозумілости на себе є стілько доброго серця, що в „гонорах“ і прихильности дівчат він повного вдоволення собі не находить; аж згода з Миколою, поміч для него і незалежність дають єму правдиву радість.

Така сама добра душа відзиває ся і в п'яниці Гаврила Чорнія, що дав Бордулякови тему до єго найновішого оповіданя, друкованого сего року.

Гаврило Чорній був колись заможний господар, мав п'ятнайцять моргів поля, мав хорошу, чесну жінку, добру господарю. Але був лїнивий і п'яниця — і так пропив господарство, замучив на смерть зневагами і побоями першу жінку, що не позволяла єму тратити маєток, і зійшов на ледащо. Оженив ся вдруге з жінкою такою, як він сам, хочі не п'яницею та нелюдяною, і жив дальше по бурлацьки, поки не віддали єго під курателю, бо вже хотів продати ґрунт доньки. Дома безнастанна сварня, бійка, правдиве пекло, в якім приходиться жити гарній і невинній донці сирітці Татьяні. Гаврило тепер рад, коли денебудь щось заробить, бо зараз заробок пропиває. Так помагає він і новому учителеви, коли той приїздить на посаду до села. Учитель має охоту привести Чорнія до розуму, але се не вдає ся єму. Були, правда, у Чорнія деякі добрі прикмети, як амбіція, але зовсім приголошені ледачим житєм. Він доходить до такої звірскости, що хоче в спілці з жінкою своєю гарну доньку просто продати паничеви в дворі, аби лиш її маєток прогайнувати. Ся донька любить ся з шевцем Федорком. Учитель намовляє Федорка, аби чим скорше сватав Татьяну; Федорко справді женить ся з нею і сироваджує ся до хати Гаврила Чорнія. Він доволі енергічний, письменний, чесний майстер, — і жінка за ним щаслива; він не жалує батькови хліба, але й каже єму, що піячити не позволить. Чорній за-

гадує у ночі зарубати сокирою зятя, але притім нараз відзиває ся у него батьківське серце, він жалує доньки і знівченого власного житя, ему „обертає ся щось у грудях“ — і він випускає сокиру з рук. Замість зятя убити, він у нестямі біжить на горище до школи, аби повісити ся, але шнурок уриває ся, иньшого під рукою не має — рано застає єго учитель, як він куняє коло комина на горищи. Учитель бере єго до себе, він розжалоблює ся, „я пізнав — каже — що був великим злодієм, що житє моє пішло марно“, — видко діло, що Чорній хоче поправити ся.

Свою поправу Чорній почав від того, що несподівано забрав ся з дому зятя до повітового місточка, де цілий рік працював, як денний зарібник, жив незле, поки не обізвав ся в нім піяцький наліг, через котрий пропив одежу і втратив роботу. За піянство сидів в арешті, лежав у шпитали, „дух сьвятий відступив від него“. Але він тепер досить скоро опамятав ся і постановив собі дістати ся до Львова. „Кажуть, там лекший заробок, а впрочім хочу сьвіта зобачити“. Перед відходом до Львова, бідний, обдертий, опущений, він ще приходить до свого села, аби попрощати ся з дітьми, бо хто знає, чи вже їх коли побачить. Від учителя довідує ся перед тим, що вже має внука; він дуже тішить ся щастем доньки, тепер „сліді її цілував би“, але не має охоти оставати ся при зятю, бо у него нечисте сумління, свого маєтку не має, радше іти „на кінець сьвіта і здохнути, як той пес, денебудь під плотом“. Але поки-що разом з учителем іде попрощати ся з своїми дітьми. Наступає дуже драматична сцена, найкрасша в цілім оповіданю, яку ми подаємо для показу, як Бордуляк пише:

„Я — оповідає учитель — відчинив двері і пустив Гаврила на перед.

В хаті були, як здавало ся, що-іно по обіді. Татяна прятала зі стола посуду, а Федорко сидів на стільчику коло свого шевського варстату і курив цигарку та говорив щось весело до своєї жінки, вона усміхала ся до него кокетливо, а мачуха сиділа на лавці під печею і колисала дитину.

— Слава Ісусу Христу! — закликали ми оба з Гаврилом, війшовши в хату, по чім Гаврило зараз замовк, зупинив ся коло порога і став заляканим зором водити по хаті.

— Приводжу вам гостя давно невиданого, — промовив я, сідаючи на лавці біля Федоркового варстату і звертаючи очи на Татяну.

Татяна дівчиною була вельми красна, а тепер за-мужем стала ще красшою, пристойнійшою, слухнійшою, повнійшою... Одним словом була се женщина розкішної вроди, на котру чоловік, щоби не хотів, мусів звертати очи.

Вона тримала в руках якусь мищину, глянула на батька, поставила мищину назад на столі, підбігла до Гаврила, зупинилась перед ним на два кроки, почервоніла, потім зблідла, знов вернула до стола і стала нервовими рухами поправляти обрус на столі. Федорко встав зі свого маленького стільчика, обернув ся до Гаврила, випустив цигарку з рук, потім нахилив ся і став за нею пильно шукати по землі. Мачуха лише раз глипнула з-під ока на свого супруга і зараз стала завзято щось нишпорити в колісці коло дитини...

В першій хвилі, видно, всі потратили голови, бо-ж Гаврило впав до них цілком несподівано, мов грім з ясного неба.

Татяна, поправивши обрус, котрого, розуміє ся, цілком не треба було поправляти, знов підійшла до батька.

— Чогож ви, тату, стали коло порога? — промовила вона ніжним, дуже милим голосом. — Просимо ближше, сідайте коло стола, відпочиньте з дороги.

Однак Гаврило стояв все непорушно і з якимсь побожним виразом лица дивив ся на Татяну та затирав собі руки, немов від великого зима.

— Ходіть же тату, сідайте! — Вона взяла его за руку, підвела до стола і посадила на лавці.

— Дякую тобі, дочко моя, Татяно! — промовив Гаврило, сідаючи.

— Де-ж ви були, тату? — говорила дальше Татяна, котра прийшла вже до себе з першого замішаня і в котрій очевидно обізвалось дитиняче почуванє і пошанованє для рідного батька. — Де ви були? чому нас відrekli ся? Ми-ж вас не виганяли з хати, самі ви пішли від нас, покинули...

— Так єсть, ми вас не виганяли, — повторив за Татяною Федорко, котрий підняв із землі цигарку, потягнув її кілька разів, відтак кинув назад під ноги, сховав обі руки за шевський фартух на грудях і дивив ся на Гаврила, добродушно усміхаючись.

Гаврило все мовчав... Він дивив ся то в землю, то на Татяну, то на Федорка, і все затирав собі руки.

— Які-ж ви опущені, тату! — заледіла напрасно Татяна, — ані одежі не маєте, ані навіть... ах Господи! — крикнула вона і сльози бризнули їй з очей. Вона взяла оден кінець фартушка, закрила ним лице і стала плакати... — Ах Господи Боже! — повторяла вона здавленим від сліз голосом, — навіть... сорочки не мають!

Федорко, видячи, що єго жінка плаче, перестав усміхатись, єго лице споважніло і навіть скривилось мов до плачу. Він тяжко зітхнув з цілих грудей і похитав жалісно головою.

— От нещастє! — промовив він тихим, ледви чутним голосом.

Гаврило встав, підійшов до Татяни і пробував відняти єї руки і фартушок від очей.

— Се нічого, моя дитино, — говорив він дрозжачим голосом, — се нічого, я до того привик, а ти не плач, не розжалюй себе.

Втім Татяна нагло перестала плакати, обтерла очи і кинулась до печи.

— Ви голодні, тату, — заговорила вона, — сїдайте коло стола, дам вам їсти.

Гаврило сїв на своє місце, опер лїктї о стїл, сховав лице в долонї і, як здавалось, затопив ся в задумї. О чїм він мїг думати, чи о своїм колишнім богатствї, чи о теперїшній нуждї, чи о тїм, як не по батьківськи він давнїше поступав з Татяною, як єї кривдив, якї мав що-до неї замїри, чи може о тїм, що він хотїв з Федорком зробити, чи може він і нічого не думав... Бог єго знає!

Мїж тим Татяна поставила миску на стїл.

— Берїть, тату, живїть ся! — говорила вона, — у нас був нинї борщ на обїд, забїланий, підбитий салом, з квасцем, та ще вам і галушок з сиром поставлю.

— Борщ? — спитав Гаврило, мов з просоня, — борщ, кажеш? О, я давно їв борщ, у нас в мїстї борщ то раритас, у нас, бач, всьо по панськи, — додав він, якось дивно усміхаючись і окидуючи очима свою одїж.

І став Гаврило їсти смачний, пахучий борщ і їв він завятущо, так їв, мов би від тижня не мав нічого в зубах... За хвїлю борщ щез із миски, а Татяна підсунула єму другу миску галушок з сиром.

— Галушки мені даєш? — обізвав ся Гаврило. — Добра то річ галушки, та ще, виджу, гречані, але я би просив ще борщу, коли ласка...

Татяна вилила з горшка останок борщу і подала батькови. Гаврило виїв і випив всьо до послідної краплі.

— А тепер пора на галушки, — заговорив він усьміхаючись і забираючись до другої миски.

Татяна стояла посеред хати і схрестивши на грудях руки, дивилась жалісно на батька.

Я розмовляв за той час з Федорком про мої чоботи, але не спускав з очей ні Гаврила ні Татяни.

Вкінці Гаврило счистив галушки і видно, попоївши, набрав більше енергії і рішучости.

Він встав від стола, перехрестив ся три рази до образів, потім вклонив ся в пояс Татяні і промовив піднесеним, уречистим голосом :

— Господу Богу дякувати і тобі, Татяно, що погодувала нищого старця, подорожного без кута, без хати, і тобі, Федорку, дякувати за твій хліб, за твою працю.

Потім він вклонив ся Федоркови.

Уста у Татяни скривились, задрожали, очи закліпали, вона хотіла заплакати, однак, видно, на силу запанувала над собою і стала прятати зі стола.

Федорко в першій хвилі змішав ся, він мабуть не ожидав того, щоби батько і єму кланяв ся, однак скоро здвигнув плечима і усьміхнув ся.

— Нема тут за що дякувати, — промовив він, — от сїдайте, тату, та оповідajte нам, де ви бували, та що чували.

Гаврило махнув рукою.

— Не дуже далеко я бував та й не багато цікавого чував, — відказав він, — але тепер я пустив ся в далеку дорогу, аж до самого Львова, та й вступив по дорозі до вашої хати, щоби побачити на власні очі, як ви живете, чи здорові, чи щасливі... Що-ж, Татяно, — звернув ся він до дочки, — чи добре тобі?

— Добре, тату, — відповіла вона.

— А тобі, Федорку, добре?

— Добре, Богу дякувати.

— Ну, най вас Бог благословить і дає вам всього добра і з землі і з води і з роси небесної, щобиєте ніколи не знали,

що то біда, — промовив Гаврило і зложив обі руки мов до молитви. — Та ще ось і дитину ви маєте, також рад бим побачити.

Гаврило зблизався до колиски і впялив очі у сонну дитину; на свою жінку, що сиділа при колісці, він не звертав ні найменшої уваги, ніби удавав, що її не видить.

— Хлопчик чи дівчинка? — спитав він, не перестаючи вдивляти ся в дитину.

— Дівчинка, — відповіла Татяна.

— Дівчинка, а як називаєсь? — питав дальше.

— Теклюся.

— Теклюся, Текля, так само як твоя небіжка мати... Красна дитинка, подібна до тебе, Татяно, і до моєї небіжки, дай їй Боже царство небесне!

Він все дивився мовчки на дитину, все низше нахилив ся над колискою, так що його лице було вкінці віддалене від головки дитини заледви на одну пядь.

— Рости здорова і най тебе Бог благословить! — вишептав він в тім віддаленю придушеним голосом, диткнув ся осторожно двома пальцями правої руки личка дитини і відтак поцілував ті пальці.

— Тішу ся дуже, — сказав він, звертаючись до Татяни і до Федорка, — що виджу вас в щастю і здоровлю, а тепер мені вже більше не лишаєсь нічого, як іти в дальшу дорогу.

Він підступив до Федорка, глянув єму в лице і відкашлянув, мов би хотів щось сказати, але в тім перебила єму Татяна.

— А куди-ж ви, тату, пійдете? — спитала вона. — От зістаньте лучше у нас та й жийте разом з нами, хліба вистатчить, дякувати Богу, для нас всіх...

— Ні, дитино, жити я у вас не можу тай і не увиджусь з вами вже більше на тім сьвіті.

Дотепер Татяна стримувалась від плачу, однак тут, коли почувала, що батько прощаєсь з нею раз на завсїгди, не могла довше запанувати над собою і розплакалась...

— Як же ви, тату, пійдете в таку далеку доріженьку, такі опущені, такі нагі? — говорила вона, отираючи сльози.

— Привик, дитино моя мила, — відповів Гаврило.

— А може-б ви затримались у нас хоч кілька днів, хоч би до завтра зачекати, а ми за той час поговоримо, порадимось, ми вас з хати не виганяємо, най нас Господь Бог від того боронить...

— Ні, моя дитино, се неможливо. Але я теб... хотів би тебе просити, може-б ти мені дарувала стару сорочку, — сказав він і повів рукою поза ковчир свого тулубця.

Татяна, почувши таку просьбу свого батька, вибухнула голосним плачем, сховала своє лице в подушках, що одна на другій стояли симетрично в головах постелі і досягали мало що не до самої повали, і стала заводити по своїм батькови, мов по умерлім.

— Слухайте, тату! — закликав Федорко. — На що вам провадити таке нужденне жите? Чому-б вам не лишити ся у нас та не жити по божому? Ось Татяна вас просить і я вас прошу: не відходіть, лишайте ся... Ось і мама при нас живуть і кривди від нас не мають жадної.

Гаврило мов би доперва тепер пригадав на свою жінку, змірив її довгим поглядом і похитав головою, але не сказав до неї нічого.

— Не можу, Федорку, сину мій коханий! — став він по хвилі говорити, — я не можу у вас бути, така моя постанова... Та ще ось що.... Позволь, Федорку, що я на дорогу „висповідаяу ся“ перед тобою з тяжкого гріха, котрий від давна лежить мені каменем на душі... Я, Федорку, хотів тебе зараз по твоїм весілю зарубати, тої ночі, коли я віддалив ся з дому, — став він говорити дрожачим голосом, — і вже-ж тримав сокиру тобі над карком... Ось пан професор можуть тобі о тім щось більше сказати, бо вони від давна всьо знають... але Господь Бог мене остеріг, опамятав... а тепер я каюсь того і каяти-мусь, як довго мого віку, а вже мені в тебе не жити... Ну і щож, Федорку, не будеш на мене гнівати ся?

— Я не гніваюсь на вас, — відповів Федорко блідий на лиці мов труп.

— Ну, то подай же мені руку!

Федорко подав ему руку.

— Ну, а тепер прощай мені грішному... раз, прощай мені грішному другий раз, прощай мені грішному третій раз, — говорив Гаврило урочистим піднесеним голосом і за кожним разом кланяв ся Федоркови в пояс.

— Най вам Господь Бог простить, так само як і я прощаю, — відповідав Федорко і за кожним разом стрясав рукою свого тестя і похилияв ся до него головою...

— Бувай-же здоров, Федорку, і не переставай любити Татьяну, а я з вами жити не можу.

— Ідїть здорові, най вас Бог провадить! — відповів Федорко зворушеним голосом.

Тепер Гаврило з випогодженим лицем підійшов до Татьяни, котра все плакала, опершись о подушки.

— Бувай здорова Татьяно! — закликав він голосно, мов би хотїв єї збудити зі сну і дїткнув ся з легка ліктя одної єї руки.

Татьяна відділилась від постелї і обернулась до свого батька. Лице єї було цілком мокре від слїз.

— Зачекайте, тату, промовила вона слабим, втомленим голосом і подалась до ванькира, звідки дав ся чути скрип ключа в скринї.

За той час Гаврило зблизив ся до своєї жінки.

— Що-ж, стара, добре тобі у Татьяни? — спитав він, дивлячись на неї з гори.

Але стара лиш раз глигнула знід лоба на Гаврила, відтак спустила очи в землю і стала мовчки колисати дитину.

— Що-ж? Ти мовчиш? занїмалась? — питав він дальше, усміхаючи ся глуливо. — А може-б ти пішла зі мною в сьвіт далеко та й будемо панувати. Ось диви, який я пан!

Стара все мовчала.

— Слухай, ти стерво! — закликав Гаврило злісно і підніс кулак до гори. — Коли тобі добре у моїх дїтей, то памятай, пильнуй ся, Федорка шануй, як рідного батька, а Татьянині слїди цілуй; а коли вони кличуть тебе матїрю, то тям собі добре, що ти того не варта...

Стара все мовчала, все дивилась в землю, все низше нахилилась, а при послїдних словах Гаврила похилилась аж до самої коліски, мов би кожде слово було для неї тяжким каменем і новим тягаром...

Втім вийшла з ванькира Татьяна і винесла в одної руцї звинене в вузлик біле, а в другій нову полотнянку.

— Ось маєте, тату, чисте біле, — промовила вона, — переберіть ся, та й одїж, щобсьте мали в що одягнути ся.

— Спасибіг, Татьяно, дай тобі, Боже, здоровля! — відказав Гаврило. — Зложи мені всьо тое в один клуночок, то я переберу ся десь за селом в лісі. Всю тую погань скину з себе, а переберусь по людськи.

— А ось вам ще, тату, сподні, — закликав Федорко, котрий до тепер стояв на однім місці в глибокій задумі. Він здійняв з жердки свої нові цайгові штани і вложив до клунка. — Та ще і чобіт добрих ви, бачу, не маєте; ось вам чоботи, здаєсь, будуть на вас добрі. — Він вийняв зпід лавки чоботи і подав жінці, щоби всьо зложила до купи.

Вкінці клунок був готовий, Гаврило взяв єго від паху і забірав ся до відходу.

— Чекайте ще, тату! — закликала Татяна. — Вона взяла зі стола бохонець хліба і подала батькови.

Гаврило витягнув руки по хліб, похилив ся головою аж до самого хліба і голосно поцілував Татяну в обі руки...

— Тату, голубоньку сивенький! — кликнула вона, випустила хліб з руки, обняла батька руками за шию і припала єму до грудей лицем та зайшлась від плачу... — Чого-ж ви такі бідні, нещасливі, — ридала вона, — і чого ви нас покидаєте, чому від нас утікаєте? Лишіть ся у нас, а я буду вас доглядати, буду вашу старість шанувати...

Гаврилови вишав клунок зпід пахи на землю, він з розмахом обняв Татяну, притулив єї до себе і так стояв з торжественним виразом лица, з піднесеними до гори очима.

— Успокій ся, моя дитино, — промовив він вкінці дрозачим голосом, — натерпіла ся ти від мене багато-багато, не маєш чого за мною жалувати... А я у вас не можу бути, бо я свою частку прогайнував, та й ще хто знає, чи не обізвесь у мене давна натура... Будь здорова!

Він поцілував Татяну в лице, ще раз міцно притиснув її до себе, а відтак висвободив ся від неї, підняв хліб з землі і набожно єго поцілував, вхопив клунок і вибіг на двір.

Татяна знову припала лицем до подушок і плакала, не голосно, а тихо, хлипаючи і стрясаючись.

Федорко зворушений став ходити там і назад по сьвітлиці та все приговорював до себе: — От біда, от нещастє, от чоловік!.. Бог єго знає, що він через тєє розумів...

Дитина збудилась і почала плакати, а мачуха стала поколисувати з легенька та присьпівувати якусь дитинячу пісню.

Я не мав що дальше робити, пригадав Федоркови [котрий не звертав уваги на мої слова], щоби спішив ся з направою моїх чобіт, і вийшов з хати.

На улиці я ще раз увидів Гаврила, що йшов навперед мене о яких кілька сот кроків поважною ходою з клуночком на плечах. Він ще раз оглянув ся, а увидівши мене, здійняв капелюх і вклонив ся... Я єму відклонив ся і побажав в душі щасливої дороги..."

У Львові Чорній знову зледасів, аж поки нещасна пригода не зробила єго калікою без руки і ноги. З того часу він став побожним загорілцем і „проповідником“ між жебрущими дідами та був на свій лад щасливим, хоч не так, як того бажали собі учитель і єго діти. З власною родиною він мабуть уже ніколи не побачив ся, бо й не бажав собі того.

Отсе був би зміст менших і більших Бордулякових оповідань. Для доповнення треба тут згадати ще тільки народну казку про Сабета Себі, жидівського Месію, котрого сподівав ся жид Мошко за часів Каньовського, тимчасом тільки пошив ся в дурні і дістав від Каньовського сто нагаїв. Анекдота, як багато інших про Каньовського, лише оповідана гарно.

Переглянувши оттак галерію Бордулякових образків з села, ми примічуємо зараз, з якого боку дивить ся він на сільський побут. От недавно висказали деякі наші критики бажанє, щоби письменники вже покинули описувати нам сільське житє з романтично-етнографічного боку; надійли вже, мовляв, читачам солодкокислі сільські образки, треба або закинути описувати село, або добувати з него щось нове і сьвіже. І не лише від критиків, але і в широкім загалі читачів у нас можна нераз почути гадку, що „за багато нам уже тих оповідань та повістей з житя селян; подавайте нам иньше житє“. Очевидно, така гадка могла повстати тільки по тих сантиментально-етнографічних творах, які могли навкучити ся, бо повтаряли все те саме: житє не спостерігане зблизька на селі, тільки заа зеленого стола народолюбця в місті, і то звичайно з празникового боку, з формального, що впадав в очи. Се може справді навкучити ся, хоч не повинно наводити нікого на думку, що письменникам нема чого на селі шукати. Особливо ми, Українці-Русини, що відроджуємо ся передовсім силою, яку нам подає селянство, не маємо найменшої причини відвертати ся від него, а навпаки ми повинні придивляти ся єго житю безнастанку і вести єго. Через те і письменник, що знає нові способи погодити нас з селом і з селянами, що привертає серце ін-

телігенції до селянства, вже тим самим робить велику прислугу народови, він лучить і скріплює нарід, а не розбиває его.

Таким письменником є Т. Бордуляк. Він і не описує селян з романтично-етнографічного боку, як того саме тепер бажають нові критики, і проте настроює нас прихильно до всіх своїх Федів, Гриців, Михалків, Гаврил та Парань. Він і не показує нам їх, як вони у празник виглядають — що найбільше показує їх часом в неділю в церкві — а звичайно заводить нас у бідну хату або в поле, де селяни працюють, бідують і радують ся малими радощами, — і проте описує їх так, що не можна сих селян не любити. Кого ж то він з них описав? кого то ми маємо любити?

Ціла галерія Бордулякових постатей, се переважно бідні і нещасні люде: бідний халупник, бідна мати, що любить недоброго сина, жебрак, поправлений бурлака і п'яниця, нещасний емігрант, бідний жидок Ратиця, бідний вдовець, сердешний добряга Михалко, бідний батько хорого Федя, дяки Гриць і Трохим, бідна вдовина донька Параня, нещасний та незлий п'яниця Гаврило Чорній — самі люде, на котрих звичайно не звертає ся великої уваги, в котрих і духове житє, мовляв, не таке богате, щоб могло чим зайняти інтелігентного чоловіка. А проте селяни і селявки, описані Бордуляком, зіймають нас, і то ось чим:

Передовсім те треба сказати, що сам автор дивить ся на сих, звичайно нещасних людей з великою любовю. З кожного уступа его оповідань віє се тепле почутє, з яким він відносить ся до всіх нещасних та обтяжених працею і журбами людей. І з тим добрим серцем він приступає до розбору їх житя. Звертає увагу і на зверхні прикмети їх характерів, але єму того мало: він старає ся зрозуміти їх душі. І що він находит в душах сих нещасних людей? Находить очевидно досить богато прикрих прикмет; різні налоги, привычки і деморалізацію; сих прикмет він, описуючи селян, не промовчує, не ідеалізує нікого, а навпаки п'янує; сї злі прикмети звичайно перші впадають в очи, виявляють себе прилюдними поступками і їх промовчати годї; але автор не дає себе ними засліпити, і розглядає душу селянина дальше, відкидає у сего і того чорну шкаралупу деморалізації і нараз віднаходить на дні цілий скарб, захований перед сьвітом: велику любов батька і матери до дітей, велику працю і запопадливість, пожертвованє для родини і приятелів, опам'ятанє по довгих ледачих літах, охоту послужити громадї, велику журбу з благородних причин, -- самі

такі обяви, що з тих нещасних, прибитих горем людей, на око зовсім заголомшених будденщиною, роблять досить великих героїв; самі такі душевні зворушення, про які ніхто не скаже, що вони в селян в їх обставинах не можливі, бо се звичайні природні, елементарні почуття, тільки треба вміти їх добачити за густою заслоною сірої будденщини. Бордуляк показує нам на фактах ті світлі сторони душі і в найбільш ледачих людей, розмальовує їх з очевидною любов'ю і спонукує нас дивити ся і на самого безтямного бурлаку з прихильністю. Отсей теплий, сердешний тон, яким Бордуляк оповідає події своїх героїв, се єго спеціальність, ним досягає він великі ефекти і зворушує душу читача не раз дуже глибоко (згадаю на доказ ціле оповіданє про Ратицю, Перший раз, Для хорого Федя, сцену прощаня Чорнія з родиною і и.). Бордуляк — реаліст, але в него тиха, спокійна, зрівноважена поетична душа, охоча добачувати радше красші сторони людського життя, як єго лихі сторони. Він у своїх оповіданях оптиміст — і як оптимістичний погляд на життя все приєднує собі душу читача, так і оптимізм Бордуляка є розрадою для єго читачів. Оттут і пригадують ся мені слова пок. Більрота з єго листів, що саме так і треба би розуміти задачі штуки, як розуміє її також Бордуляк: що найкрасша задача штуки — показувати добрі сторони людського життя, бо лихих ми самі у своїм житю пізнаємо доволі. Своім старанєм показувати нам людей передовсім з доброго боку поєднує нас з життям і будить у нас самі благородні почування до людскости.

У Бордуляка є, правда, популярні оповіданя, в котрих показує передовсім поганій бік сільського побуту, але не даром призначив він сі оповіданя для селян: він рад би ними відовчити селян від злих налогів: пянства, процесів, непорядности, сварок і т. п. Се більше моралізаторські оповіданя, що не дорівнюють иньшим, хоч не раз також повні поезії, як н. пр. Самітна вивка.

Так от ми побачили, з якої сфери людей показує нам Бордуляк і як він на них дивить ся. Перше вражінє з єго оповідань відчуває ся серцем, бо автор сам вкладає серце у своє оповіданє і відзиває ся до сердець иньших людей. Нехай расова ненависть до жидів прийме ще поганійший вид, як має тепер, Бордулякового жидка Ратицю певно ніхто не буде ненавидіти, кождий буде над ним милосердити ся. Нехай тяжка праця наших селян свідчить про їх непроступовість, непорядність, а часто і марнованє часу, то

всеж Бордулякових робітників трудно не поважати. В образку „Перший раз“ на вид жеиців приходять авторови такі думки: „Жеиці в поли при роботі — се для мене красний, зворушаючий вид. На той вид мене огортає якесь неописане, богоговійне почуванє, я клоню чоло перед тою величною працею і віддаю честь рукам, що тої праці підняли ся. Та чого вони такі бідні, такі забуті — ті чорні, порепані руки? Та чи скоро прийде для них лучша доля, відраднійша будучість, для тих голодних, захлялих робітників-хліборобів? Геї, Господи Боже, зглянь ся, допоможи та прискори той час!“ З таких причин, як у тім уступі, Бордуляк віддає честь не лише тяжкій праці селян, але і всім добрим поривам їх душ.

Здавалось би, що малюючи нам самих нещасних бідних робітників-хліборобів з таким незложеним чутєм, автор мимоволі дасть перевагу своїм сумним почуваням. Отже ні, він як і правдивий селянин, що мимо злиднів має свої години втіхи, находить в житю і найбіднійшого селянина тихі хвилі радости, що прикрашують єго злиденне житє. Тут автор сам з правдивою радістю розмальовує ті ясні хвилі селянського житя, заправляє їх легким, погідним гумором — і так злиденне житє, ним змальоване, не траить свого чару, малюнок людей виходить не односторонний, а повний. В оповіданях: Дай Боже здоровля корові, Дядько Федюсь, Михалкові радощі, Бідний жидок Ратиця — бачимо поодинокі сцени, що найкрасше сьвідчать про спокій духа, а то й гумор у селян мимо злиденного житя. Так отже в Бордулякових образках з селянського житя не находимо тенденційного представлення річи, а провідні гадки їх самі найкрасші.

Таке вражінє роблять Бордулякові оповіданя. Се вражінє осягає він і правдивостию описуваних сцен з житя. Нема в них афектації, як у тих авторів, що виводять на сцену залюблену сільську дівчину і паробка і кажуть їм при місяци деклямувати про величезну любов, а потім розлучають їх, дають дівчині кухонний ніж в руки і кажуть їй людину колоти, — Бордуляк подібних сцен не знає, або очевидно не вірить, що вони можливі, і на 22 оповіданя лише в Гаврилї Чорнійю змальював маленьку сцену любови паробка і дівчини, — тай то, сказати-б, сцену спокійну, без деклямацій; — за те, як бачимо, він звертає увагу на більше буддепні, хоч проте не менше сильні прояви селянської души. І в тім єго заслуга, що показав нам селянське житє

з иньшого боку, як з боку романтично-етнографічного. Через те, що з селянського життя вибирає найзвичайніші будденні події, в яких правдивости ніхто не сумніває ся, і его оповідаця не лишают в читачеві ніяких сумнівів.

Се вражінє правди осягає він не тільки добром сюжетів, але й обробленєм їх. Оповіданя Бордуляка переважно розміром невеликі, але композиция в них бездоганна; декотрі роблять вражінє таке, як лірична поезия, що її переповісти годі, лише можна відчутти. В них чар подібний, як у творах Тургенєва. З більших оповідань ми виразнійше пізнаємо спосіб писаня Бордуляка: він оповідає, а радше малює сцену за сценою, спокійно, широко, з великим поетичним почутєм. В его стилю знати гармонію, рівновагу духа, хоч мова подекуди має наші галицькі похибки.

Хоч круг обсервації у Бордуляка справді не широкий і ему треба звернути на се увагу, але поміж молодшою генерацією наших письменників ему належить ся вже тепер визначне місце так по силі таланту як і по праці, яку вже зробив. Обставини автора для сеї праці не легкі і тому тим більше треба її цінити. „Я не літерат з професії, — писав мені о. Т. Бордуляк сего року — бо маю иньші обовязки; я пишу лише прихатцем, щоб так склзати, для рекреації, для заспокоєня вродженої, чи може тільки виробленої потреби. Ви не думайте собі, що сьвященик на селі спочиває на рожах та розпоряджає часом до вподоби. Праці богато. Ось я маю дві церкви, дві школи, когрих пильную, як ока в голові, есьм кожної хвилі до розпорядимости парохіян, навіть в ночи, — ну, а про щоденні господарські клопоти хиба вам і не буду згадувати, бо може-б ви і не хотіли повірити, як мало чоловік, наш брат на селі, має спокою і вільного часу“. — З тих самих причин, які тут подає Т. Бордуляк, богато наших талановитих сьвящеників замовкло і не пише нічого, — тим більше треба цінити чоловіка, що в трудних обставинах не кидає пера. Робота на селі безперечно дуже важна і потрібна, та в кого є ще здатність попрацювати і для людей поза своїм селом, хто дав доказ, що зміє се, той приняв ся й обовязку супротив ширшої громади, як село. Очевидно, ся громада повинна такому діячеві улекшувати роботу — і тут першим ділом її повинно бути виданє творів Тимотея Бордуляка разом. Зложить ся з них грубий том новель, яких не посоромимось. Своєю статьею про твори Т. Бордуляка я хотів іменно звернути увагу загалу на них, бо вони на сю увагу вповні заслугоують. **Осип Маковей.**

ЯКІВ ІВАНОВИЧ ЩОГОЛІВ.

(Огляд його життя і діяльності).

ГОСПОДЬ ТАЛАН МЕНІ ПОСЛАВ
РОЗУМНИМ СЛОВОМ ВОЛОДІТИ,
ЩОБ Я НАРОДУ ПОВІДАВ
ІЗ СЕРЦЯ ВИРВАНІ ЗАВІТИ.

(»До дітей«. *Слобожанщина* ст. 34).

Яків Іванович Щоголів родився в 1824 році в Харківській губернії в повітовому містечку Ахтирці, де і вчився в місцевій народній школі. Ріс він виключно під доглядом матері, „пригрітий теплою рукою“ і отримав в тих поезіях, в котрих Щоголів малює матір, матірню любов, видко міцне, знане з усіх боків почуття. (Напр. „Неня“ — Ворскло ст. 22, „Баю-баю“ — там же ст. 95, „Хвороба“ — там же ст. 139, „Сон“ — Слобож. ст. 101, „Недорід“ — Слобож. ст. 117). Виховувався він в релігійному дусі, котрий і відбився потім як в його поезії, так і в усім його життю. Коли він раз, ще дитиною, дуже захорів, і лікарі не надіялись навіть виратувати його, мати відслужила молебень відомій у Харківщині Ахтирській Божій Матері — і дитина одужала; звичайно такий випадок не міг пройти, не залишивши сліду на такій чуткій уразливій душі, яка була у маленького Щоголева (див. „Ікона“ — Слобожанщина ст. 33).

В 1836 році Щоголева віддали до Харківської першої гімназії. Приїжджаючи до дому на вакації, Щоголів дуже любив сидіти під вишнями старої монастирської церкви (тепер поновленої) на горі, в чотирох верстах від м. Ахтирки; тут він дивився на Ворскло, що розстилялось у нього під ногами, і читав романи Вальтера Скота в старинних перекладах. Оттут-то найперше

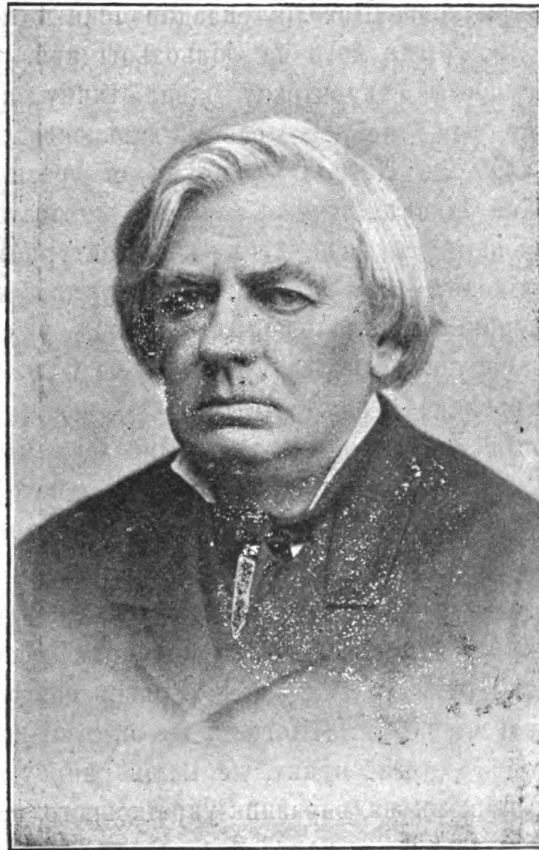
і полюбив він природу з її вічною красою; отут він і почав читати з великої книги природи і почувати серцем те, про що потім сьпівав ціле своє житє. Каже він :

Палацями мав я таємні діброви,
пахущими ліжками трави шовкові,
кущі в приголівє росли;
і в ранці і в вечері води Ворсклови
за купель сїплющий були. („Родина“. Слоб. ст. 37).

Та і взагалї житє у невеличкому повітовому містечку, майже слободї, завсїгди на волї, під люблячим доглядом матери: все те повинно було виховати поетичну душу, розвинути естетичну сторону чоловіка.

В гімназії Щоголів познайомив ся з творами російських романтиків Батюшкова, Жуковського, а потім Лермонтова, що, як перші вражіння молодости, повинно було відбитись на всїй дальшій молодечій діяльності budouчого поета. І дійсно: ми бачити-мемо, що перші твори Щоголева були написані в душі, що став наслідком мелянхолїйно-їдеального напяржку тої епохи. Читанє поетичних елегій Батюшкова і романтичних балад Жуковського викликало у молодого Щоголева бажанє і самому спробувати свої сили на літературному полі: і от ще в четвертїй, навіть третїй класї гімназії Щоголів починає писати вірші, звичайно на мові російськїй. Що то були за вірші, ми не знаємо в дійсности, але знаємо взагалї, якими вони могли бути; та про те учитель гімназії д. Інозешцев, брат знаного московського хїрурга, хвалив молодого поета і добре робив, бо які не були-б вірші гімназїяста третьої класи, все-ж вони показують, що будуча людина не спить, що є у неї якїсь-то ідеї, якїсь-то бажаня. Впрочім д. Петров („Очерки украинской литературы XIX стол., стор. 427) каже: „Есть извѣстїе, что Щеголевъ началъ печататься еще въ „Библиотекѣ для Чтенїя“ за 1836 годъ, но мы не провѣряли этого извѣстїя“. В тих книжках „Библиотеки для Чтенїя“, які ми могли мати в руках („Библиотека для Чтенїя“, як і багато других старих белетристичних часописей, заборонена в Росїї) нїякого й слїду поезїй Щоголева не було, та ми думаємо, що і в останнїх буде теж саме, бо в 1836 році Щоголеву було тільки 12 років, і задля того, щоби бути видрукуваним в часописї, треба було або Щоголеву бути гєнїєм, або редакторам „Библиотеки для Чтенїя“ не мати глузду. Що першого не було, то ми знаємо, а що до другого...

Першими друкowanими творами Щоголева, як про те він і сам каже в своїй автобіографічній замітці, котру ми мали в руках, треба вказати: „Явор“ (із грецької антології), „Мелодію“, „Неволю“, „На згадуване Климовського“, „Чумацкія могили“, „Мечты и пламень вдохновеній“, „Начатокъ“ і „Могилу“, видруковані в „Мо-

Аків Іванович Щоголів.

лодику“ Бецкого за 1843 – 44 рік*). Взагалі 1843 рік треба вважати значним в життю Щоголева: він у цьому році скінчив гімна-

*) Де-Пуле („Вѣстникъ Европы“ 1874 т. I) каже, що Щоголів друкував ся в „Отечественныхъ Запискахъ“, але ми не могли перевірити цього, бо ся часопись за старі роки теж заборонена в Росії.

зю і хотів був вступити в Харківський університет на юридичний факультет. Але тепер у нього був уже написаний досить величезний збірничок поезій, котрий якось став знаним двом відомим діячам нашим, тодішнім професорам університета І. І. Срезневському і А. Л. Метлинському, котрий взагалі „поощряє всякого рода літературное направлення, а въ томъ числѣ и проблески несомнѣннаго дарованія“. Вони звернули увагу на молодого поета і в липцю 1843 р., коли Щоголів складав іспити на юридичний факультет, вони перетягли його на філльолюгічний. Таким способом Щоголів попав у студентську ідеалістичну молодь 40-вих років і став жити серед неї. „Въ основѣ харьковскаго образования того времени“, каже д. Петров*), беручи сі фрази цілком у Де-Пуле, „лежалъ идеализмъ, лучшая сторона котораго выразилась въ литературномъ направленіи науки и въ литературномъ настроеніи учащихся“. І дійсно: всім відомий літературний напрямок студентства 40-вих років, що знайшов собі вихід у списуваню незмірної гібелі паперу студентами і взагалі молодю. „Между студентами нашего времени“, каже Де-Пуле**), що поступив в університет в 42 році, „были такихъ двое: Щеголевъ, изрѣдка и тогда появлявшійся въ „Отечественныхъ Запискахъ“, но потомъ неизвѣстно гдѣ исчезнувшій, и Н. О. Щербина, впоследствии известнѣй лирикъ одесситъ“.

І ось Щоголів друкує свої писаня в „Молодику“. Але се, звичайно, не поезія, а перші проби, і величний російський критик Белінский не був правим, коли дивив ся на Щоголева, як на харківського поета: Щоголів ще не був поетом, а лише хотів ним зробитись. Другий пункт, де Белінский був неправим — се погляд на Харків, як на виразник українського напрямку, столицю українського слова; Белінский казав***): „Харьковъ по своему многолюдству и красотѣ, сравнительно съ другими губернскими городами, есть нѣкоторымъ образомъ столица Украины, а слѣдовательно и столица украинской литературы, украинской прозы и въ особенности украинскихъ стиховъ“. Але, як справедливо каже Де-Пуле в своїх „Воспоминаніяхъ о Харьковскомъ университетѣ“,

*) Очерки украинской литературы XIX ст. стр. 429.

**) Вѣстникъ Европы. 1874. т. I. стр. 103.

***) Отечественныя Записки 1843, декабрь.

„Молодикъ былъ ниже уровня студенческихъ требованій*): переполненный вкладами иногороднихъ авторовъ, онъ не имѣлъ ничего мѣстнаго, харьковскаго. Студенты 40-выхъ годовъ не симпатизировали узко-литературному направленію „Молодика“.

В останньому Белінский був правий, і се останнє дихало немилосерною іронією, кепкованєм. „Стихотвореній въ „Молодикѣ“ множество. Провинціальныя поеты дѣятельны, благодаря невзыскательности своей публики и удивительной охотѣ ея къ чтенію стиховъ, которыхъ въ столицѣ читають мало, если ихъ достоинство состоитъ только въ томъ, что они стихи, а не проза. Боже мой, сколько поэтовъ на Украинѣ! И какъ хорошо, т. е. какъ много пишутъ они стиховъ, которые именно стихи, а не проза! Гг. Борозна, Дьяченко, Кленовъ, Лукашевичъ, Майсуровъ, Мещерскій, Недолинъ, Руэль, Чужбинскій, Щербина, Щоголевъ — все это украинскіе поэты“.

Н. Т. Щербина, мабуть більше завязтий, більше упевнений в своїх силах, не кинув писати, а Щоголів, що більше серіозно дивив ся на свою поезію і більше був самолюбний, положив перо і не тільки перестав давати до друку, а навіть спалив рукопис з своїми віршами. Та і справді: молодечий запал, молодече нахненє, думка про величні будучі діла і заразом з сим якийсь червячок в середині, якийсь-то сумнів і непевність; а тут такий велетень слова, як Белінский, каже, що ти не поет, що ти, се найбільше, тільки маленький віршмаз: все се на чутливу душу повинно було мати великий вплив; все, що було невиразним, невидимим в душі — тепер стало мати реальне обличє, почало мучити, допікати... І от зшиток з поезіями палить ся, немов кораблі — дорога письменника на віки вважає ся замкненою.

А студентське житє тяглось тимчасом досить приємно задля Щоголева; він з перших же кроків в університеті познайомив ся з такими людьми, як І. І. Срезневський, А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров, П. П. Гулак-Артемівський і др. Мати Срезневського майже заступала молодому студентови рідну матір, а збірки у Костомарова, котрий готував ся тоді боронити свою дисертацію, на-

*) Та і взагалі Харківців, бо ми бачимо скільки існували всі ті „Молодики“, „Українскіе Вѣстники“ і и., з їх консервативними Артемівськими, і всіякими там Філомафітськими та Гонорськими.

довго zostавили в душі Щоголева найприємніші згадки, і все дальше жите своє він носив в серці співчуте молоді, молодим бажанням, молодому завзяту. Про М. І. Костомарова, про його гарні відносини до людей, Щоголів зберіг найкрасші свої згадки, але по від'їзді нашого історика з Харкова не мав з ним ніяких безпосередних зносин аж до 1878 року, коли при нагоді перебування Якова Івановича в Петербурзі, він мав випадок бачити Костомарова, і їх перервані зносини поновились.

П. П. Гулак-Артемівський, що був в 1841 року ректором Харківського університета, був ще одним чоловіком, що zostавив по собі добру згадку у Щоголева. Коли в 1844 році молодий Щоголів тяжко захорів і взяв відпуск, то Гулак-Артемівський дозволив йому їхати на село не на два місяці, як те було вільно після університетських правил, а більше ніж на пів року. Та взагалі і потім, за увесь час перебування Якова Івановича в університеті, Гулак-Артемівський дуже прихильно відносив ся до нього, що, звичайно, підносило морально молодого студента.

Виходить, що в 1843 році, прочитавши занадто остру відозву Белінського на свої вірші, Щоголів, як то кажуть, упав духом і спалив навіть свою збірку поезій. Але чи було коли на сьвітї, щоби молодий чоловік зовсім відкинув ся з літературної стежки, коли раз ступив на ню і коли тут не те що товариші, а навіть і професори казали юнакови про талан, про вдачу до письменства? І от ми бачимо, що в 1846 році (а може і раніше?) Щоголів, „по просьбі Метлинського“, як він сам каже в своїй автобіографічній замітці, написав де-кілька українських поезій. Звичайно, що проханє Метлинського прийшло саме тоді, або трошки пізнійше, як почали з'являти ся реакційні мисли, як перше прикре враженє по критиці Белінського трохи ушухнуло і аналіза почала брати верх над сліпою вірою. А Метлинський саме збирав тоді свій „Южный русский сборник“; але хоч і видав він його у 1848 році, та про те поезії Щоголева чомусь не були в ньому надруковані, і тільки згодом-згодом, у 1858 році їх випрохав у автора знайомий студент Ньюговський, через котрого вони мабуть і дістались Кулішеви, що видрукував їх в „Хаті“ 1860 року. Таким способом другий раз Щоголів з'явив ся у друку в 1860 році; хоча в „Позвіи Славянъ“ Гербеля (1871 р.) і є замітка, що Щоголів друкував ся в „Основі“ і „Народнонь Читені“ в роках 1859—61,

але провiрити се ми не мали змоги*); та до того се не має пiдстави за собою, бо Щоголiв у своїй автобiографiчнiй замiтцi анi словом не згадує про якi небудь иньшi свої твори в той перiод. В „Хатi“ Кулiшем було видруковано 5 рiчий: „Гречкосiй“ (що увiйшла потiм у „Ворскло“ пiд назвою „У полi“), „Поминки“, „Беаталане“, „Безрiднi“ i „Покiрна“. Перша з сих поезий була кимсь досить недотепно положена на ноти i сьпiваєть ся тепер в Харкiвщинi i навiть в Полтавщинi нарiвнi з народньою пiснею.

Мiж тим в 1848 році Якiв Иванович скiнчив курс в Харкiвськiм унiверситетi i поступив на службу столоначальником в „Палатi державних маєткiв“; з лiтературою вiн, здавалось, зовсiм порвав, але звязок його з народом, з народною пiснею i мовою не переривав ся з причини його службового стану. Видiл державних маєткiв, в котрому Щоголiв прослужив майже шiсть рокiв, мав тодi державних селян, а крiм того Щоголiв мiг в протяг десяти рокiв виїзджати що лiта на село i жити там по чотири мiсяцi в безпосередних зносинах з народом. I найкрасшими роками свого тодiшнього життя Щоголiв уважав 1857—58, тоб то тi, в якi вiн служив помічником окружного начальника Богодухiвського повіту; тут вiн мiг, роз'їзджаючи по дiлу служби, бачити нарiд на всiх ступiнях його життя i отут-то вiн, пробуваючи на межi Харкiвщини i Полтавщини, мiг студiювати чисту народню мову, мiг бачити народнi звичаї, чути народнi повiр'я. Се все, звичайно, пiддержувало в ньому любов до рiдного краю, але не збуджувало бажання взятись за перо, чомусь не могло натхнути поета, викликати в душi у нього образи, котрi самi прохались би на папiр.

I тiльки в 1864 році, по 18-лiтнiй мовчанцi, Щоголiв знов написав чотири речi. Сталось се так. Був вiн в доми одної знайомої йому родини; господиня якось сiла за рояль i засьпiвала пiсню „Гей, у мене був коняка“ („У полi“ або „Гречкосiй“, поміщена в Кулiшевиї Хатi“). Щоголева вельми здивувало, що його пiсню попала на ноти, а господиня, користуючись з того, що найшла українського письменника, почала прохати Щоголева дати їй ще що небудь. Називаючись родичкою вiдомого композитора Бдлiчки, твори котрого були розповсюдженi тодi, та i тепер, по далеких

*) Петров каже (Очерки укр. лiтер. стр. 428), що вiн в „Основi“ нiчого такого не найшов.

хуторах і тихих дідичних будинках з фронтонами і ганками, вона просила Щоголева дати їй що-небудь для передачі сьому своєму родичеві, і Щоголів, уступаючи їй, яко дамі, написав чотири пісні: „Квітка“, „Орел“, „Діброва“ і „Маруся“. Потім знов мовчанка на 12 років, знов тільки служба, служба й служба.

Я вірно з ранньої зорі
робив до пізньої пори,
бо знав, що все, що не робив —
робив на тих, кого любив, („Годинник“. Ворскло 141).

каже він. Але чому ж не писав він, не виливав того, що душа почувала? Тим більше, що сам він каже: „Служба была для меня сущимъ наказаніємъ Божіимъ и выносилась только из-за борьбы за существованіе“. Чи у нього не було вільного часу? Так службу він скінчив в 1871 році, а писати, сказати-б, реґулярно почав лише в 1876 р. та і в тому написав дуже мало. Чи на нього ніщо не робило такого вражіння, щоби варт було переносити його на папір? Так з усієї його дальшої творчої діяльності бачимо ми, що він жив лише старими вражіннями, сьпівав тільки те, що бачив ранійше, а коли й є у нього поезії, що звязують його з сучасними напрямками, то в них він висьпіває людське горе, котре і завсїди істнувало. Сам Щоголів каже про свою мовчанку, що не писав він тим, що ні задля кого було писати... Але нам здаєть ся, се виходило тому, що Щоголів був не поет-письменник. Не в тім змислі, що не було буцїм-то у нього поетичної владчі, що він не почував ніколи натхненя і не ставав в ті хвилини понад усім миром; не в тому змислі, що він не переживав того, що писав, і через се був лише гарним версифікатором, ні; а в тому змислі, що творчість не була його істотою, його повітрем, без котрого він не міг дихати. Він був тільки талановитий письменник, чоловік, котрому від Бога даним був талан перелити в гарний вірш гадки, що приходили йому в голову, почутя, що репродуктивно переживав він. Він виходив понад буденну дійсність, але тільки тим, що мав те, чого не мають прозаїчні житеві субьекти; тим, що міг так скласти вірш, як не всякий має спромогу його скласти. Але як би Щоголеву заборонено було писати, або як би він пережив що-небудь прикре за свої писаня, то не носив би він за халявою книжечки в чорній палітурці...

„Въ 1870-тыхъ годахъ“, каже д. Щоголів в своїй автобіографічній замітці, — „нісколько внезапно-счастливыхъ обстоятельствъ улучшили мои средства и дали возможность жить хотя и весьма скромно, но независимо и рѣшительно безъ всякаго общенія съ людьми. Тогда въ 71 году я вышелъ въ отставку*)“. Тут треба звернути увагу на слова „и рѣшительно безъ всякаго общенія съ людьми“. Дитинство Щоголева, звичайно, не могло навіяти на нього таких мізантропічних гадок; роки студентського життя, на скільки можна судити по друкованим датам, теж пройшли досить спокійно та і теж не могли мати лихої події, а між тим гадка, скрита в наведених вище фразі служить червоною ниткою, що проходить наскрізь все поетове життя. Виходить, що навіяти се могла тільки служба, в котрій Щоголів пробув майже 23 роки і котра примушувала його зноситись з людьми і бачити їх не такими, якими вони при виджують ся за рожевого туману молодости. Так воно і було, бо в кожній своїй поезії (звичайно, другого періода його творчости), котра так або инакше тичить ся людей, їх подій і гадок, Щоголів висловлює ту ж гадку, яку мав при писаню тої вище наведеної фрази його автобіографічної замітки. В поезіях його ми находимо ті поетичні формули, в яких знайшли собі вираз такі гадки, і ті відтінки, які приймало се поетове почутє.

З 1876 року Щоголів знов почав писати; сталось се ось через що. В маю 1876 року зайшов до нього земляк А. Л. Шиманов і показав лист О. Я. Кониського, в котрому сей висловляв бажанє мати від Щоголева дещо для українського збірничка, що гадалось видати у Києві. Щоголів каже в автобіографічній замітці, що написав д. Шиманову дві-три поезії, але в „Луні“ 1881 року було видруковано лише „Летить орел по над степом“ („Орел“) і „Козак“. Перша річ, судячи по датах, приложених в кінці „Ворскла“, була написана в 1864 році, а про „Козака“, котрий чомусь не ввійшов у „Ворскло“, певного ми нічого не можемо сказати.

Далі йде 1877 рік, найбільше плідний в усій діяльності Щоголева: тоді написав він 31 поезій. Сам Щоголів так поясняє

*) Петров (стр. 429) робить помилку, кажучи, що Щоголів кинув службу „около 1880 года“.

се: „Старшія изъ монхъ дѣтей, дочь и сынъ, високаго художественнаго закала и глубокой души, живя лѣтомъ на дачахъ, среди простонародья, знали разговорный малорусскій языкъ и стали просить меня писать для нихъ. Я и писалъ имъ до 1878 года“ *). Але такі речі, як „Струни“, „Навзаході“ і ще де-кілька не були мабуть писані лише для дѣтей; ми думаємо, що ворухнулось таки в душі поета те, що осідало там цілими роками; захотілось таки висповідати невисповідане, бо „журливе слово на папір прохалось“. І от з'являють ся на сьвіт такі речі, як: Навзаході, Вівчарик, Степ, Вродниця; тодіж, правда, пишуть ся і такі сатири, як: Член, По закону, До бурсаків, що саме і служить доказом того, що був намір „писати“, а не „писати для дѣтей“.

В 1878 році написав Щоголів лише дві поезії: „Баю-баю“ і „Воля“, а потім в 1879 і 1880 роках він знов не написав нічого. Се сталось ось з якої причини: в початком 1878 року занедужала старша дочка Щоголева і дуже прохоріла цілу весну і літо; на осінь Яків Іванович поїхав в хорою у Ялту, де недужа почала по троху виhoжуватись, але на другу весну нагло захорів син Щоголева, хлопчик 14 років, котрого хотіли віддавати в консерваторію, на науку гри на скрипці в учителя Гржималі, і в два дні помер в запаленя мозку. „Потрясеніє для семьи было громадное“, пише Щоголів, „болѣзнь дочери возобновилась и свела ее въ могилу въ 1880 году. Писать было не для кого“... І дійсно: смерть дѣтей, а осібно коханця сина дуже-дуже вразила чутку

*) Теж каже він в поезії „До дѣтей“ (Слобож. 34)

..... силу тих
журних пісень пізнали діти
коли траплялось в инші дні
мені в хоромину вхожати —
до мене кидались вони
і силкувались щебетати:
як ткач над цівками згинавсь,
як схла дівчина, мати билась;
трудожник щастя добувавсь,
а щастє ген-куди котилось,
котилось в безвісти; а він
читав на аркушах недолі,
що опріч його не один
несе хреста по Божій волі.

душу Щоголева; в приступі злючої горечі він розбив навіть синову скрипку, чудовий італіянський інструмент, і поховав її в тій же труні, а покривало з неї і досі лежить на гробі.

. . . . Так все заміряє,
 як скрипка замерла, а дзвік,
 здасть ся, і досі над нею літає
 і досі над нею не зник
 Літає і кличе грача молодого:
 О, встань, чарівник, та заграй!
 І тільки луна одвічає за нього:
 не встану та й ти замірай!

пише Щоголів у своїй поезії „На дорогу труну“. Взагалі головною прикметою характеру покійного Щоголева треба поставити невразну нервову якусь чутливість, доходячу навіть до хвороби, а до того велику уразливість що до внішніх вражінь і випадків. Тим то і не дивно, що він не писав нічого до 1881 року, чи то поки затихла туга в серці, бо журба, так сказати-б, інтензивна, пекуче тяжке горе не прохались на папір у Щоголева; він писав про ту лише журбу, котра приходила до нього зверху та ще про всім знану „світову печаль“, котра розбавляєть ся завсіди щоденними вражіннями, а не опановує істоти чоловіка.

В 1881 році Щоголів знов починає писати, навіть пише переклад („Вечірній дзвін“ з Козлова — Ворскло ст. 106), єдиний за всю його діяльність, коли не числити ще „Псалми Давидової“, написаної в тому-ж таки році. В році 1883 в альманасі „Рада“ були видруковані три поезії Щоголева: „Ткач“ (1877 року), „Родина“ і „Шиньок (1881 року); в тому-ж році була видана відома „Лірна поезія“ Щоголева під назвою „Ворскло“. З'явлене сеї книжки на світ так описує сам Щоголів: „Моему малорусському зборнику предстояла, можетъ быть, та же судьба, кака я случилась съ русскимъ, но мои друзья Шимановъ и Комаровъ склонили меня напечатать его. Тогда я добавилъ сборникъ и — вотъ причина выхода его въ свѣтъ“. Книжка була названа „Ворскло“ і ся назва була „долгою памяти благодарности поетической рѣкѣ, орошающей волшебныя по своей красѣ мѣстности, родной рѣкѣ вспоившей и вскорившей мое дѣтство, отрочество и юность и вдохнувшей въ меня первыя поэтическія мечты“ (Передмова до „Слобожанщини“). Епіграфом до своєї збірки Щоголів узяв реченє з книги Йова (гл. XIV, ст. 7, 8, 9): „Есть бо древу надежда: аще бо посѣчено бу-

дять, паки процвѣтеть и лѣторосль его не оскудѣть; аще бо составѣтся въ земли корень его, — отъ вони воды процвѣтеть, сотворить же жатву, яко новонасажденное“. Але до чого тичив ся сей епіграф, чи до української літератури, чи до самого Щоголева — не знаю. В сю збірку увійшло 75 поезій; девять з них*) були видруковані ранійше в Кулішевій „Хаті“ 1860 року, „Луні“ 1881 року і „Раді“ 1883 року; останні 66 були друковані вперше.

Сей збірник досить багато викликав критичних статей; деякі замітки на твори Щоголева були друковані і з поводу давніших його поезій (Куліша в „Хаті“, ** в „Свѣточѣ“ 1860 року кн. IV, відділ „Критическое Обзорѣніе“, стр. 78, „Мирь“ в листопадї 1881 року і т. д.), але то були коротенькі лише замітки, як коротенькі були і речі, про котрі треба було писати. А „Ворскло“ — се вже такий утвір, з котрого можна дізнатись про всю творчу діяльність автору, тим то і викликав він багато рецензій: В. Г—ка в „Кіевской Старинѣ“ 1884 р. за січень, Михайла К. (Комара) в „Ділі“ 1883 р. ч. 47, в „Одесскомъ Вѣстникѣ“ невідомо за який рік, в варшавському „Ateneum-i“ за 1885 рік, стр. 348, в „Очерках исторіи украинской литературы“ Петрова і т. и. Взагалі критика стріла Щоголева дуже прихильно і він з сеї пори пише без перестанку і тільки в роках 1887, 1890 і 1891 теж нічого не писав.

Тепер вийшов у свѣт другий і послідний збірник поезій Щоголева, під назвою „Слобожанщина“ з епіграфом: „Теченіе скончахъ, вѣру соблюдохъ“ (2 посл. ап. Павла до Тимофія. Гл. IV ст. 7); в нього увійшли вірші писані з 1883 року, числом 102. З них, о скільки нам відомо, були друковані: в Южно мѣ краѣ за 1894 рік ч. 4602: Орлячий сон, Жмуток, ч. 4605: Травень, Над потоком, Ялта, Лялька, Опізнив ся, Дарунок, На весні. В Зорі за 1887 р.: Хортиця, Батюшка, Крамар, Gaudeamus; 1892 р.: Дялька, Ворожінє; 1893 р.: Лоскотарочка, Масниця, Опізнив ся, Дарунок, Орлячий сон, Суботи св. Дмитра; 1894 р.: Палати, Запорожець над конем, Сподіванє, Ялта, Жмуток; 1895 р.: Три дороги, Колядка, Вечір, Війна, На весні, Травень, Над

*) Не десять, як каже д. Петров (стр. 429), бо „Козак“ не увійшов у „Ворскло“ і зостаєть ся надрукованим лише в „Луні“ 1881 року.

поток, До чарівниці, Похорони. В тім-же річнику була також коротенька стаття В. Лукіча про 50-літню літературну діяльність Щоголева з портретом на ст. 16 і 36; 1896 рік: Зимовий ранок, Останній з Могикан, Бабусина казка.

Видаване „Слобожанщина“ розпочато було ще в минулому 1897 році і ведено М. Т. Лободою, що з приязни до покійного взяв на себе увесь клопіт по виданню. Яків Івапович дуже хорів в останні часи, але мав ще щастє бачити видрукованою свою збірку і навіть сам зшив коректурну книжку, котрою милував ся за життя. Умер він в ніч з 26 на 27 мая с. р. і поховано його на городському харківському кладовищі в родинному гробі. Про смерть Щоголева не було дано звістки нікому і тим-то на похоронах з земляків його були тільки М. Т. Сумців та М. Т. Лобода. На домовині покійного поета буде написана епітафія д. Залізняка.

Про перші твори Щоголева нічого сказати; се звичайні „проби молодого пера“. В них гідне уваги лиш те, що теми їх, не дивлячись на російську мову, взяті з українського життя, що свідчило вже тоді про любов поета до України. Він любив її природу, її нарід, а проте, як нам здасть ся, був сам Українцем тільки зверху; він ніби виховав у собі співчутє до України — і сего було йому досить.

Всю діяльність Щоголева можна поділити на два періоди: перший до 1876 року, а другий від того року до смерти. Перший з них можна назвати молодечим періодом, коли хотілось виспівати молоді почування, коли співи про любов не були тільки згадкою минувшини, не твором підогрітого поетичного натхнення, а самою дійсністю, самою думою. Тут ще нема розуміння загального горя, тут ще на переді сама індивідуальність: або сам поет, або його утворений герой; тим-то і співає Щоголів у першій періоді тільки про горе і радість якої-небудь одної людини. Також зовсім зрозуміло, чому в сей період майже на першому пляні в піснях Щоголева стоїть козацтво з його буйною волею і чумацтво з його безталанними піснями та задумою. Хто з нас Українців, не думав за молоду про козаків-Запорожців? Хто не літав думкою за ними по буджацьких степах, не плавав Дніпром-Словутицею? Або хто не йшов думою за чумацькою валкою, що тягнеть ся степом і скри-

пісень маж зганяє з дороги птахів? У кого не завмирало серце, слухаючи довгу-довгу старинну чумацьку пісню, в котрій так ясно, так правдиво змалюваний наш повільний, задумчивий Українець? Тому й не диво, що Щоголів в першій періоді своєї діяльності також линув у минувшину, до козаків та чумаків. Крім того, розумієть ся, сей романтичний напрямок був також наслідком впливу часів, в які прожив Щоголів перші роки свого життя. Всім відомо, що підвалиною всього був тоді ідеалізм; Щоголів виховував ся на солодких сентиментальних поезіях Жуковського, Батюшкова, Лермонтова і, взявши на увагу його літа, можна спитати: відкиля могли тоді взяти ся у Щоголева загально-соціальні ідеї? *).

Але за те скільки самого горячого безпосереднього почуття, скільки молодого натхнення вложено в ті невеличкі вірші, що були написані за перший період! На приклад „У полі“ — що се за чудова поетична річ! Як ясно стає перед нами образ старого гречкосія, що проміняв спис і шаблюку на воли і плуг! А тут, серед сего великого поля, при заході сонця, як на те снують ся думки:

За буджацькими степами
ідутъ наші з бунчуками..
А я.. з плугом та з сохою
понад нивою сухою...

Але хочеть ся скинути з себе сю тугу, хочеть ся змалювати красу і теперішнього свого становища — і бідолашний гречкосій гукає:

Гей, гей, гей, мій чорний воле!	Ой хто в лузі — озови ся!
Нива довга, в стернях поле..	Гей, хто в полі — відкликни ся!
Вітер віє повіває —	Скоро все засне під млоу:
казаночок закипає.	Йди вечеряти зо мною!

Але нема нікого! Сам один серед поля!...

*) Хоч у 1864 році — себ то при кінці першого періода — Щоголеву було вже 40 років, але тоді він написав тільки чотири поезії, і то лиш на просьбу одної пані. Ми відносимо сі поезії до першого періода, бо в них нема основної прикмети поезій другого періода: загально-суспільного напрямку. Дехто каже, що в поезії Квітка (Ворскло, 15) алегорично розумієть ся Україна, але ми так не думаємо.

Зву... луна за лугом гине,
ізза хмари місяць плине; —
вітер віє, повіває —
казаночок простигає... (Ворскло, 9).

А ось ще малюнок з козачого побуту:

Козак іде — земля гуде!	Ой випємо, пани-брати,
Кінь з поводя зриваєть ся.	старі кухлі поливані,
Чорнявая кохана	горілкою наливані!
по милому вбиваєть ся,	Ой випємо за дівчину,
біленькими рученьками	за дівчину вродливу,
за стремечо хапаєть ся...	весну мою щасливу!...

(Ворскло, 3).

Найбільше цікаво те, що сї поезії Щоголева (з першого періода) незвичайно подібні до народних пісень. Се докажує, що ніяке книжне знанє не зробить того, що можуть зробити безпосередно пережиті вражіння; Щоголів прожив молоді літа серед народу і пісні та звичаї народу так наповнили його душу, що він, сьпіваючи свою власну пісню, тим самим сьпіває народню пісню, тільки осьвічену і вироблену штукаю. Ми не кажемо про ті народні звороти, котрими переповнені його пісні, — все те тичить ся лише до першого періода — про ті слова народньої думи, котрі цілком, але не силоміць, вставлені в його поезії, — все те легко запам'ятати й уживати. Але у нього склад цілої пісні народний: народна ритміка, хід гадок, будова вірша, народний дух. Прикладом на се може служити кожда з його поезій того періода, як „Безрідні“ (Ворскло, 7) і и.

Безталанне чумацтво з його вічним наріканєм на долю Щоголів осьпівував також. Крім того в поезіях першого періода находимо і покірну дівчину, котру хоче мати за нелюба дати, і ту дівчину, що не хотіла цурати ся чужої любови, і Марусю, що черкає як ластівка до перелазу (у Ворсклі, 5, 11, 21) — все те перли народньої поезії Щоголева, про котрі його земляки казали, що вони могли-б увійти в будучу українську хрестоматию. Ось ще Квітка (Ворскло, 15) — гарна технікою річ, з такою стилістикою, під котру, як Росіяне кажуть, комар ноги не підложить — і взагалі перший період творчости Щоголева є блискучою низкою гарних річей, що захоплюють читача і безпосередним почутєм і прегарною будовою. До того ще треба звернути увагу на се, що Щоголів не сьпівав ніколи з чужого голосу: він завсїди був

самосійним, і навіть в перших слабих його російських творах ми тільки донеде добачаємо наслідуванє (н. пр. „Яворъ“ Щоголева є наслідуванєм поезиї Батюшкови „Яворъ къ прохожему“). Невідомий критик „Свѣточа“ каже, що „у Щоголева видны слѣды явнаго подражанія Шевченку“, але проте можна напевно сказати, що сей критик і не бачив Шевченкових поезій, коли таке написав. Та взагалі критичний розум сего недотепи видко найліпше з того, що він Кулішеву „Сіру кобилу“ вважає красшою з річей в альманасі і з патосом скрикує: „Эй, вы! Марко-Вовчки, Кулиши! Уступите мѣсто зтымъ загнанымъ Иродчукамъ!“ Куліш же, видрукувавши пять поезій Щоголева, казав про нього: „Склад у того пана Щоголева правдиво рідний. Не Шевченків голос він переймає; переймає він голос народної пісні, і з пісні бере основу свого komponування. Тимчасом, як поет правдивий, а не підсїпівач, має він у своїому голосі щось праведно своє, — якусь власну повагу й красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не доглядиш ся; не чуже бо добро він собі присвоїв, а своїм власним даром нас чарує“. А Петров*) каже: „Перенимая голосъ народной пѣсни и придавая художественную отдѣлку, Я. И. Щоголевъ былъ одинъ изъ числа тѣхъ малорусскихъ поэтовъ, которые прорубили ей окно въ интеллигентные покои“ — фраза, котрою пишав ся покійний Щоголів і котру він любив казати при нагоді.

Але молодість минула. Проїшов запал, з яким сїпівалась пісня, пройшла молода, весела необачність — і Щоголів аж в 1876 році, чи то на 52-ім році життя знов бере ся за перо. Одначе тепер уже не молоде почутє водить його рукою; йому довелося уже півзати і „розруй згублених надій“ і „могилу пишних мрій“; і тому то у другому періоді життя Щоголева з'являють ся у нього вже й поезиї з суспільним напрямком: він сїпває нам і про селянську біду, про долю сироти, про горе родини, і взагалі про людей. Та й свою збірку „Ворскло“ він присвячує не ситому та щасливому, тільки нещасним, і сим ніби намічає програму своєї дальшої діяльності, хоч... свій збірник друкує на папері 7 рублів стопа...

*) Очерки истории укр. лит. 432.

Тепер являють ся поезії, в котрих видко погляд автора на людей, на окруженє, на ріжні верстви суспільности, на напрямки життя; вірш стає на більше-менше загально-європейським, коли можна так сказати, ґрунтї, все далі і далі відходить від народної пісні, котра перестає тепер вдовольняти автора, хоч проте „краски его всегда народны, и муза не покидаетъ стѣпи, лѣса, хаты, поля“ — як справедливо каже В. Г-ко*).

Сумовитий погляд Щоголева на людей, викликаний життям, видко в кожній його поезії, котра так або інакше порушує відносини людей. Майже всі особи в його поезіях не люблять сьвіта і людей і він сам не радить їм іти у сьвіт між людей, бо

там пазурами все порвуть,
з душі потягнуть шіць і сили,
що буде в серці — попсиють,
і з тіла вимотають жили. (Ворскло, 149).

А через те найміцнішим бажанєм автора була завсіди самота, про котру він каже і в своїй житєписній замітці і в багатьох поезіях. Він бажав „тільки волї-волї та спокою в самоті“ (Слобож. 142) — і дістав їх: самотно йшло його житє і не весело; цілий вік свій він мав за „бідний долею ясною та богатий горем“... Але, хоч він і любив самоту, і не радив іти між людей, то проте сам любив людскість глибоко за її горе; йому жалко було кожного,

хто проклинав свою долю занедбану,
згубу надії молодих.

І се співчутє людському горю доходило в нього аж до песимізму; із старечою усмішкою дивив ся він на тих, хто вірив у красше житє на землі. „Не вірте надії своїй, щоб темне житє та к добру наближалось: то в клятому пеклі розбій“. (Слоб. 37). Він не вірив і в те, що будуть же колись на землі панувати рівність, воля і братерство, хоч з другого боку і сам бачив, що без надії на красшу будуччину годї жити. (Слобож. 65). Та за щож автор і молодість любив, як не за те, що вона повна надії?... Його сумовитий погляд на житє був наслідком вдачі з роду і гір-

*) Киевская Старина 1884, январь.

кого досвіду. Довге житє не звівчило в автора молодечих мрій, він був чутливий до природи і її краси, але до людей мав жаль, тому що самі вони поділили себе на бідних і богатих і самі виховали в собі лихі прикмети. Сучасні люде не вдовольняли поета — з ріжних причин, як ось одна: що давнійше були „иньші люде, иньший сьвіт, сьвіт простоти і покою, стародавний зановіт. Примх, іграшок і роскоший заа кордону не везли; не шпурляли дурно гроший, — та в кого вони й були?“ (Слобож. 99). Тоді любили правду і жили по простому, а тепер „деж та щирість і простота?!“ Воно, звісно, багато було гарного в патріархальному побуті наших дідів, і багато правдивого каже Щоголів, але і багато сьмішного. Жили і в „сьвату старовину“ так розкішно, що й тепер так не уміють. Але Щоголів не хотів про се й чути, йому здавало ся, що „що після нас прийшло, те нам чуже: все нам чуже, природа і люде... Холодно, темно і сумно усуди...“ (Слоб. 130). Коли-ж довело ся Щоголеву бачити сих „чужих людей“ в нещастю — то ми поза тими дешевими фразами все находимо в нього глибоке співчує.

Скорботні звуки гомонять в його поезиях на вид усякої кривди і неправди; тоді у нього „серце надривалось і журливе слово на палір прохалось“ — (Ворскло, 1) — і він писав. І злиденний побут селян взагалі і терпіня поодиноких родин, людей, матери, дівчини — все те боліло його і „надривало йому серце“. Се співчує находимо н. пр. в поезиях: На могилі, Ткач, Заверюха, Хвороба — всі у „Ворсклі“. Щоголів бачив добре нещасну долю і нашого жіноцтва — і в мальованю картин з жіночого житя показав силу свого поетичного таланту, красше, як в чім иньшій. Сумом переймає гірка доля дитини, про котру мати гадає наперед, що вона буде „в трицять літ уже старенька, а в сорок бабуся“. (Ворскло, 22). До таких сумних образків належить Лист (Слобожанщина, 13), який пише нещасна жінка до чоловіка, що пішов на Кубань на заробітки; далі нещасна дівчина, котрої відрікає ся родина ізза її провини-непровини (Ворскло, 99) і и.

Змальовуючи сільський побут Щоголів не поминув лиходійницї горілки (Ворскло, 82 і 117), що руйнує селян, — але причину селянських злиднів він находив і деінде. Не сам лише селяни винен своїм злидням, що він безрадий в господарських і суспільних ділах, — тут і вииск ріжних жиродів, недбалість осьвічених людей і знущанє дрібної та великої старшини сто раз біль-

ше, як п'янство, спинають селянина і нарід на шляху поступу і освіти. Щоголів не міг оминати цього боку народнього життя, коли вважав себе українським поетом — і він писав про визиск „жидюги, німця й салогуба“ (Ворскло, 145), про безпомічність селянина в нещастю („Пожежа“, Ворскло, 32), і и. На селі погано, трудно жити чоловікови з душею, з розкритими очима, але і в містах не краще. Поет бачив у місті тільки куряву та камінь, бенкети і безпутє, небогато віри, „всі-б один другого шарпали як звіри“, — та зіпсутє. (Ворскло 107, Слобож. 10). Виходить, що „і тут і там і скрізь погано“.

До сих поезій горя та смутку належать і ті вірші, в котрих Щоголів пише про робітників. Такі: Бурлаки, Ткач, Новобранець, Будинок, Кравець, Косарі, Старець, Швець, Поштар, Мірошник, Могильщик, Вівчарик, Циган (всі у збірнику „Ворскло“), Чередничка, Батюшка, Чабан, Насішник (ті у „Слобожанщині“) — все те поезії з життя робучих людей з їх горем та безвиглядною будучиною, писані то з більшим то з меншим артизмом, повні нероз слів, дуже мало уживаних і взятих з відомого словаря За-кревського, (як поезія „Келіх“ Ворскло, 153), а иньшим разом знов з такими чудовими строфами, як н. пр. остання в „Косарях“ (Ворскло, 86):

На покоси впали роси,
не бряжчать об жито коси
на ланах,
і до ранньої зорі
позаснули косарі
на стернях...

Є у Щоголева поезії, котрих зміст — щасливі хвилі життя а то і жарти-сатири, як: Вечір, Добрийдень, Горішки, Швець, Член і и. (у Ворсклі та Слобожанщині), але його сатири — то не поезії; се звичайно неодоладне віршоване з змаганнями на сарказм і дидактику. Скорботна ліра Щоголева співала небогато веселих пісень; тихий смуток, журба, згадки минувшини, смерти, Бога — отсе найчастійші мотиви його ліричних описових творів. У нього досить багато є річей, в котрих є мова про смерть і то найчастійше смерть молоді людини, бо смерть старого не викликає стільки жалю. Таке читаємо в гарній поезії „Навзаході“ (Ворскло, 36) або „Вродниця“ (Ворскло, 63). В поезії „На чужині“ бачимо молоду істоту, що загигає в чужому краю, (Слобож.

6); в „Родині“ мова про смерть молоді матері (Ворскло, 123), — і багато ще є таких поезій у Щоголева, в котрих виступає смерть. Як релігійний чоловік, Щоголів не міг оминати і такого важного питання, як віра в Бога, хоч у него мало поезій, де була-б мова прямо про релігію; за те релігійного духа видко в багатьох поезіях, майже у всіх, де порушив се питання. Щоголів уважає віру єдиним звязком, що держить людей на світі (Три дороги, Престол — у Слобожанщині 130, 70).

Щоголів писав і балади, н. пр.: Чайчині діти, Лоскотарка, Рибалка (ся балада якось силоміць написана), і взагалі у нього багато річей, писаних на народні теми і повіря: Клечана неділя, Колядки, Косарі, Пісня і и. Народні повіря, перевіршовані Щоголеви, майже завсіди виходили складно, не виучено, і їх досить багато, особливо у „Слобожанщині“: На полюванні, Барвінкова Стінка, Ніч під Івана Купала, Золота бандура і и.

Чумацтво та козацтво і в другому періоді діяльності Щоголева давало йому також різні теми до поезій. Яких тільки малюнків нема у нього, особливо з козацького життя! На які тільки способи не сьпівав він про козака, про його коня, про його зброю „із цьвяхами, із бляхами“, про його жупан „сонечком побіляний, кулями постріляний!“ Але Щоголеві козаки се не борці за ідею, хоч і згадуєть ся іноді, що вони бороли ся за християнську віру, — Щоголева займала найбільше козацька вдача, така, як вона здавала ся йому. Чудово змалював він сю вдачу в „Бабусиній казці“ (Слобож. 78). Тут ми бачимо козака, що оженив ся з коханою дівчиною, любив, жалувал, шанував свою дружину — і щастє витало у новій хатині. Але:

Третього року щось став сумувати;
кинув хазяйство, цураєть ся хати,
в річах чуже щось і в очах утрома —
всім він нудить ся і в людях і дома.
Холодно, каже, у стінах могили:
треба як небудь розважити сили!

І от одного ранку — не стало козака: казали люди, що поїхав кудись-то верхи... Та як поїхав, то й рік, і другий, і третій його не було. І тільки третьої весни несподівано з'явив ся він перед любою дружиною, але який?

Скочив на землю з сідла дорогого,
 ледви черкнувшись на мить острогою;
 важний і бравий він став перед мною.
 Кунтуш багатий, широкі вільоти,
 шапка червона, з сапьяну чоботи,
 пояс по стану гнучкому повитий,
 із оксамиту ще й золотом шитий.
 Пил обмахнувши і кинувши в кучу
 ратище, шапку і шаблю блискучу,
 каже він: „Ти й не змінилась, Оксана!
 Як же без мене жила ти, кохана?
 Глянь бо на мене!... Хіба не пізнала?...

Бач, нудно зробилось козакови у Дикому Полі; нудно за
 чорними бровами, за карими очима і він прилетів аж із Січи

. щоб глянути в вічі,
 прямо-ж у вічі твої, моя любко,
 та подивитись на тебе, голубко!

І весело стало в хаті після сього! Молодий Запорожець на-
 віз усякого добра.

Руку засуне в глибоку кишеню,
 витаска грошей повнісіньку жменю,
 кине круг себе та й крикне: „Горілки!
 Грайте цимбали, скрипки і сопілки!
 Хай усі люде на слободах знають,
 як Запорожці бенкети справляють“!

І безперестанна гульня ішла аж три тижні. Але обридло
 і се; відразу кинув Василь пити, став без міри шанувати жінку,
 їздив по ярмарках, накупував родині усякого добра і стільки
 придбав його, що стало носити цілому поколінню жіноцькому. Оксана
 тільки радіє своєму щастю, але ненадовго...

З тиждень чи зо два й тепер поминуло.
 Бачу — Василь мій задумав ся знову,
 шепче коневі невідому мову,
 зброю блискучу йому натягає,
 шаблю до боку за ремінь чіпляє;
 глянув на сонце, промовив: „Не рано!
 Ну, прощавай же, серденько Оксано!
 Десь на степах в татарвою побю ся,
 а до тебе таки, мила, верну ся“.

Я й за стремено вхопитись не встигла,
як по дорозі кура полетіла, —
вітер із степу на мене повінув...
Згинув!... Як вітер, Василечко згинув!...

Як гарно змальовано тут і ту думу, що знов козака спови-
ває, і той гіркий, сердешний ляконізм, з яким Василь прощаєть
ся з жінкою, і та хвиля, в яку Василечко згинув як вітер...

А між тим ось яка доля стріла ниншого козака. Ми бачимо,
як він їде до дому в рідну Гетьманщину, повний гордого само-
любства, повний надій, що все найде таким, як кинув. Ось він

в слободу коня звертає, вулицю проїхав,
вдарив ратищем в ворота, крикнув: пугу! пугу!
Вийшла дядина, пізнала Запорожця з Лугу.

Бач, навіть з коня не зліз гордий Запорожець перед воро-
тами рідної оселі і гордо питає в тітки:

Гей, була здорова, тітко! Деж се батько й мати,
що і досі не виходять сина зустрічати?

А тітка відповідає з дійсно українськими кпинами:

Батько й мати? Довго, синку, довго тебе ждали,
мабуть ждати їм обридло, так поумирали...

Почувши се, козак перехрестив ся, з сумом подивив ся на
рідну хату, і вже з затаєною обавою, але все ще гордо питає
в тітки:

Добре, тітко, се я чую... Щож ти про дівчину
скажеш тую, що любив я, — гей, про Катерину?
Може замуж вийшла дівка й діточок придбала?
Хай їй легко буде жити, коли не вмирала...

Але на се, вже зовсім несподівано, відповідає йому тітка!

Умирати не вмирала, а як засмутилась,
так в черницях, мій козаче, он де опинилась!
Ох, якаж була хороша, та як надівала
перед постригом на личко чорне запинало.

Мов ножем різало по серци кожде тітчине слово. Протетіли
перед очима козака чорні брови, гнучкий стан, довга коса — і він
не сказав нічого...

Тільки ткнув у зуби люльку, ляснув вороного,
крикнув: „гайда! гайда, коню!“ До сідла вклонив ся,
та назад у Дике Поле як стріла забив ся...

(Запорожець, Ворскло, 38).

Сам Щоголів найбільше цинив свої поезії про козаків; він щільний поринав душею в козацьких часах, згадував минуле і сумував, що колишня слава не вернеть ся. Січа зруйнована і тільки

Вітер віє округи —
і хлюпочуть ся по пісках
Чортомлика береги... (Ворскло, 151).

Замовкли і сьпівці Запорожа — кобзарі вже не знають пісень про Хмеля, про Дорошенка, про Сірка (Слобож. 110), — степи поорані, могили покопані, все минуло ся.

„Истинная сфера его творчества“, — справедливо каже про Щоголева В. Г.—ко (Кіев. Стар. 1884, за січень) — „небольшая картинка, типъ, проявленіе какого-либо чувства, — все согрѣтое сильныиъ лиризмомъ“. У Щоголева дуже багато таких малюнків, де він абстракції дає конкретний образ, рослину одухотворює, звіреви дає людську мову, а то просто пише малюнок. Ось, наприклад „Колодязь“ (Слобож. 52), що зазиває до себе прочан і обіцяє їм дати цілющий напиток, або „Гаївки“ (Слобож. 64), що сьпівають :

Наші тілечка з ефіру,
наші крильця з вітерків;
відкиля ми прилетіли,
ми не знаєм від віків.

Живучи росою травки,
медом дишем ми з квіток,
наші горниці — долини,
чиста річка і лісок.

І не малось ще нікого,
хто-б над нами царював,
ми сами собі цариці
в царстві дерева і трав.

Що-до малюнків природи, то їх у Щоголева дуже багато. Вихований серед дивної природи України, відчуваючи сєрцем її ненаглядну красу і посвятивши їй всю свою творчу діяльність, він і повинен був сьпівати багато про природу. І дітям радив він читати як найбільше з величної книги, що зветь природа (Ворскло, 112) — і сам ціле життя виконував сю раду. У „Ворсклі“ і „Слобожанщині“ ми й находимо ті його пісні про природу України, а то і чужини, як Криму; н. пр. Весна, Травень, Зозуля,

Пасішник, Степ, В степу, В діброві, На зрубі, Озеро, Осінь, Листопад, Заверюха, Зимовий ранок, Ялта і н. Возьмім для прикладу чудовий малюнок степу в літі (Ворскло, 53):

Іду шляхом — сонце сяє,
вітер з травами говоре:
перед мною і за мною
степ колишеть ся, як море.

Крикнув перепел в ярочку,
стрепет пирхнув над тернами,
по кущах між дерезою
ходять дрохви табунами.

А затихне вітер буйний —
степ, мов камінь, не двигнеть ся,
і як килимом багатим
весь квітками прибереть ся.

Тихо всюди; тільки де-де
вітерочок пронесеть ся,
та на землю ізпід неба
пісня жайворонка лєть ся.

Он нагнулась тирса біла,
звіробой скрутив стебельці,
червоніє материнка,
як зірки горять козельці.

Степ зелений! Степ широкий!
Ще узька твоя дорога:
тим же тут молитъ ся можна,
тим тут можна бачить Бога!...

Хтось, не памятаю — хто, сказав: „Україна любить свою дівчину“ — і се дійсна правда. От і Щоголів, поет України, співав дуже багато про дівчину: найбільша частина його поезій так або инакше відносить ся до дівчини. Описував він нам її і дитиною і дорослою, смутною і жартовливою, веселою і з розбитим серцем... І мало у нього поезій, де дієвою особою була-б інтелігентна дівчина; найбільше таких, де мова про просту селянку-Українку, її долю, її радість і смуток. Сюди треба би зачислити поезії: Лялька, Над потоком, Хата, Сон, Горішки, Черевички, Вербиченька і багато иньших.

Що-ж сказати про всю діяльність Якова Івановича Щоголева в усім її обширі? Він був поет, поет цілою своєю душею, всіми своїми почуттями. Се артистичне чутє підносило його понад рівень буденних людей, давало йому змогу почувати серцем найвисші краси як природи, так і взагалі всього красного на світі, будь то пісня, музика чи вірш. Але він більше був поет обсерватор, ніж поет письменник; не завсїди він хотів писати, не переливалось у нього через край се бажанє і він міг замовкати на цілі роки, що, звичайно, впливало на розвій і блискучість його талану. „Щоголевъ хорошо обдумалъ свои поетическіе ресурсы. У него есть начало важное для писателя и не часто встрѣчающееся: правильное сознание своихъ силъ; нѣтъ пьесъ рефлектирующихъ и нѣтъ тенденціозной поэзи“, каже В. Г—ко. Се все

дійсна правда: ті дидактичні поезії, котрі ми бачимо в „Ворсклі“, є помилкою, і коли критика доказала Щоголеву се його збочене зі свого шляху, він кинув таку поезію і почав робити своє маленьке, але гарне діло. Вірш у нього завсіди звучний, поетичний, рими випливають сами зіпід пера, бо в період творчости автором частійше опановує натхненє, ніж тенденція, частійше він репродукує здобутки серця, ніж користуєть ся досвідками холодного розуму.

Мова гарна, але трудно сказати, щоб зовсім чиста: часто попадають ся слова московські, а російських докінчень слів так і в кожній поезії можна знайти багато. Автор любить иноді вживати архаїзмів або чужих слів, добутих зі словників Закревського та Пискунова, як напр. габіт, плік, борва, надро, пранщибер, поневаж; бере иноді слова з польського (гербата, цьвіченє, до шенту, без встренту); иноді вживає слів не в відповідному змислі, як напр., мусити в змислі „хотіти“, квапитись в змислі „користуватись“, весіле в змислі „веселощі“, перістий походить у нього від „перо“, хоча слово перістий має своє осібне значінє. Се все походить у Щоголева з того, що він не мав наміру бути письменником і не студіював через се мови докладно. „Моиими наставниками въ языкѣ были порубежья Полтавской и Харьковской губерній“, каже Щоголів у своїй передмові до „Слобожанщини“, і — тільки. Поза ними не дуже дотепними наставниками Щоголів не хотів бачити нічого. Але взагалі — у нього більше гарного, ніж поганого, більше вірного, ніж хибного.

Хоча між „Слобожанщиною“ і „Ворсклом“ не можна проводити границі, але, коли дивитись на них, як на дві окремі книжки, то між ними є ріжниця. „Ворскло“ молодша, горячійша і... красша; „Слобожанщина“ старша, обачнійша та проте слабша. В „Ворсклі“ більше малюєть ся чоловік, люди, мало думки про себе; в „Слобожанщині“ чоловік старіє ся; приходять і відповідні старечі думки. В „Ворсклі“ коли малювалось кохання, то ми й бачили його, почували, бо сам автор був близьким до переживання його; в „Слобожанщині“ коли приходила авторови охота намалювати щось подібне, він уже підогрівав себе і поезія виходила не з серця, а з голови.

Але й за те, пожалівши поперед, що творчість не була його метою, лише розвагою — велике йому спасибі від земляків!...

І. Хоткевич.

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Залісе — повість *Осуна Маковая*. Чернівці, 1897 р. 420 стор. 12^о. (Передрук з фейлетонів газети „Буковина“).

Сю повість можна було-б назвати: „Галицька біда“. Все в ній, почавши від назви села (є кілька того імени в Галичині) та героїв, що носять найпопулярнішу в Галичині фамілію Левицьких, і до тих подій, що заповнюють сю книжку, — се все сіра, звичайна буденщина, події, що подибують ся на кождім кроці і рідко яка повість зможе увести чужого, напр. читача з російської України, в круг обставин нашої Галилеї й її мізерії, як ся.

Описувані події містять ся в протягу півтора років — 1891/2, отже жите цілком сучасне. Місце акції є глухе, бідне галицьке село Залісе. Історія починаєть ся оповіданєм про страшний цїкльон, що починив тяжкі шкоди в сїм селі літом 1891 р.: спалив церкву, понищив засіви, хати. Бідне село стало ще біднійше, і се збідніне селян жусїло відбитись на сїльськїм сьвященнику з його родиною. О. Левицькому все тяжше приходилось зводити кінці з кінцями. Численна родина, три доньки на виданю, син гімназист, що провалив ся з матурою, старший син — укінчений богослов,*) що ніяк не може ожентись; на довершенє родилась ще і шоста донька. О. Левицький не був позбавлений громадських інтересів, він навіть посварив ся з місцевим дідичем за останні вибори, але економічні клопоти все більше опановували його і все дальше відсували иньші інтереси; він не передплачував ніякої

*) Се-б-то скінчив теологічний факультет університету; висьвяченим на сьвященника може бути тільки такий укінчений богослов.

газети, не кажучи за книжки, не мав спромоги дати якоїсь більшої осьвіти своїм донькам, цілком залишив своїх парохиян, та не жалував їх, коли приходило ся взяти за живого чи за мертвого.

Сеї образ вічних материяльних клопотів та й журба за сю цілком незабезпечену родину насували гадку старшому синові о. Левницькому — Славку (Ярославу), чи не ліпше було-б йому висьвятитись безженним. Ся справа тоді висіла в повітрі, і львівський синод галицького духовенства мав у своїй програмі сю справу; від селян Ярославу теж доводилось чути, що безженні свьятики були-б ліпшими. Але виходною точкою для сих гадок була у нього властиво неудача з своєю женячкою. Він мав наречену і несподівано дістав гарбуза: трапила ся ліпша партія — гімназияльний професор, і дівчина зламала своє слово. Ярослав удавав спокійного, але ся справа глибоко вразила його, він довго не міг забути невірну дівчину і довідавшись, коли буде її весіле, поїхав подивитись, як вона буде вінчатись з иньшим. Родина кучила йому, аби спішив ся женитись і висьвятитись на свьятика, та взяти женячку так прозаїчно і, втративши одну наречену, вибрати собі иньшу — на се у молодого богослова не ставало серця. Але й відважитись на такий безповоротний крок, як висьвяченє безженним, він не міг відразу, і він протягав час, живучи та нудячись в домі свого батька.

Заняте найшлось одначе скоро в ролі домашнього учителя в домі місцевого дідича Заборовського, досить типового галицького шляхтича — напів зруйнованого пожичками, мало осьвіченого, досить добродушного, але з добрим запасом польського й шляхетського шовінізму. Він був оженений з селянкою, вона вмерла саме перед тим, полишивши трое дітей, між ними дорослу доньку, що дуже тужила за матірю. Аби знайти якусь розривку для доньки, Заборовський шукав для неї товариства в сімї пароха, запрошував Ярослава й його сестер до себе; сестри не користали з сих запрошень, але Ярослав бував в нудьги, далі взяв ся вчити меншого сина Заборовського, а згодом перейшов до „двора“ *) на мешканє. Він з часом ближше познайомив ся з донькою Заборовського — панною Манею, дівчиною інтелігентною і доброю; її сватав сусід-дідич, але вона не хотіла його, їй далеко приємнішою була компанія Ярослава.

*) Технічна урядова назва для оселі дідича-поміщика.

Заразом мав Ярослав спроможність розглянутись в сільських обставинах. Село було дуже занедбане. Правив ним війт Костишин з клікою своїх прибічників, в спілці з місцевим глитаєм-корчмарем Жидом Зільбером; власти піддержували Костишина „з причин політичних“, як „порядного“ послугача — от звичайна галицька історія, і Костишин безкарно живив ся громадським грошем і робив що хотів. Ярослав розвідав ся про сю відворотну сторону сільської адміністрації від одного з проводирів сільської опозиції — „радикала“ Головатого, старшого вже господаря. Костишин одначе упав, незручно обікравши громадську касу — се викрилось (завдяки Ярославу), кліка Костишина пішла до суду, Головатий кандидував на війта, опозиція взяла гору, село трохи зарухалось. Ярослав у спілці з швагром-учителем Горошинським, що оженив ся із старшою його сестрою, заходив ся коло завязана читальні; Горошинський почав учити сьпіву; один з молодших селян відчинив крамницю, але вона не пішла. Селяне почазались взагалі апатичними, через що Славко знеохочував ся.

Розворушила селян несподівана пригода: в село приїхала донька одного з господарів, котра своє авантурниче житє закінчила тим, що в Америці вийшла за якогось богача, повдовіла і тепер вернулась „вмерти“ до свого села; вона справді вмерла незабаром, але значну суму дарувала на церкву. Заходились жваво коло її будови, заразом се збудило нове житє в селі; Горошинський завів науку для старших, відчинено братську крамницю. На війтівство вибрано Головатого за помочю Заборовського — на нього вплинув безпосередно і через панну Маню Славко.

Але в родині Левицьких хоч по тих тяжких обставинах дещо поправилось — одну доньку видано за Горошинського (батько довго не приставав на зятя-учителя, але тяжкі обставини взяли своє), другу — за укінченого філософа Дороша, селянського сина з того-ж села, що взяв у Львові суплєнтуру,^{*)} менший брат Славка зложив матуру, але прийшла иньша біда: сильно захорував о. Левицький. Перед очима ставало тяжке питанє — що буде з сімєю, якби він умер. Славко, що вивчивши сина Заборовського, вернув ся на житє до дому свого батька, мусів знову думати над своїм сьвя-

^{*)} По російській термінології се буде „исправляющій должность“; хто не зложить професорського іспиту (досить трудного), не може бути дійсним учителем (професором), і звичайно кандидати сидять досить довго на сих суплєатурах з лихою платнею 600—700 злр. річно.

щенством — все-б на випадок смерти батька він міг би бути адміністратором парохії. Він останніми часами рідко бачився з панною Заборовською — вона його оминула, спостерігши, що її відносини до Славка стали предметом сільської уваги. Сама панна Маня була зажурена: її батько, ледви відбувши жалібний рік по жінці, оженив ся з сусідкою. Славко мало тим всім займався. Його серцева історія досить простигла за той час. Гадка про Маню часом насувалась йому, але шлюб з нею уважав він річею неможливою; тож зіставалось вернути ся до свого заміру — висвятитись безженним.

Але панна Маня одного разу запросила його до себе і сама признала ся, що його любить. Славко відповів таким самим признанєм. Одначе бачитись з Манею міг він тільки уривком; мав час роздуматись, і його давній скептицизм зараз віджив: Заборовський ніколи не пристане, аби Маня вийшла за нього, сей плян здавав ся йому неможливим. По кількох днях він постановив не бачити ся з нею, не відповідав на її заклики й листи та умовленя — не зв'язати на перешкоди. Тимчасом о. Левицький хорував тяжко, і родина наставляла на Славка, аби спішив ся висвятитись, хоч би і безженним (а перед тим рішучо противилась, аби мав зістатись безженним). Під натиском сих обставин Славко подав ся до посвященя, хоч волів би протягнути, бо не знав, чи добре робить. Він виїхав до Львова, де й Маня тоді була, і страшно її вразила чутка, що Славко ординуєть ся (висвячуєть ся); Славко її не бачив. Його висвятили й слідом прийшла телеграма — спішитись до дому. Батька застав уже на сконаню. Він вмер слідом. Славко лишив ся адміністратором парохії по батьку. Оповіданєм про посвященє нової церкви, коли до Заліся приїхав владика, а Заборовський заявив, що дасть презенту Славку,*) кінчить ся історія.

В моїм оповіданю, до полишено цілий ряд бічних епізодів, фабула виглядає далеко більше одноцільно і гладко, ніж виникає вона при читаню. Власне се є головна хиба повісти що до її зверхнього боку, що маса нагромаджених в ній епізодів (правда, переважно інтересних), вплетених поміж акцію, яка має розвиватись в повісти, досить слабо тримають ся купи і не зв'язані нічим крім того, що діють ся в Залісю. Автор мав, очевидно, головною

*) В переважній більшості сел право порученя кандидата єпископату для наданя парохії належить місцевому дідичу-поміщику (право презенту).

метою — дати образ типового галицького села — не дурно і повість має назву цього села, але виглядає, якби він зібрав колекцію різних характерних оповідань про сільські обставини в Галичині і зложив їх до купи. Деякі епізоди — от як паниця Криворукий підпалює Жида, або як селяне побили Мазурів, що хотіли купувати ґрунта в селі, або як владика мирив чоловіків з жінками на посвященю церкви — по просту сказавши, ніяк не зв'язані з фабулою, а хоч взагалі ці оповідання інтересні і бодай переважно зачеплені з живого життя, тож можуть читача познайомити з галицьким життям, однак мозаїчність дає себе відчувати досить сильно при читаню. З поданих автором численних образків не складається повного, суцільного образу. Ці образки мають деталі, часто відірвані, вони надають ся для другорядного пляну, аксесуарів при якійсь иньшій акції, але для того їх за багато, та й такої другої акції, як побачимо, теж нема. Деякі основні форми сільського життя полишені, або зачеплені кількома словами, по дорозі; та еволюція сільського життя, що має переходити перед очима читача, зачеплена злегенька, скільки з нею вязалась доля иньших героїв повісти; така напр. интересна справа, як утворенє поступовійшої партії Головатого, його боротьба з противниками і побіда, що повинна-б лягти в центрі повісти, якби дійсно автор вдержав плян — дати нам образ галицького села, згадана кількома словами...

В рами цього ширшого образу галицького села в повісти вставлено менший — життя сьвященничої родини о. Левицького. Ся родина займає в повісти більше місця, ніж би того вимагало виясненє сільських відносин або історія Славка, що становить властивий нерв повісти, і ми можемо догадуватись, що автор мав сьвідому задачу змалювати сьвященниче життя. Однак і тут освітлена тільки одна сторона цього життя — скрутні материяльні обставини і повна незабезпеченість. З родини окрім Славка трохи більше освітлені тільки фігури о. Левицького і його матери — невсипущої господині бабці Клявдаї, і то фігура о. Левицького взята досить односторонно; невиясненим зостає ся напр. як сей цілком забитий материяльними клопотами чоловік міг виявити цивільну відвагу підчас виборів і посваритись через них з своїм дідичом: очевидно, в сім чоловіці було щось більше окрім материяльних клопотів, але автор не постарав ся заглибитись в сей характер, обмежившись загальним рисунком сьвященничої мізерії.

Натомість автор дав досить місця історії про те, як Зоня о. Левицького вийшла заміж за Дороша, хоч сю історію, досить шаблонно, можна було б сьміло поминути, бо вона дуже мало додає до характеристики обставин, а фігури самої Зоні й Дороша зроблені досить поверхово і не інтєресно.

В паралелю попівства змальовано і двір — Заборовського з донькою, але сей образок ще менше докладний; фігура Заборовського теж зроблена кількома загальними штрихами і взагалі двір в повісти не більше має ролі, як кілько треба для головної фабули повісти, що обертаєть ся коло особи Славка.

Сей Славко — се є та нитка, що звязує до купи різні елементи повісти. Жиючи на селі, він починає приглядатись селянському життю і завдяки тому ми довідуємось про сільську адміністрацію; його знайомість з Заборовським вводить в нас в круг двірського життя; доля родини о. Левицького привязана до особистих справ Славка, і в залежности від неї стоїть доля сього останнього. Але звязок сей досить механічний. Досить дивно виглядає, що Славку аж тепер почали відтворяти ся очи на сільські обставини, і він довідуєть ся про них аб ово мов би який чужинець: адже не кажучи за давнїше він вже просидїв і перед тим рік у батька; чи не думав більше за ніщо, тільки за женячку? Очеvidно, автору того було треба тільки, аби мати притоку до оповіданя. Що деякі епізоди зовсім не звязані з сею головною фабулою, сказав я вище.

Історією Славка зачіпає автор різні справи і теми, та не задав собі праці котрусь з них обробити відповідно, аби мала початок і кінець. На вступі зачіпаєть ся історія за справу безженности сьвящеників Се саме по собі цікаве питає, але в Галичині воно має практичний, сучасний інтєрес, бо духовна зверхність від довшого часу протєгує безженність (є і спеціальний розсадник безженного духовенства — руська семінарія в Римі), а на недавнім львівській синоді, як згадано, ся справа стояла в програмі, хоч і не прийшла до ухвали; скільки нам відомо, в однім з недавніх випусків львівських богословів кільканаїцять питомців висьвятилось з власної охоти безженними. Отже справа, кажу, з інтєресом сучасности. Автор вкладає в уста оборону безженности, наводить моменти, що промовляють за нею то з становища громадського, то інтєресів самого сьвященства, а в данім разі — родини Левицьких; ми-б могли сподіватись, що в дальшій опові-

даню се питанє буде вяснене в той чи иньший бік, але автор пускає його з очей, чуємо за нього щось уривково й випадково, і коли Славко нарешті висвячуєть ся безженним, то робить се властиво не з переконання, а під натиском обставин — хороби батька, і при тім він „не був пересвідчений, що робить добре“. Читач зістаєть ся в непевности, чи се був крок тільки виимушений, не добровільний, чи безженність мають оправдувати громадські мотиви — більша спроможність не бути тягаром громаді і свободи — працювати для неї, чи особисті — можливість ліпше забезпечити своїх свояків, не маючи власної родини. Особисто від автора я знаю, що він не мав заміру боронити безженности; повість робить те вражінє, що автор хоче що найменше піднести деякі моменти, що промовляють за нею, та він ані теоретично сеї справи не вяснив, ані не подав нам образу, як той безженний сьвященик показав себе в відносинах до громади і своєї родини, так як уложилось жите сього самого безженника в селі, де жила і та дівчина, котру він любив, та не зважив ся побратись, і як він сам оцінював свій крок. Що до мене, то я зістаюсь і по прочитаню повісти при тім сильнім переконаню, що як сильні духом і характером особи, одушевлені охотою робити щось для громади, будуть користними для неї і в традиційних обставинах, так для слабих і непевних, кому сеї тягар за тяжкий, не багато поможе безженність, а може як раз розірвати той живий звязок, що ще лучить сільське духовенство з народом, і зробити з нього урядників, цілком байдужих до своїх парафіян.

Важний момент в композиції повісти становлять відносини Славка до села — аби перебороти свою сердечну скруту, заходив ся він коло селян. Отже автор зачіпає дуже важну, хоч і часто обговорювану, справу про відносини інтелігента до селянства, про роботу його на селі і про способи культурного поступу. Крім такого теоретичного інтересу, се й дуже важний момент в повісти супроти показаного автором образу всякої біди та мізерії на селі і для характеристики героя в повісти. Але автор збуває й сю справу досить побіжно. Славка він рекомендує нам як патріота, що ще в семінарі уложив собі плян працювати на селі (ст. 196), одначе сеї патріот почав придивлятись до сільських справ, коли його вибила з колії неудача з женячкою, і скоро переконуєть ся, що робота в Залісью „не по його силам“, та тільки аби не мати часу думати про свою утрату, займаєть ся селянськими

справами — „кудись треба було час подіти“ (ст. 205). При нагоді веде він довгу дебат з панам, але хоч при тім, по словах панни Мані, дуже цікаво виглядав, особливою мудрости і оригінальності гадок не показує — міг би автор сю дебат значно скоротити.

Про заходи Славка і його швагра коло селянського поступу довідуємось, що вони попереду не велись, а потім повелись, одначе се збуто кількома загальними увагами, тимчасом як раз тут лежить безперечно одна з інтересніших сторін сучасного народнього життя, і автор міг би положити се в основу своєї повісти замість давати поодинокі образки селянських звичаїв. В результаті і патріотична робота Славка, аби „кудись час подіти“, дає його патріотизму досить непохвальне свідомство (а з тим взагалі значно уймає громадського інтересу історії, що оповідає автор), і одна з найцікавіших тем, зачеплених автором в його повісти, зісталась нерозвиненою. Додам, що й та американська історія, що робить раптом щасливі переїзди в селі, належить вже до заїзжених, перестарілих способів композиції.

Відносини нашої духовної інтелігенції до двора могли-б бути теж цікавою темою; та скільки знаю сучасне галицьке жите в теперішніх часах, коли між усім, що руське, і тим, що польське, зарисувалась непроходна безодня і поділила їх на два цілком особні світи, такі відносини двора до свідомої, скільки небудь патріотичної священичої родини все більш належать до минувшини. Заборовський раг forse пробує навязати ближші відносини із священичою родиною задля своєї домьки, попирає сільських „радикалів“, протегованих Славком і йому дає презенту в своїм селі, і сей запалений патріотник Славко, що якось досить легко входить в двірські сфери — все те що найменше — не типове. Відносини двора до селян ледви порушені. тимчасом оповідаєть ся дещо зовсім маловажне для фабули повісти: мало цікаве, як женячка Заборовського.

Фігура панни Мані не визначаєть ся особливим житєм. Її духове жите зістаєть ся для нас неясним. Не знаємо, чи ся дівчина хотіла тільки ужити життя: злучити ся з чоловіком, що їй подобав ся, не вважаючи на соціальну різницю, чи не були їй чужими і якісь духові інтереси, і вони мали свій вплив на її замір. Поза довгими і досить нецікавими розумованями, які в формі розмов провадять між собою Славко і панна Маня, психологія їх відно-

син невияснена і взагалі історія сієї любови зроблена недбало. Несподівано, без якогось приготування, наступає любовна сцена, і також сухо по кількох сторонах зроблене закінчене; роман Славка робить вражінє чогось крайно анемічного, мізерного: чоловік той немов любить, дівчина готова перебороти всі перешкоди, а він без особливих надумувань пускає се все в трубу тому тільки, бо переконаний, що Заборовський не згодить ся на сей шлюб. Гай-гай, що-ж се за чоловік, що робить громадську роботу, аби збути час, без всякої сили щось зробити, а в сфері чуття зрікаєть ся любови з страху, що прийдець ся посваритись з заліським панком. Було-б дуже сумно, якби такий чоловічок міг бути репрезентантом галицької молодіжи. А може автор хотів його виставити як міру середнього богослова, міру дійсну, не прикрашену, більш негатиwну, як позитивну? З сим би не годились штрихи якихось вищих інтересів, кинені на нього автором, і сам спосіб мальованя — виглядало-б подекуди, що се мав би бути чоловік вищий від середнього рівеня. А при тім він і на середнього чоловіка видаєть ся мені мало реальним, за мало живим.

В результаті — село, що є головним предметом в ідеальнім пляні повісти, представлене в ряді детальних образків і образочків, та вони не складаючись на суцільний образ, дають тільки тло, декорацію для уміщеня в фокусі повісти індивідуальної історії, але зпов своєю масою завалюють сю історію, входячи в неї на кождім кроці, ослаблюють акцію, що йде дуже мляво. Правда, і сама історія героя дуже не героїчного, що від нехочу робить, від нехочу говорить, від нехочу любить, не може й оживити повісти, бо трудно її мати за якусь акцію, а герою — своєю розквашеною особою когось заінтересувати.

Повість як цілість не удалась автору: нема, кажу, акції, нема взагалі характерів; любовні епізоди шабьонові і досить нудні, діскусії, ведені героєм, мало інтересні, ідейного змісту нема (властиво — автор нічого не зробив з ним); „сконстатувати факт“, як то часто кажуть, автору теж не удалось, бо зібрані фактики не складають ся на якийсь „факт“. Що-ж лишаєть ся з повісти? чи се нездала робота?

Ні, во всім тим сю книжку з інтересом прочитав кождий і ми кождому поручаємо її. Недостачі композиції, акції, характерів заступає ся колекція численних побутових образків, нагромаджених автором. Вони оновіджені в переважній більшості інтересно, живо,

реально. Образки сі піддержують інтерес у читача, що сьміло переходить через слабші частини повісти, знаючи, що незадовго натрапить на новий інтересний епізод. При тім автор порушив, хоч і по дорозі, багато сучасних тем, оповіданє має інтерес дня. Галицькому Русинowi інтересні сі дотепно подані образки сього так добре звісного й близького йому житя, не галицького — за-інтересують сі малюнкп мало відомих йому побутових обставин. В результаті белетристична література наша має ще одну інтересну книжку, а автор піддержав репутацію одного із визначних репрезентантів молодшої генерації новелістів в нашій літературі, репутації інтересного, легкого оповідача, спеціяльно в невеликих побутових образках, що уміє оповісти їх живо, реально, з іскрами оригінального гумору.

Мова, як на сучасну літературну міру, добра, але з огляду на будушу повинна-б бути ліпшою, складня не всюди наша, такі напр. фрази і вирази, як: дробу, в терперішніх часах о поро-з у ш і нє трудно, на що мають люде сплетні робити і т. и. не повинні мати місця в руській книжці. Шан. автор не повинен залишити дальшої праці коло своєї мови.

М. Грушевський.

Димитрій Василівичъ Кулида. Мирни твори 1890—1897 р. Ча-стына перша. Кременчукъ. Друкарня И. А. Дохмана. 1898 р. Цина 30 копійкъ. Ст. 38. На 4-ій сторінці є напись по росийськи: „Каждый экземпляръ, не имѣющій собственоручной под-писи издателя и его печати, считается поддѣльнымъ и преслѣду-ется по закону“. І справді є тут підпис чорнилом: „Д. Кулида“ та штемпель, що з'ображає грецьку ліру і лавровий вінець.

Важко зміркувати, що воно таке отся брошурка: чи се річ обчислена на шарлатанську спекуляцію, чи се продукт манії великості. Незвичайно висока ціна сеї малесенької брошурки про-мовляла би за справедливостію першого здогаду. Додати треба, що два тижні перед виходом „Лірних творів“ роздавали ся на всіх найважнійших улицах Кременчука великі оголошення, що, от, незабаром вийдуть у сьвіт „Лірні твори“ Кулїди (слова „Лірні твори“ друкували ся величезними буквами) і що примірники без авторового підпису і без його печатки вважати-муть ся за підро-

блені. Мабуть се робило ся длятого, щоб заманити покупців, а не длятого, щоб усьому сьвітови оголосити про своє авторство.

Всіх віршів є 43. Писані вони поганою мовою, з безлічю великоруських слів і з такими помилками проти українщини, що, напр., місцевий відмінок від „сьміх“ буде „в сьміхі“ (ст. 34). Зпоміж тих 43 поезій можна налічити з пятеро непоганих: се ті, де автор бере мотив з народньої пісні або казки. Така, напр., „Пісня русалок“ (ст. 27), хоч і вона не бездоганна:

Давайте, сестрички, на берег крутий
сьогодня посходим пограть ся,
веселюю пісню сьпівати почнем,
у ворона грать і сьміять ся.

Побачите, ліс стрепенеть ся старий
і піде луною гукати,
козак молоденький полине у гай —
ми будем його лискотати (sic).

Нарвём ми квіточків, вінки поплетем —
головки свої повкрашаєм,
вулицю, гай темний, козацтво, пісні
дівочі свої ми згадаєм.

Якби д. Куліда тримав ся самісїньких таких простих, нескладних тем, то його поезії були-б путні або хоч могли-б читати ся. Та він натомісць лізе в рефлексію і на кождім ступіні триюфально виявляє свою неосьвіченість, нерозвитість, брак смаку, або навіть цинїчні грубі інстинкти. Хоче він, наприклад, намалювати іділлю: „В ранці“, то от його поетичні барви (ст. 23):

...Рябко уже проснувсь
і ганяє поросят по шляху;
в барлозі кабанчик розвернувсь
і пишасть ся і стогне бідний,
на перині наче віддиха
він після обїду, й поросятко
гарне та біленьке улїза
у барліг: побачивши там батька
і собі рядком пішло — лягло,
хрюкає, відкинуло свій хвістик
і маленькі ніжки простягло:
й йому гарно й весело, бо гріє

Й його сонечко: не розбира
де багатий, сильний, а де — бідний,
де великий пац, а де свиня.

Себе автор нам рекомендує як дуже спокійну людину і навіть вважає своє ім'я за символ тихости:

Довга ніч і хмура і холодна така
та тихенька-тихенька, як я (ст. 36).

Тільки-ж, певно, тиха вода греблі рве. Схоче д. Куліда сьпівати про милу (чи про милих, бо їх у нього перебувало багато, і він їх називає на повне прізвище), то, без сорома казка, найбільше згадує про „білосніжні груди“, на яких він солодко спав. Більше того: був у д. Куліди приятель, що не звик до таких утіх (ст. 27), а мав инакші мрії, — так от поетичний д. Куліда напучує його на праву стежку:

Шкода, мій друже!... бачу, ти не любиш
того, що я люблю: не знаєш ти,
що не на небі тільки сьвітить сонце,
що не в одних степах ростуть квіти (ст. 27).

Поет, зрештою, признаєть ся читачеві, що він жонатий і дуже кохає свою жінку. Щоб випробувати її любов, він удаєть ся до неї от з яким питаннем:

Моя чарівнице! скажи: як умру я —
впадеш на могилу з риданнем глухим?
Скажи: а міняти рішиш ся ти знову
те ім'я, було що твоїм і моїм? (ст. 34).

Наведених уривків вистарчить на те, щоб читач зрозумів, яке віршомазіння оті Кулідині „Лірні твори“. Тільки-ж у д. Куліди знайшов ся панеґрист в особі одного кременчуцького жидка, що устругнув допись до „Полтавскихъ губернскихъ Вѣдомостей“ (ч. 140, 2 іюля 1898): „Недавно у насъ вышелъ изъ печати сборникъ малорусскихъ пѣсенъ и стихотвореній мѣстнаго автора Д. В. Кулиды, подъ названіемъ „Лирни творы“. Авторъ еще молодой челоувѣкъ, но онъ уже давно занимается малорусскою литературой, издавалъ двѣ драмы собственнаго сочиненія на малорусскомъ языкѣ, одна изъ коихъ шла на сценѣ, и, повидимому, обла-

даєть талантомъ. Издаанный сборникъ отличается хорошими стихотвореніями, въ которыхъ сквозить непосредственное чувство и вдохновеніе. Въ стихотвореніяхъ преобладаетъ минорный мотивъ. Книжку эту можно прочесть съ большимъ удовольствіемъ, и мы рекомендуемъ ее любителямъ малорусскаго языка“.

Чи не сором редакціі „Полтавскихъ Вѣдомостей“ друкувати такі речі?

А. Кримський.

Грыцько Грыгоренко. Наши люди на селі. I. Сватання. II. Ось яка „сторія“. Юрьевъ, 1898. 45 боків 8°. Ц. 15 к.

Чистенько й дешево видана книжка та ще й де: в німецькому Дорпаті, що тепер енергічно перероблений має бути на російський Юрєв. Мова так собі, чимало тільки москалізмів.

Заголовок, як бачите, трохи претенсійний: автор хоче змалювати, які суть наші люде на селі. Трохи трудненько зробити се на неповних 43 боках нещільного друку, та автор того не боїть ся, бо йому се важким не здаєть ся. А се через те, що він дуже просто дивить ся на село: все там погано, всі люде погані, то коли хочеш змалювати селян, — намалюй поганих людей, то й будуть тобі селяне. Батьки й матери раз у раз кленуть своїх дітей, щоб вони врешті повмирили, а як озивають ся до їх, то не кажуть „сину“, „дочко“, чи там на імя, а завсїгди: „прокляте зілля“, „ледащо“, „волоцюго“, „стерво“, „с. син“; жалує мати малого сина тільки тоді, як він набрехав дідови на свого дядька, бо матери треба було сієї брехні задля своєї поганої мети. Сестри й брати гризуть ся як собаки. Один брат працювитий і добрий хазяїн, але-ж страшений глитаї і обдирає рідного брата; другий не глитаї, але лежень страшений: маючи ґрунт, з якого міг би жити, старцює, попід вікно з торбами ходячи. Брешуть усі так, що що ступлять, то й брехнуть. І отакі люде на селі всі, принаймні з автороваго тону не можу й подумати, щоб там могли бути иньші люде.

Що на селі багато брехунів, п'яниць, лайливих бабів, нечесних людей, є глитаї і часом — яко виняток — лежні, то се правда; але щоб усі такі селяне були, то сьому вже не правда. Хто жив на селі, той знає, що поруч із усім тим тим лихом, яке

поробила з людськими натурами темрява, біда, соціальна безправність, що панують у нас на селі, — що поруч з усім сям є щось і иньше. Протестанти проти кривди, борці за жите по правді істнують не тільки в повістях та драмах українських письменників, а суть на селі справді. Може вони не так гарно вміють монольоги казати, як на сцені, але вони вміють серцем спочувати правді і силкують ся шукати тієї правди. Чи знаходять, — то иньша річ, але шукають. Є матери, що не люблять своїх дітей, може навіть де й таку можна знайти, що привчає свого сина брехати, але у всякому разі не менше й таких, що не звать дітей „стервом“ ні з того, ні з сього, а звать їх по людському і вчать їх казати правду, — і т. и. Коли автор хотів змалювати те погане, що є на селі, то він мав на се право; але коли автор хотів списати „наших людей на селі“, то він не мав жадного права обмежити ся тільки на негативному і не показати того позитивного, що живе поруч з їм. Автор забув, що жите складаєть ся з темного й ясного, і через те ніякий малюнок, коли не хоче розминати ся з реальною дійсністю, не може складати ся з самої темряви: щоб він був добрим малюнком — йому треба ще світу і всеї тієї ріжнородности колірив, якими виблискує, беручи наші очи, дійсне щоденне жите.

Коли ми все те кажемо авторови, то тільки через те, що бачимо в йому деякий хист і думаємо, що коли він облишить писати тенденційно, то може могли-ме писати гарно.

Б. Грінченко.

Пий, та дмаю розумій! *Ивана Острожмискаго*. Пожертвовано авторомъ Бердичевскому попечительству о народной трезвости. Изданіе Комитета Бердичев. попечит. о народ. трезвости. Цѣна 3 коп. Бердичевъ, 1898. 14 боків маленької шіснайцятки.

В Росіі уряд узяв ся сам продавати горілку. Кажуть, що ніби від сього люде менше пяти-муть. Може.. хоч чому-ж не хочуть, щоб прибуток від піяцтва, який є великою часткою російського державного бюджету, поменшав? Адже коли він мусить не меншати, то і піяцтво мусить теж не меншати... Може я й помиляю ся, але все-ж мені здаєть ся, що „попечительства о народной трезвости“ ліпше могли-б своєї мети досягати, коли-б

поруч з ними не було стільки шинкір, чи то „виннихъ лавокъ“, чи врешті — „винополій“, як їх охрестив народ з поводу слова „монополія“. Так чи інакше, але все-ж міністерство фінансів, за- вівши горілчану монополію, одночасно завело й ті „попечитель- ства“. Вони мають нахилити народ до тверезости, заводячи „чай- ния“, бібліотеки, вистави театральні, читання народні... Все те добре, та тільки земства раз у раз просять (і то безрезультатно) тих, „кому сіє в'їдять надлежить“, щоб скасовано всякі перешкоди й заборони до уряджуваня народніх читань та вистав, щоб пу- щено до народніх бібліотек усі дозволені цензурою книги, а не ті тільки, що позначено в маленькому міністерському каталозі, щоб на народні сцени пушено всі дозволені до вистав пєси, а не ті тільки, які подані в „особомъ для народныхъ театровъ спискѣ“...

Дуже добре, що така більш-менш офіціяльна інституція, як теє „Попечительство“ видала українську книжку; час уже зрозу- міти, що коли хочуть чогось доброго народа навчити, то насам- перед не треба вважати його мову за щось „неключиме“ і немо- жливе. Та на лихо перший захід не так то добрий. Мабуть і ав- тор книжки боїть ся, щоб не поменшало прибутків з горілки, і че- рез те не каже: „не пий!“, але тільки „пий, та діло розумій“. Вся книжка складаєть ся з моралізаторських віркувань про те, що яка то погана річ пияцтво: не то за життя погано з нею, але й після смерти: „Такого пяницю жде давно сатана в свої острі пазури, щоб поволокти його в страшний пекельний огонь і там з другою чортячою червою в смак наредотатись над ним і шпур- нуть його в найглибше закліте огнєве жерело; там він буде шквар- чати без кінця й без міри“. (9).

Добродію авторе! Ви певне, не вірите в таке пекло, яке ви описали, — так на що-ж ви і тепер кажете народови ту неправду, якою його морочено стільки століть і морочуть і досі? Адже вам навіть перший ліпший школяр з народньої школи, може сказати, що „батьюшка йому в школі розказували, що такого пекла з огнем та пазурами чортячими нема“, хоча, звісно, є пекло иньше... До чого-ж тоді вся ваша проповідь з страшною картиною, коли на- віть і по сільських школах дітей уже вчать сьому не вірити? А книжка мусить давати щось більше і красше, ніж тая вбога і мало чого варта сьогочасна сільська школа! Облишмо лиш пе- кельні картини! Красше було-б у такій книзі зайти з иньшого зо- всім боку, з наукового: розказати, яка шкода людському ор-

ганізмови від алкоголю, як алкоголь передає свою нахильність своїм дітям, як алкоголь доводить цілі покоління до страшної дегенерації, нищить силу цілого народу! Наукових фактів, цифр, що дуже виразно доводять се, — скільки хочете можна набрати. Тоді-б ся книжка мала ціну і була-б дуже добрим з'явищем. Та потім ще й те: на що сьпівати гимни „монополії“? Раз, що вона обійдеться ся і без тих гимнів; а друге — якіж можуть бути гимни шинкови, хоч би він звав ся й „винною лавкою“? Коли „монополія“ „загнуздала дурні наші голови... протверезила наші лоби і повернула назад нас до жінок та до обшарпаних дітей наших“ і т. и. (5), то в такому разі на щож і книжку було писати: монополія уже завела тверезість і без книжки д. Острожинського.

Всеж при кінці треба сказати, що у автора є хист до писання популярних книжок, і через те добре було-б, коли-б він заходив ся коло книжки справді науково-популярної — хоч би й про алкогольам.

Б. Грінченко.

З російської України.

(ХІ. археологічний з'їзд у Києві і Київський попередній комітет для уладження з'їзду. — Археологічні екскурсії на Волинь і Поділе. Правила і програма ХІ. археологічного з'їзду. — Принцип рівності мов на з'їзді і запросили галицьких та буковинських учених. — Вага з'їзду для української науки і суспільности. — Проект і закладка київського „Музея древностей и искусствъ“. — Потреба національного музею в Києві. — Колекція В. В. Тарновського і можливість обрусительних заходів навіть в археологічних справах).

Через рік (1—20 серпня 1899 р.) має відбутись ХІ. археологічний з'їзд. Часу до того, здасть ся, ще багато, але як заважити, скільки попередньої праці вимагає уладжене з'їзду, — то не дивно буде, що робота коло сего вже давно розпочалась.

З'їзд має відбутись на території України, в Києві, — то звідси і мусіла розпочати ся вся робота. Засновано київський відділ „Попереднього комітету для уладження в Києві археологічного з'їзду“. Завдання сего відділу дуже широкі і не легкі. Крім самої технічної сторони коло споруження з'їзду, до якої треба докласти багато праці, сей комітет має виробити детальні програми, яко материял для рефератів на з'їзді, зробити чимало поодиноких дослідів та розкопок, владити різні колекції, каталоги і т. и. Головою відділу одноголосно вибрано славнозвісного археолога проф. В. Б. Антоновича, що був головою на всіх попередних з'їздах, починаючи з 3-го. До сего ж відділу входять усі місцеві наукові сили, що придбали собі повагу в історичній літературі, — напр. проф. М. І. Петров, І. М. Каманин, В. І. Щербина, О.

М. Макаревський, В. П. Науменко та інші. Такий склад виділу, що веде всю справу, дає певність, що археологічний з'їзд буде багатий цікавими науковими працями з поля української археології, історії, літератури та етнографії.

Головним районом археологічних вислідів на час XI. археологічного з'їзду призначено Волинь. Ще в літі минулого року робили археологічні екскурсії на Волинь — проф. Антонович, К. М. Мельник та д. Беляшевський. Сего літа археологічні розкопки на Волині поручені виділом теж В. Б. Антоновичу та К. М. Мельнику. Нам довелося довідатись, що ся остання екскурсія, хоч вона ще і не скінчена зараз, встигла збагатити ся цінними даними. На території Поділя виділ поручив розкопки свящ. Ю. О. Сіцінському, що відомий своїми працями по історії Поділя.

Правила і програма з'їзду оголошені вже в брошурі „XI. археологічний съїздъ въ Кіевѣ“. Членами з'їзду можуть бути і учені товариства та інституції і приватні особи, що хочуть брати в нему участь і внесуть грошову вкладку (4 рублі). Засідання з'їзду мають бути публичними, — на них може бути всякий, кого інтересує справа. Доступність засідань з'їзду для широкого загалу публіки та легкість здобути кожному членське право — треба вважати одною з найсимпатичніших ознак з'їзду. Для ширшої публіки буде ще крім того споружена археологічна вистава, до якої увійдуть колекції як цілих інституцій, так і приватних осіб, що згодять ся дати свої колекції на час вистави археологічному комітетови. Вистава буде ділити ся на 6 відділів, кождий уладжений ученим спеціалістом. Відділом первістних старинностей буде заряджувати проф. Антонович, церковних — проф. Петров, історичних — проф. Завитневич, клясичних — проф. Кулаковський, відділом старинних географічних мап і плянів — д. Кордт. Щоб улекшити для публіки ознайомленє з виставою, виділ ухвалив видати відповідні катальоги. Підчас самого з'їзду видавати-муть ся справозданя з кождого засідання, а після з'їзду повинні вийти „Труды съїзда“.

„Правилами“ з'їзду затверджено право виділу, як що він признає користним, запросити на з'їзд і чужоземних учених, що можуть читати реферати на своїх рідних мовах — французькій, німецькій, та південно- і західно-славянських (§§. 6 і 29). Така постанова має велику вагу для української науки і мови, і можна сподівати ся, що українські учені скористують ся правом — ужи-

вати на з'їзді українську мову і приготувлять на з'їзд відповідні реферати. З українських учених на з'їзд запрошено між иньшими — професорів Грушевського, Смалья-Стоцького, Колесу та д-ра Франка.

З'їзд буде ділити ся на сих 11 секцій: 1) древности первісні, 2) древности історично-географічні та етнографічні, 3) Памятки штуки, 4) побут домашній, юридичний, суспільний, військовий, 5) древности церковні, 6) памятки мови і письменства, 7) древности клясичні, візантійські та західно руські, 8) древности південних і західних Славян, 9) древности східні, 10) нумізматика і сфрагістика і 11) памятки археографічні. Оголошено вже питання, що мають розглядатись на з'їзді. Питання ті здебільшого мають український характер. Через се можна сподівати ся, що з'їзд мусить викликати у нашої суспільности більший інтерес до рідної історії, літератури і мови, мусить більше менше вплинути на його самосвідомість.

Заговоривши раз про археологічні речі, не можна поминути мови про Київський „Музей древностей и искусств“, що його закладено тієї осени. Думка про музей, де-б зібрано було всі памятки української старовини, що збереглись до наших часів, вже давно зародилась у де-кого з київських археологів, та на жаль їй так і довело ся зоставатись тільки думкою аж до минулого року. Торік справа музею пішла трохи иньшим шляхом: за ініціативою тодішнього генерал-губернатора графа Ігнатєва в осени відбула ся закладка будинку під музей і оголошено конкурс на проєкт будинку. Після конкурсу з'явило ся 14 проєктів, але ні один з них не задовольняв потребам музею. Тоді ухвалено було звернутись до місцевих архітектів. Проєкт виробив архітект д. Бойцев і після деяких поправок його ухвалено прийняти. Місце для музею призначено проти Царського саду на Олександрівській улиці. Після проєкту д. Бойцева музей мати-ме форму чотиригранника, по 10 сажнів в кожний бік. Фасади будинку будуть прикрашені колонадами, статуями і т. и. Середню частину будинку займе велика на два поверхи саля, а кругом неї будуть менші салі на один поверх. Велика саля зовсім не мати-ме бокових вікон, а світло проходити-ме крізь скляну стелю і дах. Всіх саль в музею на двох поверхах буде 14, а окрім сього пропоновано салі в партеровій частині будинку для читання лекцій, бібліотеки, архиву і т. и.

Такии чином вже стала ся закладка будинку під музей, вироблено проєкт, але все-ж справа скінчить ся не швидко. Причина сьому, як звичайно буває у нас, — брак коштів. Будівля музею коштувати-ме не менш, як 400.000 руб., а товариство „древностей и искусствъ“ має тільки 175.000 р. Є чутка, що товариство навіть дійшло до переконання, щоб не будувати спеціального музею, а купити готовий будинок, але о скільки ся чутка певна, про се годі сказати, бо товариство про свої заходи ні одним словом не обзиваєть ся і не дає ніяких відомостей про свої справи і обставини. Чи так, чи инакше, а певно не швидко доведеть ся Київу мати свій музей, хоч річей для того музею вже зібрано досить.

А тимчасом національний музей в Києві — се одна з важнійших наших потреб. Тепер в Києві є кілька приватних колекцій (до самих богатих з тих колекцій треба зачислити колекцію В. В. Тарновського). Збирачі всяких річей, памяток старовини, потратили були багато коштів, праці часу і тимчасом всі ті колекції зовсім не зроблять тієї користі, яку могли-б робити, бо для широкої публіки вони тепер цілком недоступні. Перенесені в публічний музей, всі ті цінні здобутки могли-б стати ся одним з певних засобів до розвитку історичної самосвідомости нашої суспільности на Україні. Є чутка, що властители деяких з тих музеїв навіть згоджувались подарувати свої колекції публічному музею, але київська адміністрація поставила такі умови, яких виконати не можна було не тільки з погляду національного, але й просто з погляду наукової поваги до цінних колекцій. Кажуть, напр., що знамениту колекцію В. В. Тарновського хотіли так розбити між усяким різнобарвним матеріалом, що вона мусіла-б цілком утратити свій основний характер. Певна річ, що д. Тарновський, що цїлий вік свій складав колекцію, не згодив ся на таку пропозицію, і тепер хоче подарувати свою колекцію Чернігівському Земству. Земство, певно, не схоче зруйнувати цінного дарунку і пошанує його більше. Велика шкода для Києва, коли цінна колекція д. Тарновського перейде до иньшого міста, але се всеж буде красше, ніж те, щоб вона стала одним із засобів „обрусенія“.

Spectator.

З культурного життя на Україні.

ЛИСТ З ЧЕРНИГОВА

(Шевченкові роковини. — Лекції В. В. Лесевича та В. А. Млякотіна. — Вистава малярська. — Спектаклі М. Кропивницького. — † М. Улезка.

Останніми часами і в Росії скрізь почали прилюдно святкувати Шевченкові роковини. Таке свято відбувається щороку у Києві, Петербурзі, Одесі, Катеринодарі; на святкуваннях бувають тисячі гостей, про свято пишуть у газетах, усі до того звикли, і здається се вже нікого не лякає.

Але Чернігів до цього ще не дійшов. Не те, щоб тут замало любили Шевченка або не було людей, охочих святкувати його пам'ять. Але нема такої законної інституції, котра мала-б право і хотіла би урядити свято. Воно й інституція така є, але... Тут існує „музикально-драматическій кружок“, — товариство літературно-артистичне. Воно цього року уряджувало свята-вечорі в пам'ять російського поета Некрасова і композиста Мендельсона. Усі сподівалися, що буде й вечер, присвячений Шевченкові. Члени товариства уже заходилися учити пісні, готувати відчити, деклямації і т. н. Аж ось надходить час, і правління товариства постановляє вечора Шевченківського не уряджувати. Члени товариства допитувалися, чому се так, але їм відповіли, що причин виявити не можна. І справді, причин такої постанови нікому не відомі і незрозумілі. Сказати-б, адміністрація заборонила, але її ніхто ще про дозвіл не питався; ну, нехай-би заборонили, се

иньша річ, — тоді всі так би й знали. А то люде самі, з своєї волі, без примусу і без сорому се вчинили... От вам і факт з „культурного життя!“ І я вже не знаю, коли Чернигівці будуть подібні до иньших культурних людей, хоч би своїх земляків Одеситів та Чорноморців, — коли вже настане час сьвяткувати пам'ять Шевченка і в Чернигові? Доводить ся усі надії складати на ХХ столітте, — а вжеж воно буде довге!

І не думайте, що в згаданому товаристві панують якісь особливі вороги нашого слова і нашого народу, — ні! Вони до всього такого байдужі, вони ще до сього не дійшли. Вони тільки змалку звикли придивляти ся і прислухати ся до того, „как пасмотрят“ на їх з урядових вершин (хоч би і дуже не високих). „Как пасмотрят“, — то їх девіз. Вони готові зректи ся усіх своїх прав, написаних у законах (окрім прав материяльних), готові перевернути ся на Татар, Якутів, чортів, зректи ся батькаматери, аби помітили, що на се „пасмотрят благосклонно“.

З сим фактом повинен рахувати ся кождий культурний діяч у Росії.

В Росії взагалі дуже мало просьвітних інституцій. Через те мають немале значінне (а далі мати нуть і ще більше) усякі приватні заходи в просьвітній справі. У Харкові та в Одесі організували ся приватні курси для всіх охочих, хто не має спроможности переступити поріг університету. А по не-університетських городах їздять учені і читають публичні лекції. Звісно, се крихти в бенкету науки, що попадають у темні закутки; та покищо треба вдовольняти ся і крихтами.

Ще Катерина II під впливом і за порадою Українців, хотіла завести університет у Чернигові; минуло більш 100 літ, а й досі Чернигівці повинні вдовольняти ся самими крихтами. (Знов надія на ХХ столітте!)* Весною сього року приїздили в Чернигів і мали публичні відчити (на користь громадській бібліотеці) — В. В. Лесевич і В. А. Мякотін.

*) Що правда, в початку століття заведено було у Ніжині (Черниг. губ.), коштом князя Безбородка „Гимназію высшихъ наукъ“, потім ліцей. З того ліцею вийшло чимало культурних діячів: М. Гоголь, Е. Гребінка, М. Гербель, Н. Кукольник, К. Глібів, М. Чалий і т. д. Але потім ліцей переробили на нікому не потрібний „филологическій институтъ“, і тепер він ледве істніє. *Г. К.*

Лесевич, земляк наш з Петербурга і відомий наш прихильник, читав про літературну історію повісти про Робінзона, про сучасне становище збирання та студіювання фольклорного матеріялу, особливо казок, а потім — про нові течії в філософії. Лекції вийшли дуже цікаві, раз через те, що д. Лесевич уміє дуже гарно викладати, а друге через самий зміст лекцій, вельми навчаючий, особливо для молодіжи; бо та частка молодіжи, котра про що-небудь думає, тепер зацікавлена „економічним матеріялізмом“ або навпаки — „самоусовершенствованіємъ“ (Толстовщиною), і здебільшого не розуміє ваги тих питань, які порушував д. Лесевич.

Мякотін викладав історію скасування української політичної автономії (звало ся се: „О реформахъ Петра I въ Гетьманской Малороссіи“).

З початку д. Мякотін переказав погляд на сю справу звісного історика Соловйова і супротивний погляд Костомарова, тоді згадав розсліди Лазаревського про економічні відносини в Гетьманщині, а далі почав викладати трагічну історію зруйнування політичної автономії Гетьманщини, що в половині XVII ст. тільки династично була звязана з Москвою, а у своїх внутрішніх відносинах була цілком самостійна і незалежна, але дивним дивом утратила всі свої права за яких небудь 100 років. Москва ще за часів Бруховецького робила пробу завести своїх воєвод на українських городах. Але нарід повиганяв та побив воєвод, і тоді Москва почала готувати „возсоединеніє“ иньшим способом. Користаючись з боротьби партій, вона старала ся потроху дезорганізувати і деморалізувати правительство Гетьманщини, до якого часу не розвалюючи його форм. Деморалізації та дезорганізації сприяли глибокі внутрішні причини. Хоч після революції 1648 р. усі люде повинні були стати вільними, але з самого початку були вже значні виїмки: частина людей зіставалась у „послушенстві“ городам, монастирям, а також „недобиткам“ старої шляхти, що пристала до війська. Згодом сі виїмки розросли ся і стали загальним фактом. (Характеристику економічних і суспільно-політичних відносин, подібну до тієї, що викладав Мякотін, можна знайти у статі п. Єфименкової, у „Вѣстнику Европы“, 1891, VIII).

Окрім централізаторських бажань і замірів, Москва мала ще особливі причини наложити свою руку на автономну Гетьманщину. Тоді Москва розпочала політику великої держави, а се кош-

тувало багато людей і ще більше грошей. В Московщині люде вже були так придушені і обідрані, що з їх уже не можна було потягти більше. Люде тікали на край світа від страшного тягару, і людности в початку XVIII ст. стало менш у Московщині, ніж було перед кінцем XVII ст. Тимчасом Гетьманщина мало давала у царську скарбницю, — Петрови І здавало ся, що з неї можна би потягти далеко більше. Але, не ламаючи автономії, він не міг господарювати у сьому краї. „Зрада“ Мазепи значно і швидко посунула єю справу.

Мякотін каже, що Мазепи не можна винуватити ні в аристократизмі, ні в бажаню відняти права у посполитих і прибільшити права старшини, витворити шляхту на зразок польської. Після Мазепи справа посуваєть ся дуже швидко. Вже р. 1722 заведено „Малоросійську Коллегію“, що мала узяти до рук власть у краю і замістити собою правительство Гетманьщини. Вже сотняне та полчане не мали права обирати і скидати сотників та полковників, а гетьман не мав права скинути або й покарати військовим судом сотника чи полковника, настановленого Москвою, за яку-небудь темну прислугу їй. На урядах сиділи злодії та розбійники, але вони були „вірні“ Москві, і гетьман не міг їм нічого вчинити. Зіставало ся тільки розвалити і саму політичну будову Гетманьщини, уже отруєної і конаючої. „Хоч інтереси „об'єдиненія“ і зміцнення російської держави від того й виграли, — каже д. Мякотін, — але людям на Україні стало жити ще гірше...“

Не дивуйтесь, що дехто з слухачів казав про відчити Мякотіна: Се цікаво тільки українофілам; яке нам діло до того, що і як почало ся і що потім вийшло? Є питання далеко насущніші...

Таких людей у нас не мало, особливо поміж молодіжю, що саме тепер зацікавлена „економічним матеріалізмом“, або — Толстовщиною.

Відомо всім, що в Росії молодіж здавна виявляла нахил до „шатости“, до всяких „небезпечних“ модних теорій. Для забезпечення молодіжи від „шатости“ заведено було такий лад по середніх школах, щоб молодіж діставала яко можна меншу освіту, а разом щоб і не мала вільного часу розвивати ся і освічувати ся приватним способом. Цілих 8 років хлопці у гімназії товчуть

граматику латинську, грецьку та російську, і се зветь ся класицизмом. Врешті молодіж виходить зі школи, нічого не знаючи (навіть латинської і — найдивнійше, — російської граматки) і не виіючи заходити ся коло власної осьвіти. Заховуючи від молодіжи усі живі питання і набиваючи її голови нісенітницею, думали таким способом витруїти в людях усякий інтерес до громадських і політичних справ. Але звісно, що „чоловік є сотворіне політичне“; витруїти в йому зовсім інтерес до громадських справ неможливо. І от молодіж, як тільки стане на свої ноги, зараз хапаєть ся за все, що могло би, здаєть ся, вдовольнити її голодну душу, а не маючи відповідного виховання, хапаєть ся за самі вершечки модних теорій і слів, бо не має спроможности зацепити життя і науки з глибока і з ріжних боків.

Після такого пояснення зрозуміло буде, через що „інтелігенція“ виявляє таку велику „шатость“, міняючи ріжні течії, напрямки і думки „по модному“; через що усі ті течії не мають певного звязку з життям і зникають від першого подиху вітру; через що дійсне життя дійсного, реального народу (а не народу „взагалі“) і справжні його інтереси і потреби не цікавлять „інтелігенції“, і вона лишає сі немодні питання „українофілам“...

Від 29 марця до 11 квітня була у нас вистава малярська, або як звала ся — „вистава етюдів та ескізів місцевих любителів малярства“. Усіх праць виставлено було 125, здебільшого маленьких етюдів, бо великих образів „любителям“ нема часу писати: усі вони здебільшого заробляють на хліб не малярством, а иньшою працею, а до малярства вертають ся лиш у сьвято, прихапцем. Здебільшого також вони ніде не вчили ся малювати. Коли мати-мен те все на увазі, то можемо сказати, що вистава вийшла не погана; і то дивно, що в такому маленькому місті люде спромили ся спорядити виставу з таким значним числом робіт.

Між образками найбільш пейзажів і — річ звичайна, — місцевих Чернигівських пейзажів: річка Десна, наші гайки, ниви і озерця, біленькі хатки з квітками і т. д. Продано образків карбованців на 100. Прибуток з плати за вхід пішов на добродійні ціли. Добре було би заснувати у Чернигові малярське товариство, що прислужилось би виробленню красшого артистичного смаку як серед місцевих малярів, так і серед ширшої громади.

На Великодних святках (8 квітня) почали ся в Чернигові вистави театральні товариства М. Л. Кропивницького, що продержали ся у нас до кінця квітня. Власне в товаристві чорядкує не Кропивницький, а гурт; сей же знаменитий артист тільки на службі у товариства. Може через те вистави товариства не зовсім задовольняли Чернигівців. Виставляли здебільшого такі пєси, як „Запорожський клад“ (?), „Царицині черевички“ або „Різдвяна ніч“ (дуже подібна до опери „Різдвяна ніч“ Старицького), „Вій“ з відьмами, вовкулаками, опирями, кажанами, чортами і т. д. Були й справді гарні пєси, хоч і мало, напр. „Дядькова хвороба“ (Вол. Самійленка), „Олеся“ (Кропивницького), „Зимовий вечір“ (Старицького) і наша клясична „Наталка Полтавка“. „Дядькова хвороба“ уже тим гарна, що дає нам новий і гарно змальований тип „поета-самородка“, яких у нас скрізь по закутках сила. І ролю сю чудово виконав Кропивницький; за те д. Вукотич зіпеував у сій пєсі ролю писаря.

Квітня 24, на бенефіс М. Л. Кропивницького, ішла йогож драма „Олеся“. Драма дуже гарна, блищить кольоритом справжнього життя, хоч треба правду сказати, їй бракує трохи того, що я назвав би драматичною архітектурою. Але се байдуже, коли пєса всеж гарна, і красшого Балтиса (головний діяч), як сам Кропивницький, трудно знайти. Йому дали скількись цінних дарунків, і дуже щиро витали.

Що до артистичних сил у сьому товаристві, то треба сказати, що є й гарні (от як Борисоглібська, Шевченко-Гамалієва, Величко, Карпенко), — є й зовсім слабенькі. Але се ще нічого, колиб репертуар був не засьмічений отими кладами, черевичками, чортами, вовкулаками, опирями і т. д. (Правда, на сцені були лиш чорти, а иньша погань була тільки на афішах).

Дозволю собі сказати кілька слів про сучасне становище українського театру взагалі.

Колишні великі сили українського театру поділили ся і помалу зникають. А на їх місце лізуть переважно „безталанні“, неосвічені, некультурні діячі, що їх спокушують добрі заробітки і добра слава попередніх діячів. Вони зовсім не розуміють, за що то громада так любила тих діячів і взагалі український театр. Вони і не догадують ся, яка то культурно-національна місія лежить на нашому театрі. Хоч вони звичайно ходять в українському убранні, а проте дають „українофілами“ усіх тих, хто виявляє

хоч маленьке розуміння нашої справи і прихильність до неї. Граючи на сцені, вони якомога пильнують догодити некультурній частці громади, плигаючи під стелю або викидаючи такі „колінця“, що гидко стає. В поруч із ними ідуть і новітні „драматурги“. Їх тепер розвелось не менш, ніж таких самих славетних товариств театральних. Написати драму чи оперетку, — се річ дуже проста, се нам „наплевать“. За основу можна взяти якесь нещасне кохання, напхати туди пісень, скоків, п'яниць, дурників, нюхарів, — ось вам і п'єса готова! А то ще пішли в моду чорти, відьми, вовкулаки, — невжеж вам і сього мало?

Але громада чогось стала байдужою до нашого театру; невже їй мало усього отого страхіття? Можна ще чого напхати...

Ні, панове драматурги! Хоч як збивайте з пантелику громаду, а всеж низький настрій і розвиток діячів театру не піднесе настрою громади, не викличе співчуття і зворушення, і не заохотить людей до театру... А тимчасом красні п'єси відсувають ся, викидають ся, красне товариство стало трудно вдержати, раз через велику конкуренцію, а вдруге через зіпсування артистичного смаку і чуття у громадї.

І скоро до того дійде (як уже дійшло для російського провінціального театру), що злиденні товариства організувати-муть ся не більш як на один сезон (осінь, ясніці) і ледве дотягши до кінця сезону, „артисти“ старцями йти-муть з міста, голодні, бо на їх не дуже охоче дивити-муть ся люде.

Але, напр., російський театр має спроможність оберігати артистичний смак громади, маючи добре забезпечену урядову сцену. Щось подібне до того треба завести й нам. Може в сій справі довелось би заснувати велике „товариство поступу рідної культури“ з усіх освічених Українців; воно мало би видавати премії за красні п'єси, удержувало-б добре і освічене театральне товариство, давало би співацькі і декляматорські вечори, хори по селах, малярські вистави і т. д. Та якбиж не отой гаспидський „зась“... Ну, всеж треба про се подумати, може воно й на добре вийде.

Кінець сього листа присвячую пам'яті доброго лікаря, М. П. Улезка, що несподівано вмер у Чернигові 9 квітня с. р., на 37 році життя. Лікар сей був справді добрий, один із ліпших

у нашому закутку, що багато дбав про власну освіту, про науку і про громадську користь. Працював він у міській лікарні, також у шпиталі Товариства Червоного Хреста, дуже багато сил тратив на працю, і мабуть се й було причиною його ранньої, несподіваної смерти. З нашого погляду факт сей особливо сумний тим, що М. П. Улезко був вірним і щирим сином рідного краю, ніколи не забував про свої обов'язки до вітчизни. Пером йому земля!

Гр. Коваленко.

Жіночий рух у Франції і в Німеччині.

(Огляд К. Шірмахера).

Жіночий рух має міжнародний характер і у всіх краях іде з однакових причин. Він ґрунтується на браку політичних прав жінки, на її цивільно-правній нерівноправності з чоловіком, на її виключенні від висшої духовної культури і на її економічній виснаженості.

Против кривдження жінки на котрім будь полі повстають усі заступниці жіночої справи. Та про те жіночий рух у різних народів приймає дуже неоднакові форми. Ми хочемо тут подати коротку характеристику жіночого руху в Німеччині і у Франції.

Жіночий рух у Франції почався в часі великої революції. Через те, що Французи в знаменитій „заяві прав чоловіка“ забули про права жінки Французки, опублікувала Олімпія де Гуж в 1789 р. „заяву прав жінки“ і присвятила її королеві. Вона жадала поперед усього політичної свободи для жінки; „закон — твердила вона — повинен бути виразом загальної волі.“ В рр. 1789—1793 позасновувано в Парижі багато жіночих клубів, видавано кілька жіночих газет з політичною тенденцією. Дами брали участь в людських зібраннях і масових борбах і були не менше революційні як чоловіки. В кінці „обивателі“ догадалися, що свобода, політиковані і червоні якобінські шапки жінкам не до лиця і на засіданні 9 березня 1793 р. постановив конвент на внесок „комітету загальної безпеки“ розв'язати всі жіночі клуби.

Таким чином жіночі клуби від 1793 р. належали до минулості. Консуль і пізніший імператор Наполеон не думав навіть про їх відновлення. Протилежно, він говорив: „є щось нефранцузьке в тім,

коли жінка може робити те, що їй хочеться.“ Наполеонівський закон, се найбільше варварське ярмо, яке тільки міг видумати осьвічений народ на своїх жінок.

Поворот Бурбонів не приніс жінкам свободи. Тогочасний філософ Де Бональд твердив гордо, „що мужчина і жінка не є собі рівні.“

Аж в часі липневої революції 1830 р. розпочався на ново жіночий рух. Тодішні соціялістичні школи, як ось Сен-Сімоністи, горячо підпирали його, а геніяльна письменниця Жорж Санд була найкращим доказом против балаканя про „духову низшість“ жінок. В 1836 р. засновано в Парижі „Gazete des femmes“, а в 1838 р. подано Людовикови Пилипови петицію з жаганням, щоб жінок допущено до університетів. Шатобріян і інші знаменитости сприяли сему рухови.

В 1848 р. заступниці жіночого руху пристали до соціялістів. Знов засновувано жіночі газети. Два послы, Віктор Консідеран і Пер Леру добивалися в рр. 1848 і 1851 в парламенті надання жінкам політичного виборчого права.

Всі ті ледво наклевані парости здусив державний замах в грудня 1851 р. Коли основана була третя республіка, привела вона гірке розчарування, що й сим разом „свобода“ і „рівність“ відносили ся тільки до мужчин, а жінку, як уперед полишено політично безправною а в погляду цивільного права підданою мужчинам.

Але думка, що через се жінці загодіно кривду, протирадала собі у Франції чим раз ширшу дорогу. Леруа-Боліс в своїй книжці „Le travail des femmes au XIX siècle“, Мішле, Е. Дешанель і інші почали займатися положенням жінок. Також високо талановитий і блискучий журналіст Еміль де Жірдан, виступив в обороні жінок. У своїй книжці „L' égale de l' homme“, опублікованій 1880 р. він висловив думку про konieczність політичних виборчих прав жінок і їх зрівняння з мужчинами перед цивільним правом. „День, коли жінка в законі і в праводавстві буде зрівняна з мужчиною, буде великим днем для людськості. Жінки виборці і вибиральні — се буде початок політики щораз менше революційної і щораз більше соціальної.“

Мабуть за приводом Марії Дерези і Еміля де Жірардена наверхнув ся також Олександр Дюма син до жіночого руху. Він,

що довгі літа перед тим бачив у жінці злого демона, побачив в ній в кінці жертву суспільности.

Тимчасом в р. 1876 заснували Французки своє перше жіноче товариство, „Société pour l'amelioration du sort de la femme“, а в р. 1878 відбули перший жіночий конгрес під проводом Марії Дерези. Чотири иньші, чим раз численніші конгреси відбули ся в рр. 1889, 1890, 1891 і 1896.

Число жіночих товариств змогло ся також значно. Є їх тепер сім, що всі мають свій осідок у Парижі, надто є три жіночі газети, між котрими наймолодша „La Fronde“ виходить що день і є одинокою часописню на всім сьвіті, видаваною, адміністрованою і складаною самими жінками.

У французькім жіночім руху можна розрізнити два напрями: уміркований і радикальний.

Уміркованого напрямку держать ся пані Божельо, пані Люнод, пані Шмалъ. Дві перші займають ся переважно філантропією, всі три добивають ся зрівняня жінок з мужчинами на полі цивільного закона. З причин опортунізму вони поки що лишають на боці жаданє політичних виборчих прав для жінки.

Радикальний напрям, котрого головними заступницями є пані Погмон, пані Потелі-Пер, пані Шеліга, пані Мартен і пані Венсан, є соціялістичний і антихристиянський. Він поборює капіталістичну суспільність і добиває ся обік цивільноправного зрівняня жінок з мужчинами також політичних прав виборчих.

До широких верстов людности не доходить ані один ані другий напрям сего руху. Уміркований напрям знаходить собі прихильників головно в кругах протестантів, уміркованих републіканців. Радикальний напрям підпирають соціялісти і анархісти. Велика католицька маса французького народа поки що поводить ся зовсім рівнодушно.

І так усі французькі жіночі товариства обмежують ся доси на сам Париж. У Франції нема жіночого товариства, котре-б обіймало весь край, так як на пр. загальний німецький жіночий звязок. Із існуючих паризьких товариств ані одно не має більше як 250 членів. Звязку між французькими жіночими товариствами нема ніякого.

Що ще надає французькому жіночому рухови зовсім особливий характер, так се брак учительок в єго рядах. Ся особливість вияснюєть ся тим, що жінці в Франції з погляду на духову про-

світу не лишаєть ся нічого більше бажати. Третя республіка від 1882 р. позасновувала державні школи для дівчат, позволяє жінкам складати матуральні экзамени, приймає їх як студенток на всі виділи крім теологічного і на всіх університетах допускає їх до державних экзаменів і до докторатів, надає при людських і висших жіночих школах посади тільки жінкам, позволяє жінкам займатися лікарською практикою і швидко допустить їх також певно й до адвокатської діяльності. Оттим то для Французи боротьба за знанє зробила ся безпредметова а учительки, що по иньших краях чинять головний контингент жіночого руху, тут можуть собі позволити держати ся остронь.

Ся обставина вияснює також по части те, що французький жіночий рух має хіба малі групи по части дуже поступових і рухливих провідниць, але не має великої чисельної армії.

Далеко пізнійше ніж французький жіночий рух починає ся німецький, але й его початки виявляють ся в часі політичного освободження. Его основательки: Люїза Отто-Петерс, Оттілія фон Штайбер, Августа Шмідт, Генріста Гольдшмідт, усі вони „жінки в 1848 року“, усі вирости в ліберальних поглядах передмартінської Німеччини. Вони заснували на сам перед в Липську, де всі вони жили, товариство для духової просьвіти жінок, а потім в 1865 році загальне німецьке жіноче товариство (Allgemeiner deutscher Frauenverein), а в своїй програмі добивали ся поперед усього ліпшої загальної і професіональної просьвіти жінок. Се товариство має тепер 3.000 членів.

Рівночасно заснував тоді в Берліні президент Летте разом зі своєю жінкою „Товариство Летте“ (Lette-Verein), що мало на меті винаходити нові способи заробкованя для жінок, котрим приходить ся самостійно добивати ся хліба.

Таким робом жіноче питанє в Німеччині від самого початку не було питанєм політичним, а тільки педагогічним і заробковим, що виясляєть ся меншою зможністю німецького народа, пересічно численнішими сім'ями а також протестантською традицією самопомочи.

Ся самопоміч жінки була конечна. З кінцем 60 тих років починаєть ся для Німеччини машинова ера. Зміна продукційних і економічних відносин зробила зайвою головну часть жіночої домашньої роботи; незабезпечена дочка йде на вчительство. Та що по німецьким поглядам дівчат дуже добре можуть навчати муж-

чини, то найбільшу часть і то найліпших учительських посад вона застає вже обсадженою, а гірше підготована від мужчини вона мусять на найвластивішій для себе полі задовольняти ся низшими посадами і скупійшою платою.

Із сеї несправедливости повстає довга, уперта боротьба німецьких, особливо пруських учительок за ліпшу просьвіту, ліпшу плату і допущенє до висших шкільних посад.

Провідницями боротьби в тім напрямі були Авґуста Шмідт, Єлена Лянґе, Марія Лєнер-Гонсет, Марія Лішневска, Анна Блюм, К. Штельтер і иньші. В 1884 р. три перші розпочали видавати часопись „Die Lehrerin“, в 1890 р. заснували „Загальне німецьке товариство учительок“, що тепер числить коло 9.000 членів. В 1894 р. відділило ся від него „Товариство пруських людових учительок“, що має 1.500 членів.

Від 1888 р. утворено заходами панни Лянґе в Берліні курси, пізнійше переняті на державний кошт, що по трилітнім учіню підготовлюють жінок, котрі вже перед тим були учительками, до екзамену на висших учительок.

Брами університету поки що замкнені ще для жінок. Власне задля того тепер головно іде боротьба за академічну просьвіту і доступ до свобідних занять для жінок. Панна Лянґе в Берліні, пані Кеттлерова в Ваймарі, товариства „Frauenwohl“ в Берліні, Іданську, Королевці і т. д., тов. „Frauenstudium“ в Берліні, Вісбадені і Монахові добивають ся від 1887 р. брошурами, відчигами і петиціями основної реформи жіночого шкільництва, заснування жіночих гімназій, допущеня жінок до натуральних екзаменів і допущеня жінок студенток на університети.

По різних місцях вони добили ся вже уступок від властей.

І так здобула панна Лянґе в 1890 р. в Берліні можливість заснувати за приватні засоби так звані реальні курси для дівчат, де крім звичайної програми дівочих шкіл учать латини і математики. Та про те ученицям тих курсів не вільно здавати вихідного екзамену. В 1892 р. дозволило баденське міністерство просьвіти жінкам учащати на філософічний виділ при університетах в Гайдельберзі і Фрибурзі.

В 1893 р. пощастило ся пані Кеттлеровій також за приватні засоби заснувати в Карльсруге першу класу дівочої гімназії. Рівночасно дозволив пруський міністер просьвіти панні Лянґе завести приватні гімназіяльні курси для дорослих дівчат у Берліні і на-

ділив учениць тих курсів правом по трилітніх студнях здавати натуральний екзамен перед державною комісією.

В 1894 р. заснувало загальне нім. жіноче товариство в Липську дівочу гімназію. Перші німецькі абітурієнтки, що по вложенні екзамені в 1896 р. зголосили ся до імматрикуляції на німецьких університетах, були прийняті тільки за особистою просьбою і висемково як надзвичайні слухачки. Держава, крім Бадена, не схотіла з гори запевнити їм здаване державних докторатів і задержала собі право, що може в кожній хвилі студенток знов повиключати з університетів. Не вважаючи на сей непевний стан учачає в самім Берліні тепер більше як 120 жінок; їх допущено на всі виділи, навіть на теологічний. Виконуване лікарської практики дозволено жінкам у Німеччині на основі пануючої там свободи заробкованя. Але лікарки екзаменовані за границею не сьміють титулувати ся Dr. med., в лікарській практиці мусять давати собі виставлювати посмертні сьвідоцтва лікарям-мужчинам, а аптикарі виконуючи їх рецепти чинять се на власну одвічальність.

До адвокатської практики німецька жінка поки що не допущена.

З нагоди дискусії над новим кодексом цивільного права збудило ся між німецькими жінками від двох літ живе зацікавлене до правничих питань. Жаданя поступових жінок, щоб усунути опіку мужа над жінкою в подружю, завести розділ маєтків як законне маєткове право, признати матери законну власть над дітьми, розширити права нешлюбних дітей, не знайшли узгляднення в новім німецькім кодексі. Та все таки теперішнє маєткове право не є маєткова спільність, а тільки маєтковий звязок, жінка в подружю може свобідно розпоряджати тим, що сама заробить і що заощадить, а хоча становище нешлюбної матери, з огляду на нешлюбного батька, все ще є дуже некорисне, то все таки судове пошукуване батьківства не є законом заборонене так як у Франції.

Від кількох літ займає ся в Берліні пані Бібер-Бем властивим питанням моральности і заснувала в тій ціли товариство „Jugendenschutz“. В найновійших часах займали ся особливо тов. „Frauenwohl“, Загальне нім. жіноче товариство і Звязок німецьких жіночих товариств законно урегульованою проституцією і тою небезпекою, яка з неї грозить цілому народови. Прилюдна опінія привикла вже до того, що жінки застановляють ся над тими питаннями і сьміло висказують свої погляди.

З жаданем права виборчого до репрезентацій громадських і державних виступили міщанські заступниці жіночого руху енергійніше аж у самім найновішій часі. В німецькім парламенті доси тільки одна партія, соціялістична, прийняла до своєї програми виборче право для жінок.

Супроти міщанських заступниць жіночого руху в Німеччині стоїть так само як і в Франції соціялістичний жіночий рух. Тільки що в Франції соціялізм дуже розширений також у середній верстві, особливо в інтелігенції; натомість у Німеччині соціялістичний жіночий рух рекрутує ся майже з самих робітниць. Соціялістичні провідниці суть пані Бткін, Бадерова, Ірерова і иньші.

На першій німецькій жіночій конгресі в Берліні (1896 р.) заявили соціялістки офіційно, що не зважаючи на багато стичних точок з міщанським жіночим рухом, як ось поліпшенє правного становища шлюбної жінки, змаганє до піднесеня моральности, права виборчі, вони, принципіально відкидаючи капіталізм, не можуть іти рука в руку з міщанським жіночим рухом.

У німецького і французького жіночого руху спільний є їх початок в політично бурливих часах, їх народини в роках освобожденя людськости. Спільна є їх мета: політичне, правне, економічне і духове зрівнанє обох полів; спільний розділ на уміркований (міщанський) і радикальний (соціялістичний) напрям.

Та по за тим виступають дуже значні різниці.

Франція, се край дрібних, поступових жіночих груп, Німеччина — край великих жіночих товариств. Французькому рухови брак розширення і організації, німецький здобуває їх з кожним днем більше.

Більша національна заможність, менше число дітей, значне запотребованє жінок на посади вчительок і до лікарської практики а надто істнованє значного числа жіночих монастирів не допускають до того, щоб жіноче питанє в Франції зробило ся в такій мірі питанєм хліба і нужди, як у Німеччині.

При тім відповідно до національного темпераменту жінка яко така займає у Франції дуже високе становище. Відповідно до високої культури народа цїнять ся там дуже високо грація, дотеп, живий ум і тонке чутє і вони є дуже важним оружем жінки. А що крім сих прикмет Французка має звичайно ще дуже ясний

розум, практичний змісл і енергію, то й не диво, що їй удало ся de facto, на перекір усім постановам Наполеонового кодексу за- певнити собі значний вплив і широку свободу. Вона обходить пе- решкоди, якими закон і звичай обставили її повний розвій і вва- жає, що далеко розумнійше, далеко практичнійше, пануючи нераз фактично над мужчиною, полишити йому ілюзію, що він панує над нею.

В кінці й католицизм, що по просту веде до розторопности, податливости і лагідної намови а осуджує ризкий бунт і насильну опозицію, підготовив Французку для сеї тактики.

От тим то, як уже сказано, велика маса французької людно- сти доси зовсім не бере участи в жіночій руху. Черевичок пере- важно не тисне Французку так дуже, а де дуже тисне, там вона вміє дуже грациозно, зручно і хитро або звільнити або й зовсім скинути його.

Не те дієть ся в Німеччині. Жіночий рух рекрутуєть ся тут переважно в східніх частях краю, головно в Старій Прусії. Там живе нарід з протестантським вихованєм, нарід, у котрого в кров ввійшло наставляти свою особу за побіду принціпу, ставити на своїм і поборювати трудности. І у жінок з тих околиць знаходимо ті протестантські прикмети. Вони менше жінки ніж Французки і яко жінки мають у своїм краю менше власти. В боротьбі за право вони стоять супроти фаланги мужчин, що хоче, щоб її пе- реконано доказами. Вони мають діло з неподатливими урядами, що ніколи не чули нічого про заяву прав чоловіка. В тих убогих по- граничних провінціях, при меншій національній заможности, при многочисленних сім'ях, при великій перевазі мужчин у вчительськім фаху і при браку жіночих монастирів жіноче питанє для многих є питанєм насущного хліба. От тим то на твердшім німецькім ґрунті виробляють ся ті ряди жінок, що важко трудячись борють ся за признанє рівноправности з мужчинами і виразно заявляють, що стоять за принціпом і хочуть добити ся до єго побіди.

З тих ріжниць між обома жіночими рухами виясняєть ся й те, що в Франції майже ніколи не робило ся в імя принціпів те, що було зроблене для зрівняня жінок з мужчинами. Навіть допущене жінок до академічної освьіти ухвалене було не так для користи самих жінок, як радше для підкопаня сьвященничого впливу в краю.

Судячи по результатах досягнуто в Німеччині для зрівняння обох полів значно менше. Але та кривда, яку досягнуто, се не був дарунок з боку властей, не здобута жіночою хитрістю, але здобута в імя принципу довгою, важкою працею.

От тим то німецький жіночий рух сьогодні є ширше розповсюджений і на разі міцніший від французького.

З німецького тижневника „Die Wage“ переклав Ів. Франко.

ХРОНІКА І БІБЛІОГРАФІЯ.

— Кардинал Сильвестер Сембратович, галицький митрополит і львівський архієпископ, помер дня 4 серпня с. р., проживши 62 роки життя. Він родився 3 вересня 1836 р. в селі Дошници в Галичині і був сином священика. До висших шкіл ходив в Перемишлі, Львові, Відні і в Римі. В р. 1860 висвячено его, а 1861 став доктором богословія. Вернувши з Риму до Галичини, був спершу сотрудником у Фльоринці, потім капеляном монастиря у Словиті, 1863 р. префектом руської духовної семинарії у Львові (до 1870 р.), 1869 став дійсним професором догматики на львівському університеті, 1879 єпископом в сторонах невірних, 1885 галицьким митрополитом, а 1895 кардиналом римсько-католицької церкви. — Бувши професором університету оснував церковну газету „Руский Сіон“, котра виходила 13 літ і дала початок нашій, народною мовою писаній, богословській літературі, в котрій пок. кардинал заняв дуже визначне місце. Він перший з руських митрополитів дозволив видати молитовник на народній, не церковній мові, і виступав всюди як народовець. Доказом его народолюбства є его фундація на „Руський дівочий інститут у Львові“, котрому записав реальність вартости коло 80.000 зр. У фундаційнім акті читаємо таку постанову фундатора: „Постановляю сям виразно, що повисий інститут має по вічні часи задержати русько-народний (малоруський) характер, що іменно в тім інституті мають бути по вічні часи предметами наук русько-народний (малоруський) язык, его література і історія Малоруси, а крім того русько-народний (малоруський) язык має бути невідмінно языком викладовим і що постанови наложені на кураторію сям уступом сеї грамоги не можуть бути в нічим обмежені. Похорони пок. кардинала відбули ся 8 серпня с. р. незвичайно величаво. Тіло похоронено під церквою св. Юра.

— Наукове Товариство ім. Шевченка купило дня 31 серпня с. р. каменицю у Львові при улиці Чарнецького чч. 26 і 27 за 120.000 зр.

— „Академічна Громада“ у Львові дістала в липни с. р. від міністерства внутрішніх справ дозвіл на збиранє складок в Галичині і Буковині, щоб утворити фонд для підмоги незасібних руських літератів. Дозволу сего уділено громаді на час трох літ для Галичини, а на час одного року для Буковини. З тої нагоди Акад. Громада видала 2 серпня с. р. відозву, в котрій каже таке: „Здавна вже давав ся відчувати в нас брак інституції, що громадила би коло себе всіх наших літератів, без огляду на їх політичні переконя, та що в потребі приходила би їм в поміч з материяльною підмогою. Через недостаток подібної організації змарнувало ся у нас дуже багато талантів, що серед иньших відносин могли би були своєю працею принести великий хосен нашому народови. Щоби тому запобігти в будучности, постановило товариство „Академічна Громада“ дати початок до основаня подібної інституції, постаравшись в міністерстві внутрішніх справ о дозвіл збираня складок на фонд для підмоги незасібних літератів. До завідуваня сим фондом вибрано окремиї комітет, що в потребі міг би розширити ся, прибираючи в свій склад старших людей з поза товариства. Комітет порішив на своїм засіданю вибити бльоки в книжочках по 2, 5, 10, 15 і 20 кр. і розіслати їх всім, що зголосять ся в сій справі до нього і схотять у своїх місцевостях заняти ся складкою. Для успішнійшого переведеня складки уважав би комітет пожаданим, щоби по повітах потворили ся повітові комітети, що занимались би сею справою. Діяльність їх побільшилась би ще, колиб удало ся львівському комітетови вистарати ся о дозвіл на урядженє фантової льотерії для збільшеня згаданого фонду, про що власне комітет старає ся. З огляду на велику вагу основуваного фонду звертає ся комітет до всіх прихильників нашої літератури і просить прийти йому в поміч. Заразом сподіє ся комітет енергічної підпори зі сторони всіх наших літератів, на якім поли вони не працювали би, як найбільше інтересованих в сій справі. Комітет певний, що вони уживуть цілої своєї поваги, щоби розпочате діло довести до кінця, та сим способом дати початок до основаня товариства літератів, що в розвою нашої літератури могло-б мати необчислені наслідки. У всяких справах, що дотикають складки, просить комітет звертати ся до Володиміра Гнатюка

у Львові, в ринку ч. 10, II поверх." Сю відозву Академічної Громади ми підпираємо як найщиріше і просимо всіх письменників і прихильників літератури зайняти ся сею справою енергічно.

— У Львові, оснувало ся „Товариство для розвою руської штуки, стоваришене зареєстроване з обмеженою порукою.“ Красивий суд у Львові яко торговельний вписав уже се товариство в реєстр заробкових і господарських товариств. Се підприємство опирає ся на статуті товариства з дня 29 червня 1898. Товариство має: дбати про розвій руської штуки взагалі, а з-осібна: малярства, різьбарства і золотарства, так церковного як і світського поміж членами товариства достатчуванем тим-же жерел зарібку, виконуванем артистичних робіт відповідно вимогам сучасної штуки совістно : по змові дешево, утримуванем вистав штуки, удержуванем артистичної робітні, посередниченем при купні і продажи діл штуки та взагалі спільними силами підпирати змаганя своїх членів до користного розвою питомої руської штуки і спомагати, в міру фондів товариства, артистів і артистичних помічників. — Уділ члена товариства виносить 5 зр., а кождий член ручить ще сушою найбільше до висоти вплаченого уділу; однак кождому членови вільно мати в товаристві необмежене число уділів.

— Руське педагогічне товариство у Львові дістало від своєї ради шкільної дозвіл, отворити вже в вересни с. р. першу клясу триклясової приватної виділової дівочої школи з руською мовою викладовою, се-б то п'яту клясу. Школа буде містити ся при улиці Вірменській ч. 2.

— Шіснайцять студентів львівського університету, Русинів, давали в серпни с. р. концерти в чотирох місцевостях Угорської Руси, а то в Густі, в Сиготі, в Севлюши, Ужгороді. Концерти подобали ся дуже інтелігенції з тих сторін і причинили ся значно до розбудження живішого життя між угорськими Русинами.

— В кількох чужих видавництвах появили ся остатними часами статі про нашу мову і літературу. І так у видавництві „Oesterreich in Wort und Bild“ в томі „Галичина“ видрукувана вже статя проф. Івана Верхратського „Про руські говори“, і статя пок. Омеляна Огоновського „Про руську літературу“, зредагована по смерти автора Остапом Макарушкою і Волод. Коцовським. В сій статі, відповідно до програми видавництва, мова тільки про

галицьких письменників, хоч з минушини названі всі головніші руські письменники, а в 19-ім століттю зазначена звязь галицько-руського письменства з українським. — В Echu literackiem (чч. 27—29), додатку до львівського Dziennika polsk-ого, появила ся статя Івана Петрушевича п. з. „Współczesna literatura rusińska.“ Редакція дозволила собі на невідповідні скороченя і замітки, що пошкодили статі. — В Encyklopedyi Macierzy polskiej, виданій у Львові, при слові „Ruś“ по тенденційно написаній історії Руси (незвісного автора), іде статя проф. Ол. Колесси про руську літературу (сторони 662—672). О скільки се на тісно обмеженім місци було можливо зробити, проф. Колесса подав у своїй статі багато вірних відомостей про нашу літературу.

— В 11-ім ч. с. р. арабського журналу „аль-Машрик“, що видаєть ся в Бейрутї, А. Кризький надрукував (по арабськи) свою статю про деякі дияктологічні арабські питання. Між иньшим, він там торкнув ся відносин мови української і великоруської і пояснив арабським читачам, що наша мова зовсім самостійна, що вона мала славу минувшину і що нею й тепер говорять в трийцять мільонів людей.

— В 34-ім зошитї віденського журналу „Die Wage“ за сей рік находимо силуетку Івана Франка, написану Д-ром С. Р. Ляндавом з нагоди 25-літнього ювілею діяльности Франка, его портрет і переклад его нарису „Мій влочин“, друкованого в Літературно-науковім Вістнику. — В праскїм видавництві „Světova knihovna“, в котрім уже друкував ся „Voas constrictor“ Франка (тт. 28—29), появило ся тепер Франкове „Украдене щастє“ — Ukradené štěstí — в чеськїм перекладї (том 59).

— В віденськїм журналі Neue Revue (ч. 19, 1898 р.) видрукувана новеля Ольги Кобилянської: Auf den Feldern.

— В половинї сего року перестали виходити дві руські часописи: радикальний „Громадський Голос“ і ілюстроване популярне письмо „Правда.“

— Київський політехнічний інститут складаєть ся з чотирох відділів: механічного, інженерного, хемічного й агрономічного; курс чотиролітній, приймають ся укінчені матуристи по конкурсу, ті, що покінчили висші школи, і натуралісти з першим іспитом (полукурсовим) — без іспиту. Інтересно, що професорськїй колегії інституту дані значні права і автономії, знесені в університетах реформою 1884 р. Сформованнє інституту закінчить ся 1904 р.

нормальний етат його — 346.700 руб. На три роки 1898—1900 призначена сума 72.000 руб. на приготування професорів. — Варто звернути увагу на се тим, хто застановляє ся над пляном українського університету: перший степень для того — се гроші на приготування наукових сил!

— Київське агрономічне товариство, за дозволом губернатора, розсилає для роздавання за дурно селянам правобічної України книжочки господарського звісту, писані — по російськи! Очевидно приклад херсонського земства, що розповсюжує українську господарську книжочку Чикаленка, не до смаку київським культуртреґерам.

— В Києві спішно будують дім для технологічного інститута; урядові закладники відбули ся в серпні с. р.; з осени почнеть ся курс; найбільше зголошуєть ся на відділ інженерії, найменше — на відділ агрономії.

— Київська філія „Червоного хреста“ оголосила відозву, взиваючи суспільність до жертв на заснування медичного інститута в Києві. В Києві в 70—80 рр. існував жіночий університет (Вишніе женскіе курсы), але правительство закрило його, і потім заходи коло відновлення були даремні. З огляду, що тепер ідея жіночого інституту виходить з офіціозних кругів, можна надіятись, що правительство, взагалі дуже неприхильне висшій жіночій освіті, годить ся на се.

— Київський музик-композитор Микола Лисенко, до тепер професор школи пок. Блюменфельда, обнимає від будучого року класу фортепяну в музичній школі Миколи Тутковського.

— Російське міністерство внутрішніх справ затвердило статуту Товариства ім. Шевченка в Петербурзі, що має на меті допомагати учеників висших шкіл Петербурга, Українців родом. Товариство мало почати свою діяльність в серпню с. р.

— Петербурська академія наук ухвалила видавати писання давніх руських письменників в хронологічній порядку, з коментарем, біографічними і бібліографічними відомостями; почнеть ся з письменників XI в.: митр. Леонтій, Лука Жидята, Іларіон, Теодосій, митр. Георгій і Йоан, монах Яков, митр. Ефрем, Нестор, Василь, Григорій і анонімні писання XI в. Коли-б тільки темпo видання було не занадто академічне.

— Петербурська академія зреформувала статуту про премію на український словар (фондації Костомарова з грошей зібраних

на українські підручники, коли правительство їх заборонило): премію поділено на дві, а до комітету ухвалено запросити людей, практично знайомих з українською мовою.

— Медичний відділ одеського університета, по тількилітнім говоренню, нарешті входить в житє: уряд збирає професорів; в серпні 1899 р. заведений буде перший курс.

— В Харкові правительство затвердило проєкт Товариства взаїмної помочи ремісників; ініціятива сього товариства виникла серед самих робітників; воно має служити для відшукування ро-біт і підпомагання грошима своїх членів; по смерті члена право на поміч переходить на його родину.

— Рік тому рознесли ся чутки, що холмським екс-уніятам будуть зроблені деякі полекші; сї надії розвіяли недавно (2 (14/VII) санкціоновані імператором правила: вони признають всіх тих, що були уніятами 1875 р. (коли переведено урядове прилученнє уніятів до православія) за православних (а тим самим позбавляють права прилучитись до иньшої конфесії); діти, роджені перед 1875 з мішаних шлюбів (уніятів і латинників) мають релігію — сини батькову, доньки — матерну; тільки діти латинників, окрещені в уніятських церквах, мають право бути латинниками. Ілюстрацією до сих правил служить виїмок із справоздань синода, де значить ся, що 1895 р. рахували 73.175 душ „коснѣющихъ въ уніатскихъ или католическихъ заблужденіяхъ“, що або зовсім живуть без церкви, або потайки звертають ся до місцевих і заграничних костелів, і живуть надією, що їм позволят стати латинниками (бо унія знесена). Прираховавши сюди більш зручних в укриваню своїх переконань і гіпокритів, будемо мати кілька сот тисяч людей, примусовим знесеннєм унії загнаних в латинство — не de iure, то de facto; а кілько при тім деморалізації й нікому непотрібних моральних страждань... Сей результат урядових заходів коло реставрації „русской народности“ (в дійсности української) дорогою російщення й примусового православія — повна паралеля до польонізаційних заходів у Галичині, що в результаті приносять тільки ненависть до латинства.

— Перед кількома роками дітям штундистів на російській Україні ограничено вступ до шкіл; тепер міністерство пояснило, що їх можна приймати до шкіл лише коли з'обов'язуть ся слухати науки релігії.

— У хуторі Олаві, Роменського повіту, у Полтавщині, 9. липня с. р. помер Михайло Адамович Кретчмер на 78 році життя. Небіжчик зазнав не мало горя і визначався прихильністю до простих людей. Особливо добре знали його і дякували йому люде в тому краю, де зріс Т. Шевченко і де живе його рідня, як про се оповідає д. Кулябка у ч. 147 „Русск. Вѣдомостей.“ Кретчмер особливо старався поліпшити тяжку долю родичів Тарасових, і таки не мало й зробив на сій дорозі, бо вже як заходжував ся біля якої справи, то рук не покладав. Кретчмер випросив запомогу Ярині Ковтуновій (сестрі Тарасовій) 300 рублів річно, бо в неї чоловік і діти сліпі; возив також у Харків сліпих дітей Ярининих, до ославленого лікаря Гіршмана і т. д. Як було приїде Кретчмер в гості до селян у Звенигородський повіт, то селяне радіють дуже, — тоді їм сьвято. Один місцевий заможній селянин покликав Кретчмера на обід; там зібрало ся не мало селян. Вони просили гостя, щоб зістав ся з ними в селі, а вони дадуть йому добру оселю даром. Вони були певні, що се не Кретчмер, а сам Тарас Шевченко, що втік із Сибіру і живе під чужим імям; але обіцяли на віки ховати сю тайну, нікому не признавати ся... Даремно запевняв Кретчмер, що він ніколи не тікав із Сибіру, а що Тарас давно помер...

Г. Коваленко.

— Юрий Еберс, голосний німецький повістеписатель, помер 8 серпня с. р. в Монахові, проживши 61 літ. Він був добрим знавцем східної, а особливо єгипетської старини. В 1870 р. був професором університету в Липську і уряджував наукові подорожі; підчас одної подорожі 1872 р. віднайшов в Тебах в Єгипті старинну рукопись єгипетську, писану на папірусі, що містила лікарські відомости. Ся рукопись находить ся в університетській бібліотеці в Липську під назвою Papyrus Ebers. Еберс писав романи з життя старинного Єгипту. З тих романів „Номо сум“ перекладений на нашу мову в бібліотеці „Діла.“

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Том III. Львів, 1898. Випуск I. містить: Лікарський збірник під редакцією д-ра Евгена Озаркевича. В нім є такі статі: Загальний метод добування нуклінного квасу з органів —

проф. д-ра Івана Горбачевського з Праги (сторін 1—4). — Вплив температури на осмотичне тисненє еритроцитів — д-ра Софії Морачевської-Окуневської зі Львова (ст. 1—10). — Досліди з новою лімфою (Tuberculin TR) Роберта Коха — д-ра Осипа Дакури з Відня (ст. 1—10). — Значінє і методи при дослідах над переміною матерії — д-ра Євгена Озаркевича зі Львова (ст. 1—12). — Справозданя: а) д-р. Осипа Дакури: Стремління і здобутки теперішньої терапії; б) д-ра Теофіля Гвоздецького: Нові напрямки в ліченю переросту припрутні; в) 44 дрібних рефератів ріжного змісту (1—62): — Термінольоґічна частина. — З праць Окуневської, Озаркевича і Дакури є окремі відбитки. — Випуск II. (третього тому) містить часть математично-природописну під редакцією Івана Верхратського і Володимира Левицького і складає ся в таких статей: Про ногастки (Mugilopoda) зібрані в Галичині в протязі року 1897 — Симеона Сидоряка (1—14). — Нічна лівка мотилів на явиних цвѣтах — Івана Верхратського (1—10). — Права руху маятника — Клима Глібовицького (1—14). — Матеріяли до фізичної термінольоґії, часть друга і третя — Володимира Левицького. — Огляд російських часописній науково-природописних за рік 1897 — д-ра О. Ч. (1—8). Оба випуски коштують по 1 зр. З перших чотирох праць сего випуску є окремі відбитки.

Мобзар. Вибір творів для ужитку молодіжи. Ч. 54. виданє руського Товариства педагоґічного у Львові. Львів, 1898. Сторін 332+68, 8-ки. Ціна 1 зр. 20 кр. Сии виданєи творів Шевченка руське Товариство педагоґічне у Львові зарадило недостачі такого виданя для молодіжи, яка в нас давала себе давно відчувати. На 62 сторонах подана житєпись Шевченка, — скорочена і змінена відповідно до потреб молодіжи з виданя Ом. Огоновського, та доповнена новійшими дослідами Ол. Кониського. Твори поміщено по категоріяи у хронольоґічнім порядку і поділено на дві части: від 1838—1847 і від 1847—1861. Критично-естетичні поясненя обмежено до найконечнійших, маючи притім на увазі пересічну рівень освьіти учеників висших клас гімназияльних.

1869—1898 „Січ“. Альманах в память 30-ик роковин основаня товариства „Січ“ у Відни. Коштом і заходом товариства. У Львові, 1898. З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. — Сторін 241 малої 8-ки; ціна книжки 1 зр. а. в. Зміст альманаха такий: 1) Передне слово (від редакційного комітету). 2) 1868—1898

(поезія) Сильвестра Яричевського. 3) Історія Січи, написав Мирон Кордуба. 4) Мої знакомі. Ескізи з колишньої руської колонії у Відні — написав Я. Окуневський. 5) Ренеґат, оповідане Романа Сембратовича. 6) „На послухане“, частина повісти Богдана Лепкого. 7) Пан оберляйтнант. З циклу „Чорні душі“ оповідане Сильвестра Яричевського. 8) Туман. Образець суспільний — написав М. Кордуба. 9) Житє і стражданє і спійманє і смерть і жуки і прославленє преподобного Селедія. Поезія Івана Франка. 10) Із гір Гімалайських. (Одна картина з подорожних споминів, списана по поводу депутації у Відні). Я. О. 11) З поезій в прозі: а) Ангел заточник, Сильв. Яричевського. — б) Справедливість, М. Кордуби. — в) Каїн, С. Яричевського. — г) Милосерде, М. Кордуби. — д) Котярка, С. Яричевського. 12) За ідею? Оповідане Павла Демця. 13) Ліллі, оповідане Р. Сембратовича. 14) Михайло Петрович Драгоманів. З моїх споминів. Нап. Др. Я. Окуневський. 15) Арґонавти, комедія в 3 діях Григорія Цеглинського. — Спис голів „Січи“ 1868—1898. — Почестні члени „Січи“ 1868—1898.

Геофан Мороз. **Образ тьми і сьвітла.** Правдиве а позиточне оповідане для народу. Написав... Коштом і заходом Товариства „Просьвіта“. Чч. 217 і 218 видавництва сего товариства. У Львові, 1898. Сторін 80, 8-ки. Ціна 20 кр. Се є популярне оповідане про те, як село Темрявиця переіменило ся згодом у Райську Волю завдяки осьвіті. Назви села вже вказують, що з него зробила осьвіта.

Димитрій Васильєвич Кулида. **Лирни твори 1890—1897 р.** Частына перша. Кременчукъ, 1898. Ціна 15 коп. Оцінка сих лірних творів находить ся в сій книжці на ст. 117.

Юрій Гецій. **З побуту в Карльсбаді.** Написав... Львів, 1898, Сторін 52, 8-ки. Єсть се передрук з фейлетонів „Руслана“. Подаючи свої вражіння з Карльсбаду, автор звертає передовсім увагу на школи і фабрики та порівнує карльсбадські відносини з галицькими. Порівнанє виходить очевидно на некористь Галичан, але воно справді учиць читача і показує, чого в нас потрібно для піднесеня добробиту.

Иванз Острожинскій. **Пий, та дило розумій!** Бердичевъ, 1898. Сторін 14, 16-ки, ціна 3 коп. Оцінка сеї брошури находить ся на ст. 121.

М. Ф. Сластик. **Любышъ середьну — лобы-жъ и оскышну!** Водевиль въ 2-хъ картынахъ. Харьковъ, 1898. Ст. 54, 16-ки. Ціна 15 коп. Друковано 3000 прии.

Г. Григоренко. **Наши люди на селі.** (Сватання. Ось яка „сторія“). Юрьевъ, 1898, ст. 45, 8-ки Ціна 15 коп. Друковано 1030 прии. Оцінка сих оповіданъ находить ся в сій книжці на ст. 120.

Іван Тобилевич (Карпенко Карий). **Чумакі.** Комедія в ІV діях. Львів, 1898. Сторін 65, 8-ки, ціна 20 кр. Відбитка в „Літературно-наукового Вістника“.

Я. Щоголевъ. **Слобожанщина.** Лирна поезія. Харьковъ, 1898. 4+143+III сторони великої вісімки. Друковано 1200 примірників. Огляд сеї книжки і взагалі всего життя та діяльності автора її поданий у статі І. Хоткевича, поміщеній у сій книжці (на ст. 83—107).

Богдан Лепкий. **З села.** Збірка оповіданъ. Чернівці. Накладом редакції „Буковини“. 1898, сторін 83, 8-ки. Збірка складає ся з шістьох оповіданъ: Мати, Оповіданє дяка, Над ставом, Гусій, Нездала пятка, Настя і Різдвяна сьвічка. Коротке вступне слово про автора написав Лев Турбацький.

Б. Гринченко. **Веселий оповідачъ.** Двисти оповіданнівъ. Упорядкувавъ... У Чернигові, 1898. Сторін 108, 8-ки. Єсть се 27-ма книжка для народу, видана Гринченком (вказ сих книжок поданий в селій книжці Л. Н. Вістника). Веселий оповідач — се збірка, зложена з двох соток анекдот, самих добірних. Виданє старанне і не дороге (20 коп.).

Григорій Цеглиньский. **Арґонасти.** Комедія в III діях. У Львові, 1898. Сторін 96, 8-ки. Ціна 50 кр. Є се відбитка з альманаха „Січ“.

Гадки про потреби Українців. Чернівці, 1898. Накладом „Буковини“. Сторін 24, 8-ки.

Про знесенє панщини і відродженє Русинів. Відчит для читалень, видала перемиська філія „Просьвіти“. Перемишль 1898. Сторін 16, 16-ки.

Справозданє дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1897/8. У Львові, 1898. В сїм справозданю на 39 сторонах містить ся перша частина студії проф. Ілії Кокорудза п. з.: „Взаємини між старорускими законодатними памятниками“, Друга частина сеї праці появить ся в справозданю гімназії, що вийде 1899 року.

Справозданє дирекції ц. к. II гімназії в Перемишли за рік шкільний 1897/8. В Перемишли, 1898. В сїм справозданю 32 сторони займає статя Івана Франчука п. з. „Жіночі типи в повістях Квітки-Основяненка“. Автор переходить усї твори Квітки і показує, як він описував дівчат, жінок і материй.

В. Будзиновский. Панщина, єї початок і смасованє. Написав... Універсальна бібліотека чч. 26—28. Чернівці, 1898. Сторів 174, 8-ки. Ціна 50 кр. В тій книжці подав автор шематичний образ розвою суспільних відносин і інституцій, почавши від примітивного стану дикости аж до найновіших часів. Найширше оповідає про панщину. Книжка писана популярно; автор хотів лише зобразити самі історичні процеси, спосіб і внутрішні причини повстаня і упадку суспільних інституцій та пояснити історичні події.

Джон Вільям Дрепер. Історія боротьби між релігією і наукою. Написав... Переклав із 21-ого англійського (лондонського) виданя Михайло Павлик. Виданє редакції „Житя і Слова“. Львів, 1898. Сторін 276, 8-ки. Перекладчик посвятив сю книжку теперішньому рокови „В соті роковини заснованя русько-українського письменства“ — і від себе на 9 сторонах при кінци книжки доказує потребу знати Українцям-Русинам сю працю Дрепера, а то з уваги на політичні і культурні відносини нашого народу.

В. П. Горленко. Южнорусскіє очерки и портреты. Кієвъ, 1898. Стор. 230, 8^о. Ціна 1 руб.

Земляки мусять дякувати авторови, що зібрав у сій книзі свої статі (усіх 11), де містить ся не мало дуже цікавого матеріялу, найбільш історично-літературного (про М. Макаровського, Т. Шевченка, Г. Квітку і иньш.), а також факти з історії відродженя української самосвідомости. Знаходимо ще цікаві подорожі (з Костомаровим, у рідні села Гоголя). Ціла книжка проїнята одним чутєм, одним елегічним настроєм: автор воскресє в своїй уяві давніх діячів і їх славні діла, покриті віковим порохом, відшукує їх могили, і сумно йому, бо

Їх люде минули,
А Україна на віки,
На віки заснула...“

З тим самим настроєм дивить ся він, як потроху зникає колишне житє, з його здоровим духом і чудовою поезією. Настають нові люде, вони пораяють ся над руїнами, — і байдуже їм до

прадідівських могил: у їх є „насушніщі інтереси“, їм не цікаво знати, як що повстало і на що перейшло, і чиї вони діти, „чия правда, чия кривда“...

Але я сказав не все. „Той нарід не має будучини, що не має свого минулого“. Хто звик здоровим і спокійним розумом і щирим серцем розглядати минуле житє, знаходити в йому спроможність зрозуміти сучасне житє і його потреби, той не спинить ся на самому сумованю за колишніми часами, знати-ме, що і як йому робити серед сучасних обставин, як йому задивляти ся на се чи те. І справді, ми знаходимо у д. Горленка розумні і здорові погляди, напр. на народню осьвіту і літературу.

Видана книжка так гарно та чепурно, навіть розкішно, як дуже не часто видають ся книжки не тільки на провінциях, але в столицях. Ціна дешева.

Гр. Коваленко.

Гр. Коваленко. Иванъ Котляревскій. Біографическій очеркъ. Съ портретомъ Котляревского. Изданіе редакціи „Земского Сборника Черниг. губ.“ Черниговъ, 1898. Сторін 20, великої 8-ки. Заовляти можна в автора в Чернигові (городская управа). Ціна 15 коп.; тим, що заовляють неменш 50 прим., значний опуст.

Видавництва „Торбан“ — *Квартети на мужеський хор* — вийшов уже випуск III і містить в собі композиції: На прою — М. Лисенка, Баркароля — І. Воробкевича, Многая літа — І. Біликовського і Радо іде (сербська пісня). Ціна сего випуска 20 кр. Заовляти треба в Д. Роздольського в Коровиці коло Любачева.

Рідня моя. Хор мужеский Ярослава Вінцковського до слів Дмитра з Остри. Львів, 1898. Партитура з голосами 25 кр.

